

რელიგიის თავისუფლება
საქართველოში

30 წელი

პუბლიკაცია მომზადდა საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, USAID-ის ერთიანობა მრავალფეროვნებაშია პროგრამის ფარგლებში, რომელიც ხორციელდება საქართველოს გაეროს ასოციაციის მიერ, აშშ-ის საერთაშორისო განვითარების სააგენტოს ფინანსური მხარდაჭერით. პუბლიკაციაში მოცემული შეხედულებები და მოსაზრებები ეკუთვნის მის ავტორებს და არ უნდა აღიქმებოდეს ამერიკის შეერთებული შტატების საერთაშორისო განვითარების სააგენტოსა და საქართველოს გაეროს ასოციაციის პოზიციად.

USAID
ამერიკელი ხალხისგან

unag
საერთაშორისო გაეროს ასოციაცია

მთავარი რედაქტორი:

ბეჟა მინდიაშვილი

სამეცნიერო რედაქტორი:

ლუკა ქილიფთარი

ავტორები:

ბეჟა მინდიაშვილი

თათული თოდუა

მარიამ ღავთაძე

კორექტორი:

ნინო აბესაძე

დიზაინი/დაკაბადონება:

გიორგი ქინქლაძე

სარჩევი

რელიგიის თავისუფლება საქართველოში - 30 წელი	4
პოლიტიკა და რელიგიის თავისუფლება	6
1990 - 1992	6
1992 - 2003	10
2003 - 2012	16
2012 - 2022	23
რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებული რეფორმები და კანონმდებლობის მიმოხილვა	35
რელიგიის თავისუფლების კონსტიტუციური მოწესრიგება.....	35
კონსტიტუციური შეთანხმების გავლენა რელიგიის თავისუფლებაზე	37
რელიგიური ორგანიზაციების რეგისტრაციის საკითხი	38
რელიგიური ორგანიზაციების ქონებასთან დაკავშირებული საკანონმდებლო ჩარჩოს მიმოხილვა	39
ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობა და თანასწორობა.....	42
რელიგიური დღესასწაულები და უქმე დღეები	43
სამხედრო სამსახური და რელიგიის თავისუფლება.....	44
რელიგიის თავისუფლება პენიტენციურ დაწესებულებებში.....	45
სისხლის სამართალი, ადმინისტრაციული სამართალდარღვევები და რელიგიის თავისუფლება	46
რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებული ბოლო პერიოდის საკანონმდებლო ინიციატივები.....	47
სახელმწიფოს რეაგირება რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულებზე	50
რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირება დამოუკიდებლობის პირველ წლებში („ვარდების რევოლუციამდე“).....	50
რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირება „ვარდების რევოლუციიდან“ 2012 წლამდე	55
რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირება 2012 წლიდან დღემდე.....	58
რელიგიური გაერთიანებების საკუთრება და ქონება	63
რესტიტუციის გადაუჭრელი საკითხი	64
სამართლებრივი დავა ისტორიული ქონებისთვის	68
წინააღმდეგობები ახალი რელიგიური ნაგებობების მშენებლობისას	72
რელიგიის გავლენა საჯარო განათლებაზე	78
1990-2005 წლები - რელიგიური ფუნდამენტალიზმის ზრდა სკოლებში	78
2005 წლის განათლების რეფორმა - სკოლებში რელიგიური ნეიტრალობის დაცვის მცდელობა	82
უნდა ისწავლებოდეს თუ არა სკოლებში რელიგია?.....	86
სასკოლო სახელმძღვანელოების შინაარსი	87
ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს გადაწყვეტილებები რელიგიის თავისუფლების საქმეებზე	89
გამოყენებული ლიტერატურა	93

რელიგიის თავისუფლება საქართველოში - 30 წელი

სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის საქმიანობა, დაარსების დღიდან, რელიგიის თავისუფლების დაცვასთანაა დაკავშირებული. იგი აკვირდება, სწავლობს, აანალიზებს საქართველოში რელიგიის თავისუფლების სამართლებრივ სისტემასა და პოლიტიკურ კონტექსტს, მექანიზმებს, რომლებიც უზრუნველყოფს და აუმჯობესებს რელიგიის თავისუფლების დაცვის შესაძლებლობებს.

ტოლერანტობის ცენტრი, სახალხო დამცველთან არსებულ რელიგიათა საბჭოსთან ერთად, არაერთი სამართლებრივი რეფორმის ინიციატორი და თანამონაწილეა. რელიგიათა საბჭოსა და ტოლერანტობის ცენტრის ერთობლივი ძალისხმევით შედეგად განხორციელდა მთელი რიგი ცვლილებები, რომლებმაც რელიგიური ტოლერანტობის კულტურისა და რელიგიის თავისუფლების დაცვის მხრივ არსებულ მდგომარეობაზე დადებითი ზეგავლენა იქონია.

ამ მრავალწლიანი გამოცდილებიდან გამომდინარე, საჭიროდ მივიჩნიეთ, ტოლერანტობის ცენტრის პრაქტიკული, სამართლებრივი და თეორიული ცოდნის თავმოყრა და ერთიან ანგარიშად ქცევა. გარდა იმ წლებისა, რომლებშიც რელიგიის თავისუფლების დაცვის საქმეში, უშუალოდ ტოლერანტობის ცენტრი და რელიგიათა საბჭო იყვნენ ჩართული (2005 წლიდან დღემდე), ამ კუთხით, დროითი ჩარჩოს გაფართოება და უფრო მასშტაბური სურათის ჩვენებაც ჩავთვალეთ საჭიროდ. ამდენად, კვლევა „რელიგიის თავისუფლება საქართველოში - 30 წელი“ მოიცავს რელიგიის თავისუფლებისა და რელიგიური მრავალფეროვნების, ასევე, შეუწყნარებლობის დინამიკას საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, ფაქტობრივად, დღემდე - ერთი სიტყვით, ოცდაათწლიან უწყვეტ პერსპექტივას წარმოაჩენს.

რელიგიის თავისუფლებაზე მსჯელობა, ალბათ, იმის აღიარებით და გათვალისწინებით უნდა დავიწყოთ, რომ არსებობს აუცილებელი წინაპირობები, ურომლისოდ რელიგიის თავისუფლების დაცვა შეუძლებელია, რომელთა საფუძველზე სახელმწიფო უზრუნველყოფს ამ ფუნდამენტური ღირებულების დასაცავად მინიმალური სტანდარტის არსებობას. რომელია ეს წინაპირობები? რელიგიის თავისუფლების ცნობილი თეორეტიკოსი, კოულ დარემი მიიჩნევს, რომ ასეთი ოთხია:

- რელიგიური პლურალიზმი, ანუ საზოგადოება რელიგიურად მრავალფეროვანი უნდა იყოს;
- ეკონომიკური სტაბილურობა, რომელიც ყველა ტიპის სოციალური კონფლიქტისგან დამცავი ერთ-ერთი მთავარი ფარია;
- მინიმალური ტოლერანტობა - უნდა არსებობდეს სხვადასხვა რელიგიური გაერთიანების სურვილი, იცხოვრონ ტოლერანტულ გარემოში და რელიგიებს შორის ურთიერთდამოკიდებულება შეუწყნარებლობის პრინციპებს ითვალისწინებდეს;
- პოლიტიკური ლეგიტიმურობა, ანუ პოლიტიკური სისტემა იმდენად მყარი უნდა იყოს, რომ უმრავლესობის რელიგიის მხრიდან დამატებით ლეგიტიმაციას არ საჭიროებდეს, ან პირიქით, პოლიტიკურ საფრთხეს რელიგიაში არ ხედავდეს.

შეიძლება ითქვას, რომ ტოლერანტობის ცენტრის მიერ შემუშავებული ანგარიში, პოლიტიკური და სამართლებრივი მონაცემების შეგროვებისა და დამუშავების მეთოდოლოგია, უმეტესწილად ამ საყრდენ „აუცილებლობებს“ ითვალისწინებს

(თუ არ ჩავთვლით ეკონომიკურ ფაქტორს) და მათთან მიმართებით წარმოაჩენს რელიგიის თავისუფლების მდგომარეობას სხვადასხვა მიმართულებით.

ანგარიშში მიმოხილული და გაანალიზებულია პოლიტიკისა და რელიგიის თავისუფლების რთული ურთიერთმიმართება დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან დღემდე, ასევე წარმოდგენილია სამართლებრივი ხასიათის რეფორმები, რომლებიც რელიგიის თავისუფლების დაცვასთანაა დაკავშირებული, მიმოხილულია რელიგიური შეუწყნარებლობის ნიშნით ჩადენილ დანაშაულსა და ძალადობრივი ექსტრემიზმის გამონვევაზე სახელმწიფოს პასუხი და მოქმედების ხასიათი სხვადასხვა წლებში. ცალკე თავი ეთმობა რელიგიური გაერთიანებების საკუთრებას, როგორც ერთ-ერთ საკვანძო საკითხს საქართველოში სისტემური დისკრიმინაციის არსებობის კუთხით. ცალკეა მიმოხილული რელიგიის თავისუფლების დაცვის მხრივ არსებული მდგომარეობა ზოგადსაგანმანათლებლო სივრცეში. ანგარიშის ბოლოს წარმოდგენილია ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს გადაწყვეტილებები რელიგიის თავისუფლებასთან მიმართებით.

ანგარიშზე მუშაობდნენ ბექა მინდიაშვილი (პოლიტიკა და რელიგიის თავისუფლება), თათული თოდუა (სამართლებრივი რეფორმები და კანონმდებლობა, სახელმწიფოს რეაგირება რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულზე, ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს გადაწყვეტილებები რელიგიის თავისუფლების საქმეებზე) და მარიამ ლავთაძე (რელიგიური გაერთიანებების საკუთრება და ქონება, რელიგიის გავლენა საჯარო განათლებაზე).

წინამდებარე ანგარიშის მიზანია, იმის ჩვენება, თუ რამდენად შეძლო დამოუკიდებელმა ქართულმა სახელმწიფომ და საზოგადოებამ, 30 წლის განმავლობაში, რელიგიის თავისუფლების, როგორც ლიბერალურ-დემოკრატიული სახელმწიფოს არსებობის ერთ-ერთი ქვაკუთხედის, გაცნობიერება და მისი სრულფასოვანი დაცვა, ხოლო უფრო ზოგადად, - იმის დემონსტრირება, თუ რამდენად მოვახერხეთ ყველამ ჩვენი, როგორც ხშირად გვიყვარს ამის გამეორება, ქართული ტოლერანტული ტრადიციის სრულფასოვანი აღდგენა და ამოქმედება თანამედროვეობაში.

პოლიტიკა და რელიგიის თავისუფლება

„პერესტროიკის“ დაწყების შედეგად, ათეისტურ საბჭოთა კავშირში დევნის, შევიწროების, ტოტალური კონტროლისა და გაუჩინარების შემდეგ, რელიგია დაბრუნდა საჯარო სივრცეში. აკრძალული თუ დევნილი რელიგიური ორგანიზაციები და მორწმუნეები ნებადართულები და აღიარებულნი გახდნენ. ტელეეკრანებზე გამოჩნდნენ მღვდლები და მქადაგებლები. დაიწყო რელიგიური და კონფესიური პრესის გამოცემა. სსრკ-ის ბოლო წლებში რელიგიური მრავალფეროვნება და რელიგიის თავისუფლება თითქოს ბუნებრივად, ძალდაუტანებლად დამკვიდრდა. თბილისის ქუჩებში შეხვდებოდით სხვადასხვა აღმსარებლობის მქადაგებლებს, რომლებიც გამვლელების საკუთარი მოძღვრებით დაინტერესებას ცდილობდნენ. კინოსა და თეატრის დარბაზები პროტესტანტი მქადაგებლებისა და „მაძიებელი“ ადამიანების შეკრების ადგილებად, ხოლო საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის რამდენიმე მოქმედი ტაძარი – ეროვნული სულის გაღვიძების ეპიცენტრებად იქცა. ამ პერიოდში ასპარეზზე გამოსული და ეროვნული მოძრაობის პოპულარობამოხვეჭილი ლიდერები, ამავედროულად, რელიგიური ადამიანები იყვნენ. ისინი საჯარო გამოსვლებისას რელიგიური ენას იყენებდნენ და საკუთარ მისიას რელიგიური კონოტაციითაც ტვირთავდნენ. საქართველოში სასულიერო პირთა ხმა საყოველთაოდ ჯერ კიდევ არ ისმოდა, მათ ნაცვლად, სწორედ ეროვნული მოძრაობის წარმომადგენლები წარმოთქვამდნენ მგზნებარე ქადაგებებს. მათ მიერ ორგანიზებულ მიტინგებზე გამოჩნდა ხატები, ჯვრები, შეკრებები ლოცვის თანხლებით იწყებოდა და სრულდებოდა. რელიგიურობაში ეროვნულ ლიდერებს ქართული ნომენკლატურა და ინტელიგენციაც არ ჩამორჩებოდა. პარტიულ თუ საზოგადოებრივ შეხვედრებზე უკვე კათოლიკოს-პატრიარქს და სხვა სასულიერო პირებსაც იწვევდნენ. ნათელი იყო, რომ გამოღვიძებულ ქართული ნაციონალიზმსა და ზოგადად, მთელ პოლიტიკურ პროცესს თვალშისაცემი რელიგიური შეფერილობა ეძლეოდა, ხოლო კომუნისტური ათეიზმი ბოლო დღეებს ითვლიდა.

1990 - 1992

1990 წლის 28 სექტემბერს, საქართველოს საპატრიარქოში, საქართველოს სსრ უზენაესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარე გივი გუმბარიძე სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა ილია მეორემ მიიღო. საბჭოთა კავშირის არსებობის განმავლობაში ეს პირველი შემთხვევა იყო, საქართველოს სსრ ხელმძღვანელი პირი საქართველოს საპატრიარქოს რომ სტუმრობდა. მანამდე, 1990 წლის 22 აპრილს საქართველოს მინისტრთა საბჭომ გამოსცა შემდეგი დადგენილება: „რესპუბლიკის საზოგადოებრივი ორგანიზაციების, მოქალაქეთა გაერთიანებების, მორწმუნეთა ფართო საზოგადოებრიობის მოთხოვნების გათვალისწინებით და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოსთან შეთანხმებით, გაუქმდეს საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული რელიგიების საქმეთა აპარატი ყველა თავისი ფუნქციით. რესპუბლიკის ტერიტორიაზე განლაგებული ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიისა და საქართველოს საპატრიარქოს ყველა საკულტო ნაგებობა და მათი უძრავ-მოძრავი ქონება გამოცხადდეს ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებად“¹ რელიგიის საქმეთა რწმუნებულის აპარატის გარეშე, ეკლესიისთვის მკაცრად იკრძალებოდა ხელისუფლებასთან რაიმე კონტაქტი, ახლა კი ვითარება ძირფესვიანად იცვლებოდა: აღნიშნული სტრუქტურის

1. (ს. ს. ს. ა. ახ.აღწ. 16420.1(#183)). დადგენილებას ხელს აწერენ: საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან თავმჯდომარე, ნ. ჭითანავა და მინისტრთა საბჭოს საქმეთა მმართველის მოადგილე, ა. პაიჭაძე.

გაუქმებით, ეკლესია მაკონტროლებელი ორგანოსგან თავისუფლდებოდა.² გარდა ამისა, დადგენილების თანახმად, ქვეყნის ტერიტორიაზე ყველა მართლმადიდებელი ეკლესია, საკულტო ნაგებობა და უძრავ-მოძრავი ქონება საპატრიარქოს საკუთრებად გამოცხადდა. თუმცა, ეს დადგენილება გავრცელდა ასევე ე. წ. სადავო ტაძრებზეც, რომელთა შორის კათოლიკე ეკლესიის ტაძრებიც მოიაზრებოდა, რადგან სახელმწიფომ ჯერ კიდევ 1989 წელს ისინი მართლმადიდებელ ეკლესიას გადასცა.³

1990 წელს 28 ოქტომბერს საქართველოში ჩატარდა პირველი დემოკრატიული არჩევნები. ხელისუფლების სათავეში მოვიდა „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო“. ამ გაერთიანებიდან, რომელსაც ზვიად გამსახურდია ხელმძღვანელობდა, პარლამენტის წევრი გახდა იმჟამად ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული სასულიერო პირი, დეკანოზი არჩილ მინდიაშვილი. დეპუტატი მღვდლის გარეშე არც საქართველოს კომუნისტები დარჩენილან – როსტომ ლორთქიფანიძე, თბილისის წმ. სამების ტაძრის წინამძღვარი, კომუნისტური პარტიის სიით იყო უზენაეს საბჭოში წარმოდგენილი. ამასთანავე, ზვიად გამსახურდიამ ახალციხის პრეფექტად დანიშნა მართლმადიდებელი ეკლესიის სასულიერო პირი. 1990 წლის 14 ნოემბერს ახლადარჩეული საქართველოს უზენაესი საბჭოს პირველი სესია დალოცა საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქმა ილია მეორემ, მაგრამ სამღვდელოების ხელისუფლებაში ჩართვასა და პოლიტიკურ პროცესში აქტიურ მონაწილეობას საპატრიარქოში იმთავითვე არ მიესალმებოდნენ.⁴

ზვიად გამსახურდიამ⁵ ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ მართლმადიდებელი ეკლესიის აქტიური მხარდაჭერა დაიწყო, რაც ეკლესიის მატერიალურ-ფინანსურ გაძლიერებაში, დახურული ტაძრებისა და მონასტრების გახსნაში გამოიხატებოდა.⁶

1991 წლის 9 აპრილს საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოცხადდა. ზვიად გამსახურდია საპრეზიდენტო საარჩევნო პროგრამასა და საინაუგურაციო სიტყვაში პირდაპირ აცხადებდა, რომ სახელმწიფოებრიობა მართლმადიდებელ ეკლესიასთან მჭიდრო კავშირს უნდა დაჰფუძნებოდა: „ეროვნული ხელისუფლების ავტორიტეტი, მისი ძალაუფლება უნდა დაემყაროს არა მხოლოდ ხელისუფლების სოციალურ – პოლიტიკურ

2. ლაშა დეისაძე-შარვაშიძე, „საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია და თანამედროვე გამოწვევები (XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან დღემდე)“ (სადოქტორო ნაშრომი, წმ. ანდრია ქართული უნივერსიტეტი, 2019), გვ. 160.

3. თავისუფლების ინსტიტუტი, „ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. 2002 წლის ანგარიში“ (თბილისი: თავისუფლების ინსტიტუტი, 2003), გვ.90, <https://liberty.ge/books/29>.

4. 4. ზ. გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობის შემდეგ კათოლიკოს-პატრიარქმა გამოსცა განჩინება, რომლითაც სასულიერო პირებს ეკრძალებოდათ ამა თუ იმ პარტიისადმი ღია მიმხრობა და პოლიტიკურ პარტიებში განევრიანება.

5. ზვიად გამსახურდია, როგორც რელიგიური დისიდენტი, 1960-იანი წლებიდან მამხილებელ წერილებს წერდა საპატრიარქოს საბჭოთა უშიშროებასთან თანამშრომლობასა და იქ გამეფებული არაჯანსაღი მორალური გარემოს შესახებ. 1977 წლის 1 აპრილს ზვიად გამსახურდიას დისიდენტური საქმიანობის დასაგმობად მოწვეულ მწერალთა კავშირის სხდომაზე იმხანად პოპულარული პოეტი იოსებ ნონეშვილი იტყვის: „ამ ამაღელვა პატრიარქის წერილმა, რომელიც „ლიტერატურულ საქართველოშია“... ეკლესიასაც უნდა ვერწმუნოთ და პროკურატურასაც, რომ მათ შეისწავლეს და გვწერენ... ეკლესია და პროკურატურა გვიმტკიცებს, და როგორც წესდებაშია, რომ მწერალთა კავშირის წევრი არ შეიძლება იყოს ის, ვინც არ დგას ჩვენს, საბჭოთა პოზიციაზე“ (რედ.).

6. კოკა წერეთელი, „საქართველოს ეკლესიის აურაცხელი ქონება და უკიდუგანო გავლენა“, NATION, 9 თებერვალი, 2020. https://nation.ge/index.php?m=5&news_id=11.8. გამსახურდიას ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ საპატრიარქოს გადაეცა 22 ათასი ჰა მიწა, რამდენიმე საწარმო და საბჭოთა მეურნეობა.

განსაზღვრულობას, არამედ უმეტესწილად რელიგიურ ზნეობრივ სანყისებს,⁷ საამისოდ მართლმადიდებლობა უნდა გამოცხადებულიყო სახელმწიფო რელიგიად,⁷ თუმცა, მეორე მხრივ, ამას ხელი არ უნდა შეეშალა რწმენისა და აღმსარებლობის თავისუფლების გარანტირებისთვის. გარდა ამისა, ზვიად გამსახურდია მუდმივად საუბრობდა მართლმადიდებლობის სწავლების აუცილებლობაზე, სკოლისა და ეკლესიის მჭიდრო კავშირსა და თანამშრომლობაზე ახალგაზრდებში ზნეობრივი ნორმების დასამკვიდრებლად.⁸ ამ პერიოდში, სასულიერო პირებმა ინტენსიურად დაიწყეს სკოლებში სიარული, ქადაგება და სკოლების ე.წ. კურთხევა. კომუნისტური იდეოლოგიის მიერ დატოვებული მემკვიდრეობის აღმოფხვრას ისახავდა მიზნად საქართველოს უზენაესი საბჭოს მიერ მიღებული დადგენილება „არსებული უქმე დღეების გაუქმებისა და ტრადიციულთა აღდგენის შესახებ“, რომლის მესამე პუნქტის მიხედვით, უქმედ გამოცხადდა მართლმადიდებელი ეკლესიის ექვსი დღესასწაული.⁹

საინტერესოა, რომ როგორც ხელისუფლებამ, ისე საპატრიარქომ ამ პერიოდში თითქოს სინქრონულად გადაწყვიტეს, გამოეხატათ ნეგატიური დამოკიდებულება არადომინანტური რელიგიური გაერთიანებებისადმი. 1991 წლის სვეტიცხოვლობის დღისადმი მიძღვნილ ტელემიმართვაში ზვიად გამსახურდიამ მწვავე პოზიცია გამოხატა პროტესტანტულ ჯგუფებთან მიმართებით და ისინი სექტებად მოიხსენია. როგორც ჩანს, ამ დღეს არის წარმოთქმული პატრიარქის ქადაგებაც, რომელიც საპატრიარქოში სამისიონერო განყოფილების შექმნას მიეძღვნა. ილია მეორე აცხადებდა, „ყოველი ადამიანი, რომელიც ხელს შეუწყობს საქართველოში სხვა აღმსარებლობების გავრცელებას, გამოცხადდება არამართო ეკლესიის, არამედ ქართველი ერის მტრად.“¹⁰ გარდა ამისა, დაიძაბა ურთიერთობა გამსახურდიას ხელისუფლებასა და აჭარის მუსლიმ მოსახლეობას შორის.¹¹ დაძაბულობა ერთი მხრივ, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის გაუქმების საკითხის წამოწვევამ განაპირობა; მეორე მხრივ, ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობის უკმაყოფილებას ისლამისადმი ნეგატიურად განწყობილი მართლმადიდებელი სასულიერო პირების მხრიდან აჭარის გაქრისტიანებისკენ მონოდებები იწვევდა. აჭარაში, დაბა სხალთაში, მღვდლად გაამწესეს გოჩა სპირიდონ აბულაძე (ამჟამად მთავარეპისკოპოსი სპირიდონი), რომლის რადიკალურ პოზიციებს მძაფრი რეაქცია მოჰყვა მუსლიმი მოსახლეობის მიერ. ვითარება თბილისიდან აჭარაში მივლენილმა დელეგაციამ განმუხტა, მისმა ხელმძღვანელმა, უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარემ, აკაკი ასათიანმა, მრავალრიცხოვან აუდიტორიას არაბულად წაუკითხა ნაწყვეტები ყურანიდან, რითაც მუსლიმებისადმი ლოიალურობა დაადასტურა.

7. „სახელმწიფო და ეკლესია არ უნდა ერთდენ ურთიერთის საქმიანობაში, მათ ერთობლივად უნდა უზრუნველყონ საერო და საეკლესიო ცხოვრების მთლიანობა. ჩვენ მომხრენი ვართ არა სახელმწიფოსა და ეკლესიის, ეკლესიისა და სკოლის ურთიერთგამიჯნისა, არამედ მათი ბუნებრივი კავშირისა, რომელიც იმავდროულად პოლიტიკური სისტემისა და ეკლესიის ურთიერთდამოკიდებულებასაც დაემყარება.“ ზვიად გამსახურდია, „საინაუგურაციო სიტყვა“, თბილისი, 7 ივნისი, 1991 წელი, <https://www.youtube.com/watch?v=Rn1ja0DApDw>.
8. მიხეილ ქართველიშვილი, „ეროვნული ხელისუფლების რელიგიური პოლიტიკა,“ კრებულში ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიეხება, დიგეხაგუხა (თბილისი: არტანუჯი, 2020), გვ. 227.
9. Ibid., 226.
10. „ყოველი, რომელიც მართლმადიდებლობას, ჩვენს ეკლესიას, სვეტიცხოველს უღალატებს, მოღალატე იქნება მშობელი ერისაც, ამიტომ ყოველი კაცი, რომელიც ხელს შეუწყობს ჩვენში სექტანტური მოძღვრებებისა და სხვადასხვა რელიგიის გავრცელებას, ქართველი ერის მტრად გამოცხადდება.“ ილია II, 13 ივლისი, 1991. კრებულში: საქაჩთველოს კათოლიკოს პატიჩაიქი ილია II. ეპისგოდენი, სიგყვანი, ქადაგებანი, წ. II. თბილისი, 1997, გვ. 314.
11. ტარიელ ფუტკარაძე, „1991 წლის აპრილ-მაისში აჭარაში განვითარებული მოვლენები,“ კრებულში ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიეხება, დიგეხაგუხა (თბილისი: არტანუჯი, 2020), გვ. 204.

მიუხედავად ამისა, მთლიანობაში, როგორც ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლება, ისე საპატრიარქო, ამ პერიოდში, მაინც დამთმენ პოლიტიკას ატარებდნენ, რამდენადაც რელიგიური გაერთიანებებისადმი შეუწყნარებელ რაიმე პოზიციას ქმედითი ნაბიჯი არ მოჰყოლია.¹² პირიქით, ზვიად გამსახურდიამ მართლმადიდებელი ეკლესიის წარმომადგენლებთან ერთად მიიღო სხვა აღმსარებლობათა სასულიერო პირებიც, ხოლო საპატრიარქო განაგრძობდა ეკუმენურ ორგანიზაციებსა და აქციებში მონაწილეობას. ამის გამო, მას შიდა საეკლესიო, ანტიეკუმენურად განწყობილი მართლმადიდებლური ჯგუფები უპირისპირდებოდნენ, რომლებიც, იმავდროულად ზვიად გამსახურდიას მომხრეებად მიიჩნევდნენ თავს.

1991 წელს ხელისუფლებასა და ოპოზიციას შორის მეტად გამწვავებული ურთიერთობის კონტექსტში, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა რამდენჯერმე საჯაროდ გააკრიტიკა პრეზიდენტ გამსახურდიას მართვის სტილი. ის ხელისუფლებას დემოკრატიული პრინციპების დაცვის მნიშვნელობაზე უთითებდა.¹³ პატრიარქის მხრიდან საჯარო კრიტიკა უცხო იყო საპატრიარქოს გამოცდილებისთვის, რამდენადაც, მე-20 საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოკიდებული, საქართველოს საპატრიარქოს პანეგირიკული პოზიციის გარდა საბჭოთა ხელისუფლებისადმი სხვა დამოკიდებულება არ გამოუხატავს. უნდა აღინიშნოს, რომ ოპოზიციასა და გამსახურდიას ხელისუფლებას შორის დაპირისპირებისას უშუალოდ კათალიკოს-პატრიარქმა იღია მეორემ, სცადა, მხარეებს შორის მედიატორის როლის შესრულება. ხელისუფლებისა და ოპოზიციის ჯგუფების პირველი შეხვედრები სწორედ საპატრიარქოში გაიმართა. ეს მანამდე მოხდა, სანამ ხელისუფლების შეიარაღებული დამხობა დაიწყებოდა.

საბოლოოდ, შეიძლება ითქვას, რომ გამსახურდიას მცირეხნიანი მმართველობის პერიოდში ეკლესია სრულფასოვნად დაბრუნდა საჯარო პოლიტიკურ ასპარეზზე და იდეოლოგიური აღიარება მიიღო. უშუალოდ ხელისუფლებისა და ეროვნული მოძრაობის საერთო მონდომებით მართლმადიდებლობა ჩამოყალიბდა „ქართველის“ იდენტობის განმსაზღვრელ მარკერად: რელიგიურ და პოლიტიკურ დონეზე დამკვიდრდა განწყობა, რომ ქართველი ნიშნავს, ან სასურველია (უნდა) ნიშნავდეს მართლმადიდებელს. ეროვნული იდენტობის ასეთი ექსკლუზიური დაპატრონება, ცხადია, რელიგიური განსხვავებებისადმი ნეგატიური გარემოს შექმნის წინაპირობად მოჩანდა. აგრეთვე ცხადი გახდა, რომ ეკლესიის საჯარო პოლიტიკური პოზიციონირება ზეპარტიული და ზეპოლიტიკური ხასიათისა იქნებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ საპატრიარქოს ამ პერიოდშიც გამოარჩევდა პოლიტიკური მიკერძოება.

12. „საქართველოს, აზერბაიჯანის და სომხეთის მთავრობები აცხადებენ, რომ მტკიცედ იცავენ რელიგიის თავისუფლებას. საქართველოში მოქალაქეებს შეუძლიათ თავისუფლად ილოცონ, თუმცა ზოგიერთი უმცირესობა, მათ შორის ებრაელები, მიიჩნევენ, რომ დისკრიმინაციის მსხვერპლნი არიან დასაქმების და საცხოვრებლის ძიების დროს, მიუხედავად ადგილობრივი კანონებისა.“ U.S. Embassy Moscow, “1991 USSR Country Report on Human Rights,” IDFI, March 27, 2017, https://idfi.ge/ge/human_rights_in_georgia_in_1991.

13. გიორგი გვახარია, „დაპირისპირება ქართულ საზოგადოებაში“ (რადიო თავისუფლება, 14 ივნისი, 2013), <https://www.radiotavisupleba.ge/a/red-zone-confrontation/25017433.html>; „პიროვნულად ზვიად გამსახურდიას შეეხო საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი იღია მეორე, რომელმაც განაცხადა: „ჩვენ დღეს ვინცებთ ისტორიულ ეროვნულ კრებას და შევთხოვთ უფალს, რომ მოგვმადლოს მშვიდობა და კეთილდღეობა. ეშმა ყოფს ერს, ღმერთი კი აერთიანებს. არავის აქვს უფლება იფიქროს, რომ მხოლოდ მასშია ქვამარიტება, რომ მხოლოდ მას უყვარს სამშობლო.“ ნიკოლოზ სარაჯიშვილი, „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო“ და 1990 წლის 28 ოქტომბრის უზენაესი საბჭოს არჩევნები,“ კრებულში ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა (თბილისი: არტანუჯი, 2020) გვ. 53.

1992 - 2003

ზვიად გამსახურდიას დამხობის შემდეგ, 1992 წელს საქართველოში დაბრუნებული ედუარდ შევარდნაძე აეროპორტიდან პირდაპირ სიონის საკათედრო ტაძრისკენ გაემართა პატრიარქთან შესახვედრად. პირველ ინტერვიუს მას ხატების ფონზე ჩამოართმევინ, კადრში დემონსტრაციულად ანთებს სანთლებს, ისახავს პირჯვარს და ყველაზე რთული ნაბიჯების გადადგმისას კათოლიკოს-პატრიარქის მხარდაჭერის იმედს გამოთქვამს. ცოტა ხანში ინათლება და ილია მეორე მას წმ. გიორგის სახელს დაარქმევს. პატრიარქი არაერთხელ შეადარებს შევარდნაძის საქმიანობას წმ. გიორგის მონაშენებრივ გზას.

სახელმწიფო გადატრიალებით მოსული შევარდნაძის ხელისუფლებისა და საპატრიარქოს მჭიდრო ურთიერთობას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა. მაგრამ მათ შორის მთავარი ის იყო, რომ ედუარდ შევარდნაძეს დამატებითი ლეგიტიმაციის წყარო სჭირდებოდა, დაახლოებით ისეთი, როგორიც შუა საუკუნეებში – როცა მონარქის კორონაცია ეკლესიაში აღსრულდებოდა. ლეგიტიმაციის ფუნქციის მიღების მხრივ საკვანძო მნიშვნელობის მოვლენა იყო 1994 წელს ედუარდ შევარდნაძის გადადგომის შესახებ განაცხადი და ამ ნაბიჯზე ილია მეორის რეაქცია. მას შემდეგ, რაც შევარდნაძემ გადადგომის შესახებ გამოაცხადა, იმჟამინდელი პარლამენტის შენობის წინ ხალხი შეიკრიბა, რომელიც შევარდნაძისგან პარლამენტის თავმჯდომარისა და სახელმწიფო მეთაურის პოსტზე დარჩენას მოითხოვდა. ამ დროს ილია მეორემ თქვა, რომ იგი, როგორც მთელი საქართველოს სულიერი მამა, ედუარდ შევარდნაძეს აცხადებს საქართველოს მეთაურად. „ხმა ღვთისა, ხმა ერისა“ – იყო შევარდნაძის პასუხი.¹⁴ ამ სიტყვებით ეკლესიამ ხელისუფლების მალეგიტიმირებული ფუნქცია მოიპოვა და შევარდნაძის ძალაუფლებაც განამტკიცა.

1995 წელს მიღებული კონსტიტუციის მე-14 მუხლი უზრუნველყოფდა თანასწორუფლებიანობას კანონის წინაშე, მე-19 მუხლის პირველი პუნქტი იცავდა რელიგიის თავისუფლებას, მეორე პუნქტი კი კრძალავდა დევნას სიტყვის, აზრის, რწმენისა და რელიგიის საფუძველზე. მე-9 მუხლით აღიარებული იყო „საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიის განსაკუთრებული როლი საქართველოს ისტორიაში და მისი დამოუკიდებლობა სახელმწიფოსგან,“ მაგრამ ლეგიტიმაციის ფუნქციამ საპატრიარქოს წინაშე ხელისუფლების გარკვეული ანგარიშვალდებულება წარმოქმნა; მეორე მხრივ, საპატრიარქოს შეუწყნარებელმა დამოკიდებულებამ განსხვავებული აღმსარებლობებისადმი, სახიფათო რეალობის წინაშე დააყენა რელიგიური უმცირესობები; 1995 წელს გამართულმა XIII საეკლესიო კრებამ წერილობით მიმართა საქართველოს პრეზიდენტს. წერილში ეკლესიის გაფართოებული კრება ხელისუფლებისგან ითხოვდა, რომ საქართველოში „სექტანტთა“ მოქმედება განესაზღვრა, როგორც ქართველი ერის წინააღმდეგ რელიგიური ექსპანსია და მიეღო გადამჭრელი ზომები მათი მოქმედების ასაკრძალავად.¹⁵ საპატრიარქოს დამოკიდებულება კონკრეტული კონფესიებისადმი ღიად იყო დეკლარირებული ჯერ კიდევ 1994 წელს, როდესაც კათოლიკოს-პატრიარქის საშობაო ეპისტოლეში აღმოჩნდა შემდეგი ფრაზები: „სარგებლობენ რა დღეს საქართველოში შექმნილი მძიმე პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობით, დემოკრატიის ლოზუნგს ამოფარებული მრავალი უცხო რელიგიის და პროტესტანტული სექტის წარმომადგენელნი (იელოვლები, ბაპტისტები, კათოლიკეები, კრიშნას მიმდევარნი, ორმოცდაათიანელები, ე.წ. ხსნის

14. ილია II, „შევარდნაძე არ გადადგება,“ თბილისი, 1994, https://www.youtube.com/watch?v=ddFfWhMRNtk&ab_channel=alexandre.

15. ანანია ჯაფარიძე, „საეკლესიო კრებები 1918-1995 წლებში,“ Meufeanania.info, 6 აპრილი, 2017, <http://meufeanania.info/saeklesioni/>.

არმიის წარმომადგენლები და სხვანი) რელიგიური ექსპანსიის განხორციელებას ცდილობენ. ისინი ფულით, პროდუქტებით, ტანსაცმლით იპყრობენ ადამიანთა სულებს, ამცირებენ და შეურაცხყოფენ საქართველოს ეკლესიას, მის წმინდანებს, სასულიერო პირებს, ჩვენს ტრადიციებს. ასეთი სექტები თესენ ანტაგონიზმს და მუდღს ადამიანებს შორის, ეს ბოროტი ძალის მანქანებაა და მას კავშირი ღმერთთან არა აქვს.“¹⁶

1997 წლის 3 აგვისტოს პრეზიდენტის ბრძანებულებით, საქართველოს სახელმწიფო კანცელარიის სტრუქტურაში იქმნება რელიგიისა და ეროვნულ - სახელმწიფოებრივი განვითარების განყოფილება.¹⁷ ეკლესიის შიგნით კი იწყება წმინდა იმ სასულიერო პირებისა, რომლებიც სხვადასხვა მიზეზის გამო, საქართველოს საპატრიარქოს პოზიციას ეწინააღმდეგებიან. საქართველოს მონასტრებში მოღვაწე სასულიერო პირების ნაწილი, მოითხოვდა ეკლესიათა მსოფლიო საბჭოსა და ევროპის ეკლესიათა კონფერენციის წევრობაზე, ერთი სიტყვით, ეკუმენურ მოძრაობაში მონაწილეობაზე უარის თქმას. მათი აზრით, ეკუმენურ ორგანიზაციებში ყოფნა ერესს უტოლდებოდა და მომაკვდინებლად მოქმედებდა მართლმადიდებლობაზე. მათი მოთხოვნის შეუსრულებლობის შემთხვევაში, ისინი განხეთქილებით იმუქრებოდნენ, თუმცა მას შემდეგ, რაც 1997 წელს საპატრიარქომ ეკუმენური ორგანიზაციები მართლაც დატოვა, მათ წამოაყენეს ახალი მოთხოვნა, რომელიც მსოფლიო მართლმადიდებელი ავტოკეფალიური ეკლესიების ოჯახიდან გამოსვლას გულისხმობდა. ეს ნაბიჯი ნიშნავდა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის სრულ იზოლაციას, რაზეც საპატრიარქო აღარ დათანხმდა.¹⁸ ხსენებული სასულიერო პირები ზარზმის მონასტერში დაბანაკდნენ და კათოლიკოს-პატრიარქთან და სინოდთან ევქარისტული კავშირი განწყვიტეს. სახელმწიფომ ამბოხებული ბერების წინააღმდეგ საპატრიარქოს სასარგებლოდ და მონასტრის საპატრიარქოსთვის დასაბრუნებლად საპოლიციო ძალა გამოიყენა. როგორც ერთ, ასევე მეორე შემთხვევაში ხელისუფლება აჩვენებდა, რომ იგი მზად იყო, საპატრიარქოს ინტერესების გასატარებლად ამ უკანასკნელს თავისი „ძალოვანი“ რესურსებით დახმარებოდა.

1997 წლიდან, ლეგიტიმაციის კუთხით განეული სამსახურის საპასუხოდ, შევარდნაძის ხელისუფლება რამდენიმე მიმართულებით იწყებს საპატრიარქოს ნება-სურვილის აღსრულებას: უზრუნველყოფს სხვადასხვა რელიგიური გაერთიანების აქტიურობის შეზღუდვასა და, ზოგ შემთხვევაში, შეჩერებას. დიდი ქალაქების ქუჩებში აღარ ჩნდებიან სხვა აღმსარებლობის მისიონერები და მქადაგებლები. ხელისუფლების „რელიგიური პოლიტიკის“ შედეგად რელიგიური უმცირესობებისთვის შიშისა და შეუწყნარებლობის ატმოსფერო ისადგურებს. ხელისუფლების მხარდაჭერით, ასპარეზზე გამოდის 1995 წელს გამსახურდიას მომხრეობისა და პატრიარქის კრიტიკის გამო სინოდის მიერ განკვეთილი დეკანოზი ბასილ მკალავიშვილი. იგი მართლმადიდებლობის სახელით განსხვავებული აღმსარებლობების წინააღმდეგ აქტიურ ძალადობრივ თავდასხმებს იწყებს. მისი ლოზუნგია „მართლმადიდებლობა ან სიკვდილი“. შინაგან საქმეთა და უშიშროების სამინისტროები დაუფარავად თანამშრომლობენ რელიგიურ ექსტრემისტებთან ე.წ. სექტების გასანეიტრალებლად. მაგალითად, 2001 წელს უშიშროების მინისტრის მოადგილემ, ს. ნოზაძემ ასეთი რამ განაცხადა:

16. ილია II, „საშობაო ეპისტოლე“, 1993-1994, თბილისი, საქართველო, <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1994.htm>.

17. საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებულება № 407, საქართველოს სახელმწიფო კანცელარიის სტრუქტურაში რელიგიისა და ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი განვითარების განყოფილების შექმნის შესახებ (1997), <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1280843?publication=0>.

18. ლელა გიორგაძე, „საქართველოსა და რუსეთის საეკლესიო ურთიერთობები პოსტსაბჭოურ პერიოდში (1990-2004)“ (სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2014) 55-67.

„საჭიროა არატრადიციულ კონფესიათა დოგმატების ქართულ მენტალიტეტთან და ტრადიციებთან შესაბამისობაში მოყვანა“¹⁹ შეიძლება სხვა კომენტარების მოტანაც. სწორედ უშიშროების თანამშრომლები იძლევიან მითითებებს, თუ სად და რომელი ორგანიზაცია უნდა იყოს დარბეული და შევიწროებული მკალავიშვილის დაჯგუფების მიერ.²⁰

1997 - 2004 წლები შეიძლება შეფასდეს საქართველოში მასშტაბური რელიგიური დევნისა და ძალადობის ხანად: მართლმადიდებლური ექსტრემისტული ორგანიზაციები მუდმივად თავს ესხმოდნენ, არბევდნენ რელიგიურ უმცირესობათა შეკრებებს და მასობრივად ძალადობდნენ ადამიანებზე; რამდენჯერმე გადაწვეს ევანგელურ-ბაპტისტური ეკლესიის ტაძარი კახეთში, ასევე იეჰოვას მოწმეების შეკრების ადგილები, დაარბიეს არასამთავრობო ორგანიზაცია „თავისუფლების ინსტიტუტი“²¹, რომელიც აქტიურად იცავდა რელიგიის თავისუფლებას, წვავდნენ რელიგიურ ლიტერატურას, მათ შორის ახალი აღთქმის წიგნებს, რომლებიც პროტესტანტული შემოწირულებებით იყო გამოცემული. საპატრიარქოს პოზიცია დარბევებთან დაკავშირებით, როგორც წესი, შემდეგ ფორმულას ეყრდნობოდა: ისინი ემიჯნებიან ძალადობას, მაგრამ, ამავედროულად, ეწინააღმდეგებიან სექტებსა და ფსევდოლიბერალიზმს, რაშიც იმ დროს რელიგიის თავისუფლების აქტიური დაცვა იგულისხმებოდა. რელიგიური ძალადობის გამო მეგობარი სახელმწიფოების ლიდერებმა, პოლიტიკოსებმა და საერთაშორისო ორგანიზაციებმა საქართველოს ხელისუფლების სახელზე არაერთი საპროტესტო წერილი გამოგზავნეს. საერთაშორისო ზეწოლის შედეგად, 2002 წელს ხელისუფლებამ გადაწყვიტა, დაეწყო სამართლებრივი დევნა ბასილ მკალავიშვილისა და მისი დაჯგუფების წინააღმდეგ, თუმცა აღმოჩნდა, რომ ეს მხოლოდ ფორმალური რეაქცია იყო საერთაშორისო თანამეგობრობისადმი. დევნის დაწყება იმით დასრულდა, რომ ორი პოლიციელი, რომლებიც ბასილ მკალავიშვილს გამოსაკითხად ესტუმრნენ, მან და მისი ჯგუფის წევრებმა თავად დააკავეს, ჩამოართვეს იარაღი, მიაყენეს ფიზიკური შეურაცხყოფა, წელზემთ გააშიშვლეს და მხოლოდ ორი დღის შემდეგ გაათავისუფლეს, ისე რომ ამის გამო პასუხი არავის უგია.²²

საქართველო, ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკებიდან, ერთადერთი სახელმწიფოდ რჩებოდა, სადაც საბჭოთა პერიოდში ჩამორთმეული რელიგიური უმცირესობების ქონების ისტორიული მესაკუთრისთვის დაბრუნების პროცესი არ იყო დაწყებული, პირიქით, გაჩნდა ე.წ. სადავო ტაძრების საკითხი. სომხურ სამოციქულო ეკლესიას, მუსლიმ თემს, ლუთერულ ეკლესიას, ებრაულ თემს არ უბრუნებდნენ კომუნისტების მიერ ჩამორთმეულ რელიგიურ ნაგებობებს, ხოლო კათოლიკე ეკლესიის ხუთი ტაძარი პირდაპირ მართლმადიდებელ ეკლესიას გადაეცა. საქართველო ასევე ერთადერთი

19. თავისუფლების ინსტიტუტი, „აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში“ (თბილისი: თავისუფლების ინსტიტუტი, 2002), გვ.23, <https://liberty.ge/books/9>.

20. „პოლიციასა და რელიგიურ ექსტრემისტებს შორის არსებული კავშირის შესახებ საინტერესო ინფორმაცია გაავრცელა საქართველოს პარლამენტის ადამიანის უფლებების დაცვის კომიტეტის თავმჯდომარემ ელენე თევდორაძემ. მისი თქმით, 2001 წელს იელოვას მოწმეებმა მას მიანოდეს ინფორმაცია, თუ სად და როდის აპირებდნენ შეკრების მოწყობას და სთხოვეს, დახმარებოდა ამ შეკრებათა უსაფრთხოების დაცვაში. ელენე თევდორაძემ ეს სია გადასცა ქალაქის პოლიციის უფროსს, სოსო ალავიძეს, რომელმაც, თავის მხრივ, სია „შემდგომი რეაგირებისთვის“ ბასილ მკალავიშვილს გადაუგზავნა.“ თავისუფლების ინსტიტუტი, „აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში,“ გვ.20.

21. „ვინ დაარბია თავისუფლების ინსტიტუტი,“ რადიო თავისუფლება, 18 ივლისი, 2002, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1522150.html>.

22. თავისუფლების ინსტიტუტი, „ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. იანვარი-მარტი 2002“ (თბილისი: თავისუფლების ინსტიტუტი, 2002), გვ. 15, <https://liberty.ge/books/24>.

პოსტსაბჭოთა სახელმწიფო იყო, სადაც რელიგიურ გაერთიანებებს იურიდიული რეგისტრაციის შესაძლებლობა არ ჰქონდათ. მედიასივრცეში მთლიანად შეიზღუდა განსხვავებული რელიგიების პოზიტიური ხსენება, შეწყდა გადაცემები, რომლებშიც აკადემიური პოზიციიდან განიხილებოდა რელიგიური საკითხები, სანაცვლოდ, როგორც ბეჭდვით, ისე სატელევიზიო მედიაში რელიგიური უმცირესობების წინააღმდეგ გახშირდა სიძულვილის ენის შემცველი სტერეოტიპული პუბლიკაციები და გადაცემები.

1997 წელს პარლამენტმა მიიღო კანონი განათლების შესახებ, რომელიც საპატრიარქოს სასკოლო პროგრამებისა და პროექტების შემუშავებაში მონაწილეობის შესაძლებლობას აძლევდა.²³ ამ პერიოდში, სკოლა, ფაქტობრივ, მოსწავლეების რელიგიური ინდოქტრინაციის ადგილი ხდება. საჯარო სკოლების ტერიტორიებზე შენდება ტაძრები, იხსნება სალოცავი კუთხეები, კლასებში გამოფენილია რელიგიური სიმბოლოები – ხატები და ჯვრები, სხვადასხვა საგნის პედაგოგები ქადაგებენ მართლმადიდებლობას, გაკვეთილს ლოცვით იწყებენ და ასრულებენ, სკოლა შეუწყნარებლობისა და დისკრიმინაციის კერა ხდება რელიგიური უმცირესობების წარმომადგენელი ბავშვების წინააღმდეგ. საგანი „რელიგია და კულტურა“ ორი გრიფირებული სახელმძღვანელოს საფუძველზე იწავლება. ერთი სახელმძღვანელო მხოლოდ ქრისტიანობის შესახებ გვიამბობს, ხოლო მეორე, იმ პერიოდში მზარდად პოპულარულ სახელმძღვანელოს, თავად საპატრიარქო ავრცელებს სკოლაში, მას ჰქვია „ქრისტეს გზა.“ ეს წიგნი რეალურად მართლმადიდებელი ეკლესიის კატეხიზმოს წარმოადგენდა.

მხოლოდ 2000 – 2002 წლებში განსხვავებული აღმსარებლობის მორწმუნეებზე 700-ზე მეტი თავდასხმა განხორციელდა. ამ პერიოდში საქართველოდან გაიგზავნა რამდენიმე სარჩელი ევროპის ადამიანის უფლებათა სასამართლოში. მათგან ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი საქმეა „გლდანის კონგრეგაციის 97 წევრი და ოთხი სხვა პირი საქართველოს წინააღმდეგ.“²⁴ 1999 წლის 17 ოქტომბერს ბასილ მკალავიშვილის ექსტრემისტული ჯგუფი თავს დაესხა იეჰოვას მოწმეთა შეკრებას, ჩაკეტეს სამლოცველოდან გასავლელი ორივე კარი და ხალხს დაუწყეს ცემა. მას შემდეგ, რაც პოლიცია ადგილზე მივიდა, გამოუშვეს მხოლოდ ქალები და ბავშვები, ხოლო კაცების ცემა განაგრძეს. ამ დარბევის შედეგად ათეულობით ადამიანმა მიიღო მძიმე ფიზიკური დაზიანება, მათ შორის ორმა დაკარგა მხედველობა. პროკურატურისა და შსს-ის ჩარევის შედეგად, საქმე ისევ იეჰოვას მოწმეების წინააღმდეგ აღიძრა. ეს ტიპური აღწერაა ბასილ მკალავიშვილის მიერ ორგანიზებული თავდასხმებისა. სახელმწიფოსა და რელიგიური უმრავლესობის აგრესიისგან სრული დაუცველობის სიმბოლოა ის ფაქტი, რომ 90-იან წლებში ერთ-ერთი პროტესტანტული გაერთიანების პასტორმა, ზაალ ტყეშელაშვილმა ლოცვისა და მსახურების დროს ფიზიკური თავდასხმებისგან თავის დასაცავად გარე სივრცეში გუშაგები გამოყო და დამცავი ატრიბუტიკით შეაიარაღა.

საინტერესოა, რომ მთელი ამ ხნის განმავლობაში, ერთი მხრივ, პრეზიდენტი შევარდნაძე და მისი ადმინისტრაცია აკეთებდნენ საგანგებო განცხადებებს რელიგიური ექსტრემიზმისა და ძალადობის წინააღმდეგ, მეორე მხრივ კი ცდილობდნენ, კანონიერი სახე მიეცათ რელიგიური უმცირესობების დევნის

23. „კანონი განათლების შესახებ“ (1997). კანონი ძალადაკარგულად გამოცხადდა 01.09.2010-ში.

24. გლდანის კონგრეგაციის 97 წევრი და ოთხი სხვა პირი საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი # 71156/01 (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2007), <http://www.supremecourt.ge/files/upload-file/pdf/gldani97.pdf>

პრაქტიკისათვის.²⁵ იუსტიციის სამინისტრომ შეიმუშავა კანონპროექტი „სინდისის თავისუფლებისა და რელიგიური გაერთიანებების შესახებ“, რომლის მიღება კიდევ უფრო მეტად დაამძიმებდა რელიგიური გაერთიანებების მდგომარეობას, რამდენადაც შემოჰქონდა „არაკეთილსინდისიერი პროზელიტიზმის ცნება, რაც „პირზე ფსიქიკურ-იდეოლოგიური ხასიათის ზენოლის განხორციელებას მისი მხრიდან აშკარად გამოხატული წინასწარი თანხმობის გარეშე“ - გულისხმობდა (მუხლი. 4. 7)²⁶. პროექტის მიხედვით, არაკეთილსინდისიერი პროზელიტიზმი შეიძლება გამხდარიყო რელიგიური გაერთიანების მოქმედების შეწყვეტის საფუძველი, თუმცა ამაზე უფრო სახიფათო იყო პროექტი „საქართველოს სისხლის სამართლის კოდექსში დამატებების შეტანის შესახებ“, რომლის მიხედვით სსკ-ს 155 – 1 დაემატებოდა. მუხლი ითვალისწინებდა „არაკეთილსინდისიერი პროზელიტიზმის“ გამო ჭარიმას, ან გამოსასწორებელ სამუშაოებს ვადით ერთ წლამდე, ან თავისუფლების აღკვეთას ვადით 2 წლამდე.²⁷ წინააღმდეგობისა და თავდასხმის მსხვერპლი არამართო რელიგიური ორგანიზაციები და ნაგებობები, არამედ საქველმოქმედო ხასიათის ცენტრები და მშენებლობები იყო. საპატრიარქო მოითხოვდა, რომ რელიგიის შესახებ კანონს უზრუნველყო რელიგიური საჯარო შეკრებების აკრძალვა.

1998 წლიდან სახელმწიფომ დაიწყო ეკლესიის დაფინანსება, რომლის მიზანს ოფიციალურად ეკლესიის სამისიონერო საქმიანობისა და ასევე, სასულიერო სასწავლებლებში თეოლოგიური განათლების მხარდაჭერა წარმოადგენდა. დაფინანსება ატარებდა დოტაციურ ხასიათს. 90-იანი წლების მიწურულს დაიწყო მსჯელობა მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის განსაკუთრებული სამართლებრივი სტატუსის მინიჭების შესახებ. ხანგრძლივი დისკუსიებისა და დებატების შედეგად, 2002 წელს სვეტიცხოველში, ერთი მხრივ პრეზიდენტმა ედუარდ შევარდნაძემ და მეორე მხრივ კათალიკოს-პატრიარქმა ილია მეორემ ხელი მოაწერეს კონსტიტუციურ შეთანხმებას²⁸. შეთანხმების პუნქტები გულისხმობდა ეკლესიისა და სახელმწიფოს თანამშრომლობას მთელ რიგ საკითხებში და ასევე, პრივილეგიებს მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის. მაგალითად, მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიის სასულიერო პირები თავისუფლდებოდნენ სამხედრო სამსახურისგან, ეკლესია თავისუფლდებოდა გადასახადებისგან, საპატრიარქოს უზრუნველდებოდა საბჭოთა პერიოდში ჩამორთმეული ქონება, გათვალისწინებული იყო ფინანსური კომპენსაცია და საერო უქმეებად აღიარებული იყო მართლმადიდებლური საეკლესიო დღესასწაულები.

კონსტიტუციური შეთანხმება შესაძლოა განვიხილოთ როგორც უანალოგო, უნიკალური ფორმა სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობისა, ვინაიდან ეს დოკუმენტი, ფაქტობრივ, ორ თანასწორ სუბიექტს, სახელმწიფოსა და საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის შეთანხმებას გულისხმობს. კონსტიტუციური შეთანხმება კრიტიკულად შეაფასა ვენეციის კომისიამ, რომლის განმარტებით,

25. ექსტრემისტული ძალების გავლენა, მათი დაუსჯელი აქტიურობა, ხელისუფლების დემოკრატიული ფრთის ლიდერებსაც აიძულებდა მხარდაჭერა ეძებნა მათ რიგებში: მაგალითად ზურაბ ჟვანია აცხადებდა: ცალკე ამოცანაა, რომ ჩამოვყალიბოთ სერიოზული, მკაცრი წესები, როგორც არსებობს ბევრ ევროპულ ქვეყანაში, არსებობს ჩვენს მეზობელ ქვეყნებში... რათა საკანონმდებლო საფუძველზე შეიზღუდოს სექტების საქმიანობა.“ გადაუგზავნა. თავისუფლების ინსტიტუტი, „აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში“, გვ. 13.

26. თავისუფლების ინსტიტუტი, „ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. 2002 წლის ანგარიში“, გვ. 90.

27. Ibid., 91.

28. „კონსტიტუციური შეთანხმება საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის“, ხელმოწერის თარიღი: 14 ოქტომბერი, 2002, საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/41626?publication=0>

საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის სტატუსი სახელმწიფო შტოების კონსტიტუციურ სტატუსს უახლოვდებოდა და ქმნიდა საერო სახელმწიფოზე ეკლესიის დომინირების საფრთხეს. აქედან გამომდინარე, ვენეციის კომისია ურჩევდა ხელისუფლებას შეთანხმების დადებას არა სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის, არამედ მთავრობასა და საპატრიარქოს შორის: ვენეციის კომისიის ექსპერტი, პროფ. ანტონის მატაკისისი ხელისუფლებას აფრთხილებდა: „ასეთი შეთანხმება არ შეიძლება გაფორმდეს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის, არამედ ის უნდა გაფორმდეს საქართველოს მთავრობასა და საქართველოს ეკლესიის საპატრიარქოს შორის.“²⁹

ამასთანავე, კონსტიტუციური შეთანხმების პირველი პუნქტი გვაცნობს, რომ ეკლესია და სახელმწიფო ურთიერთდამოუკიდებლები არიან და თანამშრომლობენ საზოგადოების საკეთილდღეოდ. იქვე, პრეამბულაში ვკითხულობთ: „მართლმადიდებლობა, ევროპის ერთ-ერთი ტრადიციული აღმსარებლობა, საქართველოში ისტორიულად სახელმწიფო რელიგია იყო, რომელმაც ჩამოაყალიბა მრავალსაუკუნოვანი ქართული კულტურა, ეროვნული მსოფლმხედველობა და ფასეულობები.“³⁰ პრეამბულის ამ წინადადებასთან დაკავშირებით საყურადღებო კომენტარი გააკეთა ვენეციის კომისიის ექსპერტმა პროფ. რიკ ლოუსონმა: „ეს განცხადება, როგორც ფაქტი შესაძლოა იყოს ან არ იყოს სიმართლე; ამ ექსპერტიზის ავტორი მოწოდებული არ არის დააფიქსიროს საკუთარი მოსაზრება ამ საკითხთან დაკავშირებით, მაგრამ საქართველოს სახელმწიფო შებოჭილია ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციით და ვალდებულია თავი შეიკავოს რელიგიის ან რწმენის რელიგიურობის შესახებ ღირებულებითი მსჯელობისგან. მსგავსადვე საქართველოს სახელმწიფოს გააჩნია საერთაშორისო ვალდებულება დაიცვას პლურალიზმის პირობები. თუკი სიმართლეა, რომ საქართველოს მოსახლეობის „უმრავლესობა“ მართლმადიდებელი ქრისტიანია, მაშინ აქედან აუცილებლად გამომდინარეობს, რომ მოსახლეობის უმცირესობა ამავე მრწამსის არ არის. ეს უმცირესობა ასევე იმსახურებს სახელმწიფოს მხრიდან პატივისცემასა და ქართული იდენტობის ჩამოყალიბებაში მის მიერ შეტანილი წვლილის აღიარებას.“³¹

ამ პროცესში საინტერესოა ისიც, რომ შეთანხმების ხელმოწერამდე მართლმადიდებელმა ეკლესიამ შეძლო ექვსი რელიგიური გაერთიანების მხარდაჭერის მოპოვება იმ პირობით, რომ ის ასევე მხარს დაუჭერდა ამ რელიგიური გაერთიანებების საჯარო სამართლის სუბიექტად აღიარებას, თუმცა მან ეს საჯაროდ დეკლარირებული პირობა შემდეგ აღარ შეასრულა.

განსხვავებული აღმსარებლობების წინააღმდეგ მართლმადიდებელი ეკლესიის აგრესია თვალსაჩინო გახდა ასევე 1999 წელს, რომის პაპის, იოანე პავლე მეორის ვიზიტის მომზადების წინ. რომის პაპი იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი სტუმარი იმ დროის ჩაბნელებულ და ყველასგან მივიწყებულ საქართველოში; მიუხედავად ამისა, საქართველოს ეკლესიამ მის სტუმრობას დიდი წინააღმდეგობა გაუწია. უკვე ჩამოსულ პონტიფექსს არ მიეცა ღია სივრცეში ლიტურგიის აღსრულების უფლება, ხოლო ყველას, ვინც სპორტის სასახლეში დაესწრო რომის პაპის წირვას, სახელმწიფოს მეთაურის ჩათვლით, საპატრიარქომ საეკლესიო სასჯელი გამოუცხადა - რამდენიმე თვით აუკრძალა ზიარება. გარდა ამისა, 2003 წელსვე, საქართველოს საპატრიარქოს მიერ წამოწყებული ფართო პროტესტის შედეგად, საქართველოს მთავრობამ ვატიკანის სახელმწიფოსთან შეთანხმების უკვე დაგეგმილი

29. არჩილ მეტრეველი, *ხელიწვივისა და ხწმენის თავისუფლება, წიგნი II: კოდექციუხი და ინსტიტუციუხი ასპექტები* (თბილისი: საქართველოს უნივერსიტეტი, 2022), 221.

30. „კონსტიტუციური შეთანხმება საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის.“

31. Ibid., 234.

ხელმოწერა ჩაშალა. ხელშეკრულებას საქართველოში მოქმედი კათოლიკური ეკლესიების სამართლებრივი სტატუსი უნდა განესაზღვრა. 15-პუნქტიანი დოკუმენტის ხელმოწერამდე ერთი დღით ადრე, 19 სექტემბერს, ხელშეკრულების გასაპროტესტებლად საქართველოს ეკლესიის მხარდამჭერთა რამდენიმე ათასიანი ჯგუფი გამოვიდა რუსთაველის გამზირზე, ხოლო სახელმწიფო მინისტრმა აუნყა შეკრებილებს, რომ საქართველომ უარი განაცხადა ხელშეკრულების ხელმოწერაზე.³²

შევარდნაძის მმართველობის ბოლო წლებში, საერთაშორისო შეშფოთებით ნაკარნახევი რამდენიმე სუსტი მცდელობა იყო სხვა რელიგიებისადმი სიმბოლური მხარდაჭერის გამოხატვისა. მაგალითად, 2003 წელს ბაპტისტური ეკლესიის დარბევის შემდეგ, სახელმწიფოს მეთაური ამ პროტესტანტულ ეკლესიაში დაესწრო ეკუმენურ მსახურებას.³³ გარდა ამისა, მედიაში გაჩნდა კრიტიკული შეფასებები საპატრიარქოს მისამართით, თუმცა ამ ნაბიჯებს იმ დროს რაიმე გამოკვეთილი შედეგი არ მოუტანია. პრეზიდენტ შევარდნაძის მმართველობის პერიოდში ეკლესიამ გაიმყარა იდეოლოგიური პოზიციები, მოიპოვა განსაკუთრებული სამართლებრივი აღიარება და სტატუსი, დაიწყო ჩამოყალიბება როგორც რელიგიურ სივრცეში ექსკლუზიურმა დომინანტმა, რომელიც სახელმწიფოს მხრიდან განსაკუთრებული პრივილეგიებითაა აღჭურვილი და რომლის სახელით ინიცირებული ძალადობა არ ისჯებოდა. რელიგიურ დევნასა და დისკრიმინაციაში სახელმწიფოს ყველა შტო მონაწილეობდა. ამ პერიოდში სხვა რელიგიური გაერთიანებები მუდმივი მუქარების, დევნის, თავდასხმისა და დისკრიმინაციის მსხვერპლნი იყვნენ და რეალურად უფლებებით ვერ სარგებლობდნენ.

2003 - 2012

ვარდების რევოლუციით მოსული ხელისუფლების პირველი წლები სახელმწიფოს ეფექტური მოქმედებით ხასიათდებოდა. ხელისუფლებამ ამოცანად დაისახა, ხელში აეღო სხვადასხვა სფეროში ქაოსურად გაბნეული ძალაუფლება, რათა სახელმწიფოებრიობის თანამედროვე სტანდარტით, მხოლოდ სახელმწიფო გამხდარიყო ერთადერთი ინსტანცია, რომელსაც ძალის ლეგიტიმური გამოყენება შეეძლებოდა. გარდა ამისა, საქართველო, საერთაშორისო კონტექსტში, რელიგიური გაერთიანებების ორგანიზებული და დაუსჯელი დევნის გამო, რელიგიური ექსტრემიზმის ერთ-ერთ კერად მიიჩნეოდა. ამ გარემოებებმა განაპირობეს, რომ 2004 წლის მარტში ძალადობრივი ექსტრემისტული ჯგუფის ხელმძღვანელი, დეკანოზი ბასილ მკალავიშვილი და მისი დაჯგუფების რამდენიმე წევრი დააკავეს. აღნიშნული დაკავება, თავისი რადიკალური ფორმით, ერთგვარი სიგნალი იყო, რომ ხელისუფლება აღარ შეეგუებოდა რელიგიის თავისუფლების მასობრივ და ინტენსიურ დარღვევას, რელიგიური შეუწყნარებლობის საფუძველზე ძალადობასა და დაუსჯელობას.³⁴ ამიტომ, 2004-იდან 2008 წლამდე პერიოდში რელიგიური

32. „სახელმწიფო მინისტრმა ავთანდილ ჯორბენაძემ მიმართა აქციის მონაწილეებს, რათა დაერწმუნებინა ისინი, რომ საქართველოს მთავრობა არ მოაწერდა ხელს ხელშეკრულებას. საქართველო ვატიკანის ხელშეკრულებას საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიაც ეწინააღმდეგება. „სახელმწიფოთაშორისო ხელშეკრულება საქართველოსა და ვატიკანს შორის - არ შეიძლება მიზანშეწონილად ჩაითვალოს,“ - განაცხადა ილია II-მ 18 სექტემბერს გამართულ ბრიფინგზე. „საქართველო უარს ამბობს ვატიკანთან ხელშეკრულების გაფორმებაზე,“ სამოქალაქო საქართველო, 19 სექტემბერი, 2003, <https://civil.ge/ka/archives/130387>.

33. „პრეზიდენტი ეკუმენისტურ ლოცვას დაესწრო ბაპტისტურ ეკლესიაში,“ სამოქალაქო საქართველო, 15 მარტი, 2003, <https://civil.ge/ka/archives/129236>.

34. ბასილ მკალავიშვილისა და მისი ჯგუფის წევრების დაკავების პროცესში, სახალხო დამცველის შეფასებით, ხელისუფლებამ გადაჭარბებული ძალა გამოიყენა (რედ.).

დანაშაულის მაჩვენებელმა მკვეთრად იკლო და ამასთანავე, ძალადობრივმა ექსტრემიზმმა დაკარგა ორგანიზებული ხასიათი.

რელიგიური ექსტრემისტებისა და მოძალადეების პასუხისგებაში მიცემასთან ერთად, მოკლე დროში განხორციელდა მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ცვლილებები, რომლებიც რელიგიის თავისუფლების დაცვის, თანასწორუფლებიანობის, რელიგიური ტოლერანტობის კულტურის მხარდაჭერისკენ იყო მიმართული:

- 2005 – 2008 წლებში გაცილებით ადეკვატური გახდა რელიგიურ ნიადაგზე მომხდარი დანაშაულის აღსაკვეთად სამართალდამცველი სტრუქტურების მუშაობა. რამდენიმე შემთხვევაში კი, უშუალოდ სამართალდამცველების გადაცდომა გახდა დისციპლინარული ზომის მიღების საფუძველი.
- 2005 წელს სამოქალაქო კოდექსში შეტანილი ცვლილებების საფუძველზე, რელიგიურ გაერთიანებებს, დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ, პირველად მიეცათ კერძო სამართლის იურიდიულ პირად, - ფონდის ან კავშირის სახით, - რეგისტრაციის გავლის შესაძლებლობა.³⁵ ამ ფორმით რეგისტრაცია გაიარა 20-ამდე რელიგიურმა გაერთიანებამ და რელიგიურ გაერთიანებასთან არსებულმა სოციალ-ჰუმანიტარული დანიშნულების ორგანიზაციამ.
- შეიცვალა ზოგადი განათლების შესახებ კანონმდებლობა: კანონის საფუძველზე საჯარო სკოლებში აიკრძალა პროზელიტიზმი, ინდოქტრინაცია, რელიგიური სიმბოლოების არააკადემიური ნიშნით გამოფენა, რელიგიურ ნიადაგზე დისკრიმინაცია. ამასთან, განათლების ერთ-ერთ მიზნად ტოლერანტული ცნობიერების განვითარება დაისახა.³⁶
- ამოქმედდა ალტერნატიული სამხედრო სამსახური და პაციფისტური მრწამსისა და შეხედულებების მქონე ახალგაზრდებს შესაძლებლობა მიეცათ საკუთარი რწმენისა და სინდისის თავისუფლების შეუღებავად მოეხადათ სამხედრო ვალდებულება.
- გაუმჯობესდა სასამართლოს საქმიანობა. 2006 – 2008 წლებში სასამართლოს გადანყვეტილებით რელიგიური დევნისა და დისკრიმინაციის გამო პასუხისგებაში მიეცა 17 პირი, რომელთაგან რვამ სასჯელი სასჯელაღსრულების დანესებულებაში მოიხადა.
- მთელ რიგ რელიგიურ გაერთიანებებს, მართალია, ბევრი წინააღმდეგობის გადალახვის შემდეგ, მაგრამ საბოლოო ჯამში, მიეცათ შესაძლებლობა გაეხსნათ რელიგიური მსახურებისთვის ტაძრები და სამლოცველოები, ამოქმედებინათ საქველმოქმედო და საგანმანათლებლო ცენტრები. 2004 – 2008 წლებში გაიხსნა და ამოქმედდა 41 ახალი რელიგიური და სოციალური დანიშნულების შენობა.³⁷
- მეტ-ნაკლებად შესაძლებელი გახდა საჯარო სივრცეში რელიგიური ხასიათის შეკრებები და სადღესასწაულო მანიფესტაციები.

35. ყველა რელიგიური გაერთიანებისთვის ამ ფორმით რეგისტრაციის გავლა მიუღებელი იყო, 6 რელიგიური გაერთიანება ითხოვდა მათთვის საჯარო სამართლის იურიდიული პირის სტატუსის მოპოვება ყოფილიყო ხელმისაწვდომი (რედ.).

36. გიორგი ტულუში, „ტოლერანტობა საქართველოში – მიღწევები და გამოწვევები“, 16 ნოემბერი, 2009, თბილისი, http://tolerantoba.ge/index.php?id=1281619822&sub_id=1321954386.

37. „იეჰოვას მოწმეების 26 სამეფო დარბაზი, 5 მეჩეთი, 4 სომხური სამოციქულო ეკლესია, 2 ევანგელურ ბაპტისტური ეკლესია, 2 ბაპტისტური სოციალური ცენტრი, 1 სახარების რწმენის ქრისტიანთა რელიგიურ-სოციალური ცენტრი, ასურულ - კათოლიკური ეკლესია და სოციალურ-საგანმანათლებლო ცენტრი.“ Ibid.

- 2005 წელს სახალხო დამცველთან შეიქმნა რელიგიათა საბჭო, რომელშიც გაწევრიანდა, იეპოვას მონაწილე რელიგიური გაერთიანებისა და მართლმადიდებელი ეკლესიის გარდა, იმ დროს მოქმედი თითქმის ყველა რელიგიური გაერთიანება. მეორე მხრივ, საპატრიარქოს ინიციატივის საფუძველზე შეიქმნა ინტერრელიგიური ჯგუფი - სახელმწიფო აღმშენებლობის მხარდამჭერი რელიგიათა საკოორდინაციო საბჭო, სადაც 6 გაერთიანება იყო წარმოდგენილი.

ამის მიუხედავად, რელიგიური უმცირესობების წინაშე მრავალი სისტემური და კონკრეტული პრობლემა რჩებოდა გადაუჭრელი: უთანასწორო სამართლებრივი გარემო, რელიგიური ნიშნით შეუწყნარებლობა და სპონტანური ძალადობა, საბჭოთა პერიოდში ჩამორთმეული ქონების დაბრუნება, საჯარო სკოლებში ზოგადი განათლების კანონის მოთხოვნათა დაცვის უზრუნველყოფა, მედიასივრცეში რელიგიური შეუწყნარებლობის, სიძულვილის ენისა და ნეგატიური სტერეოტიპების ტირაჟირებასთან ბრძოლა და პირიქით, რელიგიური მრავალფეროვნების ასახვა, ტოლერანტობის კულტურის მხარდაჭერა.³⁸

ამ პერიოდში უშუალოდ რელიგიური უმრავლესობის გარემოში იჩინა თავი დაპირისპირებებმა: 2004 წლის 8 ნოემბერს პოპულარულ გაზეთ „24 საათში“ გამოქვეყნდა სასულიერო სემინარიისა და აკადემიის 24 სტუდენტის ერთობლივი წერილი, რომელშიც ისინი აპროტესტებდნენ ეკლესიაში არსებულ კორუფციას, სასულიერო პირთა ტოტალურ გაუნათლებლობას, განსხვავებული ჯგუფებისადმი რელიგიური სიძულვილისა და შეუწყნარებლობის ქადაგებას, ანტიდასავლურ პროპაგანდას. ამ პრობლემების გადასაჭრელად სტუდენტები სამუშაო ჯგუფის შექმნას ითხოვდნენ. გამოქვეყნებულ წერილს ფართო რეზონანსი მოჰყვა, ვინაიდან საპატრიარქო ავტორების დასჯას და 6 თვით მონასტერში გაშვებას აპირებდა.³⁹ წერილის გამო იმდროინდელმა პოლიტიკურმა ოპოზიციამ ხელისუფლება ეკლესიის წინააღმდეგ ბრძოლაში დაადანაშაულა. თავად კათოლიკოს-პატრიარქმა განაცხადა, რომ ხელისუფლება ცალი ხელით თითქოს პატივისცემას გამოხატავს ეკლესიისადმი, მაგრამ, მეორე ხელით - უპირისპირდება და ამ გზით იგი არყვეს კონსტიტუციურ წესრიგს. ასეთი მკვეთრი რეაქციის ფონზე მაშინდელმა პრემიერ-მინისტრმა ზურაბ ჟვანიამ და პარლამენტის თავმჯდომარე ნინო ბურჯანაძემ დაგმეს „ეკლესიასთან სტუდენტების ბრძოლა“, რომელსაც მხარს უჭერდა სამოქალაქო საზოგადოება. სტუდენტების პროტესტის დაგმობას პრეზიდენტი სააკაშვილიც შეუერთდა და მოუწოდა მედიას, ფრთხილად გაეშუქებინათ ეკლესიაში მიმდინარე პროცესები. ამის შემდეგ, მედიის მხრიდან სტუდენტების პროტესტისადმი ინტერესი, ფაქტობრივად, მინელდა, სრულიად შეწყდა საეკლესიო საკითხების გაშუქება და ხანგრძლივად დაბრუნდა შევარდნაძის მმართველობის დროინდელი მედია სტატუს-კვო: მართლმადიდებელი ეკლესიის პოზიტიური გაშუქების გარდა მედია რელიგიური პრობლემატიკითა და მრავალფეროვნებით ისევ აღარ ინტერესდებოდა.⁴⁰

38. ყველა ამ საკითხის შესახებ სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭომ დაიწყო რეკომენდაციების შემუშავება და სხვადასხვა წელს სახელმწიფო უწყებებს წარუდგინა. შესაბამისი რეკომენდაციებით მიმართავდა ხელისუფლებას საქართველოს სახალხო დამცველი (რედ.).

39. ჯიმშერ რეხვიაშვილი, „დაპირისპირება თბილისის სასულიერო აკადემიაში,“ რადიო თავისუფლება, 12 ნოემბერი, 2004, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1538189.html>.

40. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2004წ.“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2004), გვ. 44-47, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373539049.pdf>.

ნაციონალური მოძრაობის მმართველობის პერიოდი, რელიგიის თავისუფლების დაცვის პოლიტიკის განხორციელების მხრივ, ორ ეტაპად შეიძლება დაიყოს: 2008 წლამდე პოლიტიკური ოპოზიციის გაძლიერებითა და აგვისტოს ომის შედეგებით გამოწვეულ მწვავე პოლიტიკურ კრიზისამდე, რელიგიის თავისუფლების დაცვა ხელისუფლების დღის წესრიგის ნაწილი იყო, ხოლო შემდეგ, ამ მიმართულებით ხელისუფლების პოლიტიკა უმრავლესობის რელიგიური განწყობებისადმი და, მათ შორის, - შეუწყნარებლობისადმი უფრო დამთმობი ხასიათის გახდა. ამ კონტექსტშიც საპატრიარქოს როლი ისევ პოლიტიკის ლეგიტიმაციისა და ამავდროულად, დაპირისპირებულ პოლიტიკურ ძალებს შორის ერთგვარი ზეპოლიტიკური არბიტრის, მომრიგებლის ფუნქციით იყო აღქმული და გამოკვეთილი. ხელისუფლების მიერ ამ „დათმობამ“ ირიბად წაახალისა და ხელი შეუწყო რელიგიური ნიშნით ჩადენილ დანაშაულზე არაადეკვატური რეაგირების პრობლემის ხელახალი გამწვავება. რელიგიური შეუწყნარებლობის ნიშნით ჩადენილ სამართალდარღვევებს არასათანადო კვალიფიკაციის ენიჭებოდა, არაეფექტური და გაჭიანურებული იყო გამოძიებები, რამაც 2008 – 2012 წლებში ამ ტიპის დანაშაულებრივი ქმედებების რაოდენობის გაზრდა გამოიწვია. მოცემულ პრობლემაზე სახალხო დამცველის საპარლამენტო ანგარიშებში არაერთხელ გამახვილდა ყურადღება.

2008 წლის საპრეზიდენტო არჩევნების წინ, როგორც ხელისუფლების, ასევე ოპოზიციის წინასაარჩევნო კამპანიის ნაწილი გახდა ამომრჩევლისთვის იმის მტკიცება, რომ საქართველოს საპატრიარქო სწორედ მათ უჭერს მხარს. ყველა პარტია საპატრიარქოს განსაკუთრებულ პირობებს სთავაზობდა. მაგალითად, ერთ-ერთი პარტია, რომლის დევიზი იყო „ჩვენ გვწამს ღმერთი“, ყველა ეპარქიას თითო მილიონს ჰპირდებოდა.⁴¹ არჩევნების შემდეგ ეს დაპირება ფაქტობრივად შეასრულა პრეზიდენტ სააკაშვილის ხელისუფლებამ: 2007 წელს საპატრიარქო ბიუჯეტიდან ფინანსდებოდა ათი მილიონი ლარით, არჩევნების შემდეგ დაფინანსება 25 მილიონამდე გაიზარდა.⁴² ამ პერიოდში, რელიგიური უმცირესობების უფლებების დაცვისა და თანასწორუფლებიანობის შესახებ, ფაქტობრივად, არცერთი პოლიტიკური პარტია და კანდიდატი პროგრამებისა თუ რიტორიკის დონეზე არ საუბრობდა. საბიუჯეტო დაფინანსების გაზრდის გარდა, ასევე დაიწყო საპატრიარქოს დაფინანსება სხვადასხვა სახელმწიფო ფონდისა და მუნიციპალიტეტის ბიუჯეტის გავლით. გარდა ამისა, ხელისუფლება საპატრიარქოს გადასცემდა დიდძალ მატერიალურ ქონებას, ახალ-ახალ შენობა - ნაგებობებს, სინოდის წევრებს ურიგებდა ძვირადღირებულ ავტომობილებს, დაიწყო სატყეო-სამეურნეო მიწების ეკლესიისთვის გადაცემაც. ჩანდა, რომ ამ გზით ხელისუფლება საპატრიარქოს ლოიალობის მოპოვებას ცდილობდა, ხოლო საპატრიარქო ხელისუფლების მხარდაჭერას საკუთარი ფინანსური და მატერიალური ინტერესების დასაკმაყოფილებლად იყენებდა.⁴³

„ნაციონალური მოძრაობის“ მმართველობისას, როგორც ზემოთ ითქვა, კვლავ ტაბუდადებული გახდა ნაციონალური ტელემედით საპატრიარქოს კრიტიკა, მაგრამ სოციალური ქსელების „რევოლუციამ“ ეს ტაბუ, ფაქტობრივად, მოარღვია. 2009 წელს ფეისბუკის მეშვეობით გავრცელდა ვიდეო, რომლითაც გაშარჟებული

41. „ჩვენ გვწამს ღმერთი, ჩვენ გვაქვს ძალა“ – სწორედ ამ დევიზით განახორციელებს დავით გამყრელიძე თავის წინასაარჩევნო კამპანიას.“ „ახალი მემარჯვენეების საპრეზიდენტო კანდიდატი პრიორიტეტებზე საუბრობს,“ სამოქალაქო საქართველო, 26 ნოემბერი, 2007, <https://civil.ge/ka/archives/142088>.

42. სახელმწიფოს მიერ ეკლესიის დაფინანსების ამ ფორმას შეიძლება დოტაციური ეწოდოს, რაც გულისხმობს, რომ ხელისუფლება თვითნებურად უნაწილებს საბიუჯეტო თანხას საეკლესიო ინსტანციას (რედ.).

43. ნინო რობაქიძე, „მთავრობა ეკლესიის სამსახურში,“ ლიბერალი, 2-14 ივნისი, 2009, https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/8556/1/Liberali_2009_N2.pdf.

იყო კათოლიკოს-პატრიარქი. ამ ვიდეოკლიპს მაშინ უმძაფრესი რეაქცია მოჰყვა როგორც საპატრიარქოს მესვეურების, ასევე ხელისუფლებისა და ინტელიგენციის ნაწილის მხრიდან.⁴⁴ სოციალური ქსელით ვიდეოს გამზიარებლების წინააღმდეგ მუქარის განხორციელების საფრთხე იმდენად რეალური იყო, რომ რამდენიმე კვირის განმავლობაში ერთ-ერთ მათგანს სხვა მისამართზე დამალვა უწევდა. მსგავსი პროცესები განვითარდა მას შემდეგ, რაც ახალგაზრდა მწერალმა ე. დეისაძემ გამოაქვეყნა მოთხრობების კრებული, რომლის დასათაურება და შინაარსი უხამსობისა და მკრეხელობის გამოვლინებად შეფასდა. წიგნის პრეზენტაცია 2010 წლის ადგილობრივი არჩევნების პერიოდში გაიმართა, ეს საკითხი ახლად შექმნილმა ექსტრემისტულმა პოლიტიკურმა ჯგუფმა, სახალხო მართლმადიდებლურმა მოძრაობამ მობილიზაციის ხელსაყრელ საშუალებად გამოიყენა.⁴⁵ გაიმართა აგრესიული საპროტესტო აქციები, ხოლო როდესაც რამდენიმე ახალგაზრდა, საპირისპიროდ, სიტყვისა და გამოხატვის თავისუფლების დასაცავად გამოვიდა, მათი აქცია სახალხო მართლმადიდებლური მოძრაობისა და მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირის (მმკ) წევრებმა დაარბიეს. დარბევის შემდეგ პოლიციას არავინ დაუკავებია. მეორე დღეს ტელევიზია „კავკასიაში“ გამართული დისკუსიის შემდეგ სახალხო მართლმადიდებლური მოძრაობისა და მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირის წევრები შეიჭრნენ ტელევიზიის შენობაში, ფიზიკურად გაუსწორდნენ „კავკასიის“ თანამშრომლებს და გადაცემის მსვლელობა ჩაშალეს. მედიის დარბევის გამო ამ ორგანიზაციების 8 წარმომადგენელი დააპატიმრეს. პოლიტიკურმა ოპოზიციამ ისინი სინდისის პატიმრებად გამოაცხადა და 2012 წელს ხელისუფლებაში „ქართული ოცნების“ მოსვლისთანავე გაათავისუფლა.

მიუხედავად რელიგიის საკითხებისადმი კონიუნქტურით ნაკარნახევი ახალი პოლიტიკური მიდგომისა, 2010-2011 წლებში რელიგიური უთანასწორობის აღმოფხვრის მიზნით ორი მნიშვნელოვანი ცვლილება განხორციელდა. წლების განმავლობაში გადაუჭრელ საკითხად რჩებოდა სასჯელაღსრულების დაწესებულებებში რელიგიური უმცირესობების წარმომადგენლებისთვის რელიგიის თავისუფლებით სარგებლობა. არსებული დისკრიმინაციული პრაქტიკის თანახმად, აღნიშნულ დაწესებულებებში სხვადასხვა რელიგიური გაერთიანების სასულიერო პირების შესვლა საპატრიარქოსგან ნებართვას საჭიროებდა. 2010 წლის 30 დეკემბერს სასჯელაღსრულების, პრობაციისა და იურიდიული დახმარების საკითხთა მინისტრმა ხელი მოაწერა ბრძანებას,⁴⁶ რომლის საფუძველზე დარეგულირდა სხვადასხვა რელიგიური გაერთიანების სასულიერო პირების შეხვედრა პატიმრობაში მყოფ მრევლთან, შესაბამისი რელიგიური ორგანიზაციის მიერ პატიმრობის/ თავისუფლების აღკვეთის დაწესებულებასთან წინასწარი შეთანხმების საფუძველზე და არა საპატრიარქოსგან ნებართვით, როგორც ეს მანამდე იყო განსაზღვრული.

2011 წელს განხორციელდა რელიგიური გაერთიანებების რეგისტრაციის რეფორმა, რომლის შედეგად ყველა რელიგიურ გაერთიანებას შესაძლებლობა მიეცა, თავად აერჩია, საჯარო ან კერძო სამართლის იურიდიული პირის სტატუსით ყოფილიყო რეგისტრირებული, ან საერთოდ გავლო რეგისტრაცია თუ არა. ეს საკანონმდებლო ცვლილება⁴⁷ ერთგვარი პასუხი იყო რელიგიათა საბჭოს

44. Ibid.

45. ეკა ქევანიშვილი, “თბილისში ”სახალხო-მართლმადიდებლური მოძრაობა“ ფუძნდება,” რადიო თავისუფლება, 25 მარტი, 2010, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1993772.html>.

46. საქართველოს მინისტრის ბრძანება №187, ბრალდებულთა/მსჯავრდებულთა რელიგიურ რიტუალებში მონაწილეობისა და სასულიერო პირებთან შეხვედრის უფლების განხორციელების შესახებ, (30 დეკემბერი, 2010), <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1162988?publication=0>.

47. საქართველოს სამოქალაქო კოდექსი, მუხლი 1509 (1) (1997), https://matsne.gov.ge/ka/document/view/31702?publication=122#part_1758.

მოთხოვნაზე, ჩამოყალიბებულიყო რეგისტრაციის ისეთი მოდელი, რომელიც, ერთი მხრივ, რელიგიურ გაერთიანებებისთვის საჯარო სამართლის იურიდიულ პირად რეგისტრაციის შესაძლებლობას გააჩენდა, ხოლო, მეორე მხრივ, სახელმწიფოს არ მისცემდა ნებას: 1. განესაზღვრა რელიგიური გაერთიანებების შინაარსი და მოეხდინა მისი დეფინიცია; 2. დაეხარისხებინა რელიგიური გაერთიანებები საჯარო, კერძო, ისტორიულ, ახალ, მრავალ თუ მცირერიცხოვან ორგანიზაციებად; 3. რელიგიური გაერთიანებების (ფინანსური) კონტროლი განეხორციელებინა; 4. სამართლებრივი სტატუსის დონეზე რელიგიებს შორის იერარქიული მიმართებები ჩამოეყალიბებინა.

სარეგისტრაციო რეჟიმის ამგვარ ცვლილებას საპატრიარქოს მხრიდან მძაფრი რეაქცია მოჰყვა. კათოლიკოს-პატრიარქმა ილია მეორემ განაცხადა, რომ ეს არის საშიში კანონი, რომელიც 100 წლის შემდეგაც გამოიღებს ნეგატიურ ნაყოფს.⁴⁸ თუმცა, სათანადო ახსნა - განმარტების შემდეგ სინოდმა მნიშვნელოვანი განცხადება გაავრცელა: „საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია საქართველოს კონსტიტუციისა და საერთაშორისო თანამეგობრობის მიერ საყოველთაოდ აღიარებულ ნორმებზე დაყრდნობით აცხადებს, რომ საქართველოში მცხოვრები ყველა რელიგიური აღმსარებლობის ადამიანი, ისევე როგორც რელიგიური გაერთიანებები, თანასწორია კანონის წინაშე. რელიგიური აღმსარებლობების თავისუფლება არ არის დამოკიდებული იმაზე, თუ რომელ რელიგიურ გაერთიანებას ეკუთვნის საქართველოს ესა თუ ის მოქალაქე.⁴⁹ ფაქტობრივად, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ემხრობოდა რელიგიური გაერთიანებებისა და კონკრეტულად, მათი წევრების კანონის წინაშე სრულ თანასწორობას. რეგისტრაციის შესახებ კანონის ცვლილების თაობაზე, პარლამენტში გამოსვლისას პრეზიდენტმა სააკაშვილმაც თქვა, რომ იგი აშენებს ქვეყანას, სადაც მნიშვნელობა არ ექნება, რომელ რელიგიურ დაწესებულებაში დადის ადამიანი.

ნაციონალური მოძრაობის მიმართველობის პერიოდში საპატრიარქოსა და ხელისუფლებას შორის სხვადასხვა საკითხზე ადვილად შესამჩნევი კონფლიქტი უფრო ფართო, - ნაციონალიზმის ორ გაგებას შორის დაპირისპირების, - კონტექსტში შეიძლება იყოს დანახული. სააკაშვილის ხელისუფლება გვთავაზობდა ნაციონალიზმის მოდელს, რომელიც შეიძლება დახასიათდეს, როგორც სამოქალაქო ნაციონალიზმი, სადაც ყველა თანასწორია მიუხედავად ეთნიკური თუ რელიგიური წარმომავლობისა. ამ მოდელში ეროვნულ იდენტობას არა რელიგიური და ეთნიკური კუთვნილება, არამედ მოქალაქეობა განსაზღვრავს. ხოლო საპატრიარქოს მესვეურთა წარმოდგენით, საქართველოში ეთნიკური ქართველი და მართლმადიდებელი უნდა ყოფილიყო, სხვასთან მიმართებით უპირატესი, ვინაიდან, მათი გაგებით, ეთნიკური ნიშნით ქართველ ერს აქვს განსაკუთრებული, - მართლმადიდებლური იდენტობა და ასევე გამორჩეული მისია აკისრია „აპოკალიპტური მსოფლიოს“ წინაშე. ამ უპირატესობის გამოვლინებას ეკლესია ცდილობდა ყველა დონეზე, დაწყებული სამართლებრივი აღმატებულობის ხაზგასმით, მართლმადიდებელი სასულიერო პირების დაუსჯელობის მოთხოვნით, საგადასახადო და მატერიალური პრივილეგიებით, მედიის ცენზურითა და დამთავრებული საჯარო სივრცის ექსკლუზიური ფლობის სურვილით, სადაც სხვა აღმსარებლობებს რელიგიურობის დემონსტრირების საშუალება არ უნდა ჰქონოდათ.

48. „ეს კანონი იმდენად მნიშვნელოვანია, იმდენად საშიშია, რომ კანონმდებლებს უნდა ეფიქრათ, ვთქვათ, ათი, ასი წლის შემდეგ რა შედეგი ექნება ამას,“ - განაცხადა ილია მეორემ. „ილია მეორე: რელიგიური გაერთიანებების სტატუსზე კანონი ‘საშიშია,‘ სამოქალაქო საქართველო, 7 ივლისი, 2011, <https://civil.ge/ka/archives/149292>.

49. „საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის განცხადება,“ ინტერპრესნიუსი, 10 მაისი, 2011, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/180862-sakartvelos-katolikos-patriarkis-gancxadeba>.

საჯარო სივრცე სხვა რელიგიებისთვის უმეტესწილად მართლაც იზღუდებოდა. დიდი სპორტული და საკონფერენციო დარბაზების დაქირავებისას თუ ახალი რელიგიური ნაგებობების მშენებლობისას ისინი მუდმივად აწყდებოდნენ ბარიერებს. ამიტომ, შეიძლება ითქვას, რომ ნაციონალური მოძრაობის მმართველობის პერიოდში, ეკლესიისა და ხელისუფლების ურთიერთდამოკიდებულება მიქცევ-მოქცევებით ხასიათდებოდა. პერიოდულად ხელისუფლება რელიგიური ნეიტრალიტეტის პრინციპის დაცვასა და განხორციელებას ახერხებდა, თუმცა იმავდროულად საკუთარი პოზიციებისა და პოლიტიკური ინტერესების დაცვა საპატრიარქოსადმი მუდმივი „ხარკის“ გაღებად უჯდებოდა.

ორი ტიპის „ნაციონალიზმს“ შორის დაპირისპირების ილუსტრაციად 2009 წლის სექტემბერში, ბოლნისის რაიონის სოფელ ტალავერში დაწყებული ამბავი გამოდგება. ეთნიკური აზერბაიჯანელებით დასახლებულ სოფელში, მმკ-ის ხელმძღვანელობით, ორმოცდაათამდე მანქანით ე.წ. შეუწყნარებლობის რეიდი დაიწყო,⁵⁰ რომლის მიზანი ამ სოფელში მეჩეთის მშენებლობის შეჩერება იყო. მმკ-ის ლიდერი აცხადებდა, რომ აზერბაიჯანელებმა აზერბაიჯანში უნდა აშენონ მეჩეთები. ხელისუფლებამ მმკ-ის უკანონო ქმედებების კანონით განსაზღვრული გზით აღკვეთა ვერ გაბედა და სექტემბრიდან ვიდრე ივნისამდე სოფელში, მეჩეთის წინ პიკეტირებდა ორი მანქანა. ერთი პოლიციას ეკუთვნოდა, ხოლო მეორე – მმკ-ს. მმკ-ის მიზანი მეჩეთის მშენებლობის არდაშვება იყო, ხოლო პოლიცია ადგილზე იმყოფებოდა, რათა რთული და დაძაბული სიტუაცია არ გადაზრდილიყო ეთნო-რელიგიურ დაპირისპირებაში. მას შემდეგ, რაც 2010 წლის ივნისში ტელეკომპანია „კავკასიაში“ შეჭრის გამო მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირის წევრები დააკავეს, მეჩეთის მშენებლობა ერთ თვის განმავლობაში დასრულდა.⁵¹

2012 წელს ოპოზიციის მიერ კარგად ათვისებული რიტორიკული იარაღი, - ხელისუფლების დადანაშაულება მართლმადიდებლობასთან ბრძოლაში, - მარჯვედ გამოიყენა ივანიშვილის თაოსნობით შექმნილმა პოლიტიკურმა კოალიციამ „ქართულმა ოცნებამ“ და ნაციონალურ მოძრაობასთან დაპირისპირებისას ამ კუთხით მნიშვნელოვანი უპირატესობა მოიპოვა. თუმცა, მთლიანობაში, ნაციონალური მოძრაობის მმართველობისას ეკლესიამ სახელმწიფოსგან მიიღო მეტი დამოუკიდებლობა, გაზარდა ფინანსური შესაძლებლობები, შეინარჩუნა ლეგიტიმაციის ფუნქცია და პოლიტიკური დაპირისპირების ველზე ერთგვარ უზენაეს არბიტრად ჩამოყალიბდა. მეორე მხრივ, ნაციონალური ხელისუფლების მცდელობამ, დაემკვიდრებინა ფართო სამოქალაქო იდენტობის პრინციპზე აგებული პოლიტიკის მოდელი, მთელი რიგი ჩავარდნების მიუხედავად, თანასწორუფლებიანობაზე ორიენტირებული მნიშვნელოვანი სამართლებრივი ცვლილებისა და ძალადობრივი ექსტრემიზმის განეიტრალების საფუძველი შექმნა; არადომინანტურ რელიგიურ ჯგუფებს, ამ პერიოდში, შესაძლებლობა მიეცა, მეტ-ნაკლები წარმატებით დაეცვათ საკუთარი უფლებები და კანონიერი ინტერესები, რაც წინა ხელისუფლების მმართველობისას აბსოლუტურად შეუსრულებელ ამოცანას წარმოადგენდა. ყოველივე ამასთან ერთად, გადაუჭრელი დარჩა სისტემური დისკრიმინაციის გამონწვევები: განსაკუთრებით ხაზგასასმელია საჯარო სკოლებში ზოგადი განათლების კანონის მოთხოვნათა იმპლემენტაციის პრობლემა, უთანასწორო საგადასახადო რეჟიმი, რელიგიური გაერთიანებებისთვის ისტორიული საკუთრების

50. მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირი ასეთი ტიპის აგრესიულ მსვლელობებს „რეიდებს“ სხვადასხვა დროს სხვადასხვა აღმსარებლობის წინააღმდეგ ატარებდნენ (რედ.).

51. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 2 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2009), გვ. 191, <https://ombudsman.ge/res/docs/2019040411373662896.pdf>.

დაბრუნების საკითხი და ზოგადად, რელიგიური ნიშნით საკმაოდ შეუწყნარებელი განწყობების შემცველი საზოგადოებრივი გარემო.

2012 – 2022

ქართული ოცნების მმართველობის პერიოდი რელიგიური მრავალფეროვნებისა და რელიგიის თავისუფლებისადმი დამოკიდებულების თვალსაზრისით ურთიერთგამომრიცხავი პოლიტიკის წარმოებით გამოირჩევა. მაგალითად, ერთი მხრივ, პრემიერ-მინისტრი ივანიშვილი თანხმობას გამოთქვამდა ბათუმში აშენებულიყო ახალი მეჩეთი,⁵² ან სურდა თავისუფალი გაეხადა რელიგიური ტაბუებისადმი, უშუალოდ საპატრიარქოსადმი კრიტიკის ველი, მაგრამ პარალელურად, ქართული ოცნების ხელისუფლება წინააღმდეგობას უწევს ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობას და საპატრიარქოს ნებისმიერ კრიტიკას ეკლესიის მტრობად ნათლავს. ქართული ოცნების ხელისუფლებამ შექმნა რელიგიის საკითხთა სააგენტო, ცოტა მოგვიანებით პრემიერ მინისტრმა ბახტაძემ განაცხადა, რომ მიღებულია სააგენტოს გაუქმების გადაწყვეტილება,⁵³ მაგრამ სააგენტო არ გაუქმებულა. გარდა ამისა, ხელისუფლება იღებს დისკრიმინაციულ გადაწყვეტილებებს, გამოხატავს დისკრიმინაციულ პოზიციებს იმ ფონზე, როცა საპატრიარქოს კრიტიკული დამოკიდებულების მიუხედავად, ანტიდისკრიმინაციულ კანონს დაუჭირა მხარი. ამ პერიოდში, თუ არ ჩავთვლით უშუალოდ ბ. ივანიშვილის პრემიერ-მინისტრობის დროს, საქართველოში მთავრობის სხვა მეთაურები რელიგიასთან მიმართებით ვერ, ან შეგნებულად არ დგამენ სეკულარული პოლიტიკის გატარებისკენ მიმართულ ნაბიჯებს. აღსანიშნავია, რომ ხელისუფლებას, ერთი მხრივ, სრულიად პანეგირიკული დამოკიდებულება აქვს საპატრიარქოსა და პატრიარქისადმი, მაგრამ სუსი წარმოდგენელი მასშტაბითა და ინტენსივობით უსმენს და აგროვებს შესაბამის ინფორმაციას უკლებლივ ყველა დონის სასულიერო პირსა და მათთან დაკავშირებულ ადამიანებზე.

2014 წელს საპატრიარქო ხელისუფლებას დაუპირისპირდა ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობის მიღებისას და ასევე თვითმმართველობის რეფორმის განხორციელების პროცესში. გამოითქვა არაერთი ვარაუდი, რომ ანტიდისკრიმინაციული კანონის მიღება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ ბ. ივანიშვილის პირადი ნების შედეგად, ვინაიდან პარლამენტარების უმრავლესობა

52. პრემიერ მინისტრი ბ. ივანიშვილი: „ამას მარტივი თვალთ უნდა შევხედოთ - ქართველი მუსლიმებიც ჩვენი მოქალაქეები არიან და მათ უნდა მივცეთ საშუალება, თუ არის მოთხოვნა, რომ აშენდეს მეჩეთი.“ „ბიძინა ივანიშვილი - აჭარაში მეჩეთის მშენებლობის თემა პოლიტიზირებული ხელოვნურად გახდა,“ ინტერპრესნიუსი, 14 მარტი, 2013, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/232769-bizina-ivanishvili-acharashi-mechetis-msheneblobis-tema-politizirebuli-xelovnurad-gaxda/>.

53. „2014 წელს შექმნილი რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო შერიგებისა და სამოქალაქო თანახმობის საკითხებში ერთადერთი უპორტფელო სახელმწიფო მინისტრის დაქვემდებარებაში ექცევა.“ ზაზა წულაძე, „მცირე მთავრობა“: ქართული ოცნების 'ქამრების შემოჭრის' „მეორე ტალღა“ ამერიკის ხმა, 26 ივნისი, 2018, <https://www.amerikiskhma.com/a/georgia-new-pm-mamuka-bakhtadzes-small-government/4455610.html>.

იზიარებდა ეკლესიის პოზიციას,⁵⁴ მაგრამ ვერ შეეწინააღმდეგებოდა ივანიშვილის ნებას. თვითმმართველობის კანონმდებლობასთან დაკავშირებით კი პატრიარქის პოზიცია, ფაქტობრივად, ყველაზე ძლიერი არგუმენტი გახდა ოცნების ხელისუფლებისთვის კანონის ჩასაგდებად. ილია მეორემ ეს კანონპროექტი ქვეყნის დაშლის წინაპირობად შეაფასა.⁵⁵

წლების განმავლობაში სახელმწიფო მხოლოდ საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას აფინანსებდა, მაგრამ 2014 წელს მთავრობამ დაიწყო ოთხი რელიგიური გაერთიანების: მუსლიმი თემის, სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის, კათოლიკე ეკლესიისა და ებრაული თემის დოტაციური დაფინანსება. თავისთავად, რელიგიური გაერთიანებების დაფინანსების გამრავალფეროვნება თანასწორობის კონტექსტში პოზიტიურ მოვლენად შეიძლება მიჩნეულიყო, რომ არა ორი ფაქტორი: დაფინანსება სხვა რელიგიურ გაერთიანებებს უნდა შეეხებოდა,⁵⁶ მაგალითად, ლუთერულ ეკლესიას, ეზიდ თემს, ევანგელურ - ბაპტისტურსა და სახარების რწმენის ეკლესიებს; რამდენადაც დაფინანსების საფუძვლად საბჭოთა პერიოდში მიყენებული ზარალის კომპენსაცია იყო გამოცხადებული, ჩამოთვლილი რელიგიური გაერთიანებები კი, საბჭოთა პერიოდში მძიმედ დაზარალდნენ. ამასთანავე, გაჩნდა დასაბუთებული ეჭვი, რომ სახელმწიფოს დაფინანსება ნახსენები რელიგიური გაერთიანებების გასაკონტროლებლად, მათი ამა თუ იმ საკითხისადმი დამოკიდებულების განმაპირობებელ ფაქტორად შეიძლება გამოეყენებინა. რელიგიური ორგანიზაციები და ადამიანის უფლებებზე მომუშავე აქტორები დაფინანსების მოდელის დისკრიმინაციულ შინაარსზეც უთითებდნენ და ზოგიერთ შემთხვევაში, მას რელიგიური უმცირესობების შიდა ავტონომიაში ჩარევის მექანიზმად

54. „არის საკითხები, რომლის დაშვება არ შეიძლება. როგორ შეიძლება უკანონობა დააკანონო? უკანონობის დაკანონება ეს დიდი ცოდვაა და სწორედ ამის შესახებ ვთქვი მე და მე რომ არ მეთქვა, ის იქნებოდა გასაკვირი და ის იქნებოდა საოცარი, რომ არ მეთქვა. მე ვალდებული ვარ, უნდა მეთქვა, – განაცხადა ილია მეორემ. „საქართველოს პატრიარქი ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობის მიღებაზე,“ სამოქალაქო საქართველო, 6 მაისი, 2014, <https://civil.ge/ka/archives/152945>.

55. „ჩვენი პარლამენტი და ჩვენი ხელისუფლება დღეს განიხილავს, მსჯელობს თვითმმართველობის საკითხზე, კანონზე. ეს მეტად რთული საკითხია. ეს თუ განხორციელდა, ჩვენ მივალთ საქართველოს დაშლისაკენ, დარღვევისკენ. ჩვენ არასდროს არ შევურიგდებით ამას და ყველაფერს გავაკეთებთ, რომ ეს არ შესრულდეს“ - განაცხადა პატრიარქმა მცხეთის საკათედრო ტაძარში ქადაგებისას. „პატრიარქი: თვითმმართველობის ახალი კოდექსის პროექტი ქვეყნის 'დაშლას' გამოიწვევს,“ სამოქალაქო საქართველო, 5 დეკემბერი, 2013, <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=27635>.

56. სახალხო დამცველი: „1. რელიგიურ გაერთიანებათა დაფინანსების გათვალისწინებული ფორმა ვერ აღმოფხვრის იმ რელიგიური გაერთიანებების დისკრიმინაციას, რომლებიც არ მიიღებენ სახელმწიფო დაფინანსებას, არამედ შეიძლება გააღრმავოს უთანასწორო გარემო; 2. სახელმწიფო ბიუჯეტიდან პირდაპირი, დოტაციური წესით დაფინანსება არ ეფუძნება მოქალაქეთა (გადასახადის გადამხდელთა) ნება-სურვილის გათვალისწინებას იმასთან დაკავშირებით, თუ რომელი რელიგიური გაერთიანების დაფინანსება სურს ამა თუ იმ გადასახადის გადამხდელს და რა ფორმით;“ უჩა ნანუაშვილი, „სახალხო დამცველის განცხადება რელიგიური გაერთიანებების დაფინანსებასთან დაკავშირებით,“ http://tolerantoba.ge/index.php?news_id=534.

განიხილავდნენ.⁵⁷ ოთხი რელიგიური ორგანიზაციის დაფინანსების პროცესში გამოვლინდა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი პრობლემა, რომელიც კონკრეტულ რელიგიაში არსებული სხვადასხვა რელიგიური ორგანიზაციის შეთანხმების ან/და გაერთიანების დავალდებულებას იწვევდა და გაერთიანების თავისუფლების უფლებას არსებითად არღვევდა. ამ კუთხით აღსანიშნავია საქართველოს მუსლიმთა უმაღლესი სასულიერო სამმართველოს საკონსტიტუციო სარჩელი, რომელშიც ის დავობს მთავრობის 2014 წლის 27 იანვრის დადგენილების იმ ჩანაწერზე, რომელიც მუსლიმთა ორი რელიგიური ჯგუფისგან - შიიტებისა და სუნიტებისაგან - ითხოვს ერთი საჯარო სამართლის იურიდიული პირის ან წარმომადგენლობითი საბჭოს შექმნას. ამ მოთხოვნის დაუკმაყოფილებლობის შემთხვევაში რელიგიური ჯგუფი კარგავს სახელმწიფო ბიუჯეტიდან დაფინანსების მიღების შესაძლებლობას.⁵⁸ სახალხო დამცველთან არსებულ რელიგიათა საბჭოს 2020 წლის რეკომენდაციების დოკუმენტში, პრობლემის აღწერის ნაწილში დაფინანსების საკითხის შესახებ ვკითხულობთ: „უნდა ითქვას, რომ ოთხი რელიგიური ორგანიზაციის დაფინანსების პროცესი მთავრობის ფინანსურ კონტროლსაც ექვემდებარება. მთავრობა რელიგიურ ორგანიზაციებთან გაფორმებულ ხელშეკრულებებში არა მხოლოდ ხარჯვის მიზნობრიობას განსაზღვრავს, არამედ დაფინანსების მიზანშეწონილობის, აუდიტორული შემოწმების და ამ კუთხით გამოვლენილი პრობლემის შემთხვევაში, მისი შეჩერებისა და შეწყვეტის უფლებამოსილებას იტოვებს. ეს მიდგომა კომპენსაციის იდეას, რომელიც საკუთრების უფლების დარღვევის აღდგენის მექანიზმია, არსებითად ეწინააღმდეგება.“⁵⁹

2014 წელს დაარსდა სსიპ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო, რომელიც საქართველოს უშუალოდ ექვემდებარება პრემიერ-მინისტრს. სამთავრობო სისტემაში სააგენტო რელიგიის თავისუფლების საკითხებზე პასუხისმგებელ ძირითად უწყებას წარმოადგენს და ოფიციალური პოლიტიკის დოკუმენტები (მათ შორის, ადამიანის უფლებათა დაცვის სამთავრობო სამოქმედო გეგმა) სწორედ მას აკისრებს ამ სფეროში სახელმწიფოს ძირითადი ვალდებულებების შესრულებას. სააგენტოს სტრუქტურა წააგავს საბჭოთა პერიოდში მოქმედ მინისტრთა საბჭოსთან არსებულ რელიგიის საკითხთა რწმუნებულის საბჭოს, რომლის რეალური მიზანი რელიგიური გაერთიანებების მართვა და კონტროლი იყო. ამ გადაწყვეტილებით ქართული ოცნების ხელისუფლებამ საფუძვლიანი ვარაუდი გააჩინა, რომ სხვადასხვა რელიგიურ ჯგუფს იგი განიხილავს არა ადამიანის უფლებებისა და

57. რელიგიათა საბჭო და ტოლერანტობის ცენტრი, “საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2017,” 17 მაისი, 2017, http://tolerantoba.ge/failebi/qartuli_broshura_saxalxo_damcveli_87902.pdf; ეთერ გვრიტიშვილი et al., “რელიგიური ორგანიზაციების სახელმწიფო დაფინანსების პოლიტიკა (2014-2015)” (თბილისი, EMC და TDI, 2016) <https://socialjustice.org.ge/ka/products/kvleva-religiuri-organizatsiebis-sakhelmtsifo-dafinansebis-politika-2014-2015>.

58. „საია სახელმწიფო ბიუჯეტიდან მუსლიმების დისკრიმინაციული დაფინანსების წესს საკონსტიტუციო სასამართლოში ასაჩივრებს,” საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, 5 აპრილი, 2016, <https://gyla.ge/ge/post/saia-sakhelmtsifo-biujetidan-muslimების-diskriminაციული-dafinansebis-tsess-sakonstitucio-sasamartloshi-asachivrebs#sthash.uc1xdWgl.mBPqGh0R.dpbs>.

59. მარიამ ღავთაძე et al., “საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2020,” რედ. ბექა მინდიაშვილი (თბილისი: ტოლერანტობის ცენტრი, 24 სექტემბერი, 2020), გვ. 29-32, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020092417162834667.pdf>.

კანონის უზენაესობის, არამედ უსაფრთხოების კონტექსტში.⁶⁰ მნიშვნელოვანია, რომ რელიგიის საკითხთა სააგენტოს გაუქმებას უკვე წლებია ითხოვენ რელიგიის თავისუფლებაზე მომუშავე არასამთავრობო ორგანიზაციები, ხოლო რელიგიური გაერთიანებების უმრავლესობა მისდამი კრიტიკულ პოზიციას გამოხატავს.⁶¹ მიუხედავად იმისა, რომ, ერთი შეხედვით, სააგენტოს არსებითად საკონსულტაციო მანდატი აქვს, უწყებას მთავრობია და პარლამენტისთვის არ წარუდგენია ადამიანის უფლებებზე დაფუძნებული რეკომენდაციები და ხედვები, რომლებიც რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებული კანონმდებლობისა და პოლიტიკის პოზიტიურ ცვლილებას გამოიწვევდა.⁶² ამასთან, საკონსულტაციო ფუნქციის მიღმა, უწყება ზოგჯერ უშუალოდ არის ჩართული რელიგიური გაერთიანებების ფინანსური და ქონებრივი საკითხების გადაწყვეტისა და მართვის პროცესში, რამდენადაც სააგენტოს საქმიანობის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილიც ოთხი რელიგიური ორგანიზაციის დაფინანსების მართვასა და ფინანსური და ქონებრივი კომისიის საქმიანობის გაძღოლას უკავშირდება.⁶³

ამის პარალელურად, პარლამენტში არაერთხელ დადგა რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებული სამართლებრივი სტანდარტების გაუარესების რისკის შემცველი ინიციატივები (მათ შორის, კონსტიტუციაში რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვის საფუძვლებში სახელმწიფო უსაფრთხოების შეტანის საკითხი; რელიგიის შესახებ სპეციალური კანონის მიღების საკითხი; საჯარო სივრცეში ჩადრით, ნიქაბით და ბურკით გამოჩენის აკრძალვის საკითხი, რელიგიური გრძნობების შეურაცხყოფის კრიმინალიზაციის მოთხოვნა, არადომინანტური რელიგიური გაერთიანებების

60. „საქმიანობის პროცესში გამოვლინდა, რომ სააგენტოს საქმიანობაზე კონტროლი საქართველოს სახელმწიფო უშიშროების სამსახურის ხელში აღმოჩნდა. რელიგიის საკითხთა სააგენტოსთვის კანონმდებლობით დასახულ მიზნებსა და რეალურ საქმიანობას შორის შეუსაბამობაზე სხვადასხვა დროს საუბრობდნენ არა მხოლოდ ცალკეული რელიგიური გაერთიანებების წარმომადგენლები, საერთაშორისო და ადგილობრივი ორგანიზაციები, არამედ სააგენტოს საქმიანობაში ჩართული აკადემიური სფეროს წარმომადგენლებიც, რომელთა უმრავლესობამ, ამ უწყების დისკრიმინაციული და არადემოკრატიული საქმიანობის გამო, სააგენტოსთან საქმიანი ურთიერთობა განწყვიტა.“ ადამიანის უფლებების მონიტორინგისა და სწავლების ცენტრი, „რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს საქმიანობის კრიტიკული ანალიზი“ (თბილისი: ადამიანის უფლებების მონიტორინგისა და სწავლების ცენტრი, 14 ოქტომბერი, 2020), გვ. 72-73, <https://socialjustice.org.ge/ka/products/religiis-sakitkhta-sakhelmtsifo-saagentos-sakmianobis-kritikuli-analizi-1>. „რელიგიური უმცირესობების ქვეყნის უსაფრთხოებისთვის პოტენციურ საფრთხედ აღქმა რელიგიის საკითხთა სააგენტოს საქმიანობაზე დღემდე ახდენს ზეგავლენას. ნიშანდობლივია, რომ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს რეგიონული წარმომადგენლობები ჰყავს. სწორედ, მისივე სტრატეგიის პროექტის მიხედვით უსაფრთხოების თვალსაზრისით პრობლემურად მიჩნეულ სამ რეგიონში: სამცხე-ჯავახეთში, ქვემო ქართლსა და აჭარაში.“ Ibid., 77.

61. „არასამთავრობოები რელიგიის საკითხთა სააგენტოს გაუქმების შესახებ,“ ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 18 ივლისი, 2018, <https://tdi.ge/ge/statement/arasamtavroboebi-religiis-sakitxta-saagentos-gaukmebis-shesaxeb>.

62. ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, „რელიგიური უმცირესობების დაცვა - ადამიანის უფლებათა დაცვის სტრატეგიებისა და სამოქმედო გეგმების შესრულების მონიტორინგის ანგარიში“ (თბილისი: ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, 3 ოქტომბერი, 2018), <https://socialjustice.org.ge/ka/products/religiuri-umtsiresobebis-datsva-adamianis-uflebata-datsvis-strategiebisa-da-samokmedo-gegmebis-shesrulebis-monitoringis-angarishi>.

63. მარიამ ღავთაძე et al., „საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2020.“

სასულიერო პირების სამხედრო სამსახურიდან გათავისუფლების არსებული წესის გაუქმების ინიციატივა), რომლებიც ძირითადად ხელისუფლების წარმომადგენლების მიერ იყო მხარდაჭერილი.

2017 წლის საკონსტიტუციო რეფორმის შედეგად მიღებულ საკონსტიტუციო ცვლილებებში რწმენისა და რელიგიის თავისუფლების მუხლის ის ნაწილი, რომელიც რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვის გაუმართლებელ პირობებს უკავშირდებოდა, ახალი ფორმულირებით ჩამოყალიბდა. სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს, ტოლერანტობის ცენტრის, არასამთავრობო ორგანიზაციებისა და ვენეციის კომისიის მიერ ჩატარებული სამუშაოს შედეგად,⁶⁴ 2018 წელს უზენაესი კანონიდან საკანონმდებლო ორგანომ რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვის პრობლემატური საფუძვლები: სახელმწიფო უსაფრთხოება, დანაშაულის თავიდან აცილება და მართლმსაჯულება ამოიღო. ამ ცვლილებით კონსტიტუცია დაუახლოვდა ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციის რელიგიის თავისუფლების მუხლის სტრუქტურას.

2018 წლის 3 ივლისს საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლომ რელიგიური გაერთიანებების ორი სარჩელი დააკმაყოფილა და უმნიშვნელოვანესი გადაწყვეტილება მიიღო. საქართველოს საგადასახადო კოდექსისა და სახელმწიფო ქონების შესახებ კანონის ნორმები არღვევდა კონსტიტუციის მე-14 მუხლს (თანასწორობის უფლება) და რელიგიური გაერთიანებებისთვის დისკრიმინაციულ გარემოს ქმნიდა. სასამართლომ არაკონსტიტუციურად ცნო საქართველოს საგადასახადო კოდექსის ის ნორმა, რომელიც ჩათვლის უფლების გარეშე დღგ-ის გადახდისგან ათავისუფლებს საპატრიარქოს დაკვეთით ტაძრებისა და ეკლესიების მშენებლობას, რესტავრაციასა და მოხატვას (168-ე მუხლის მე-2 ნაწილის „ბ“ ქვეპუნქტი)⁶⁵. სადავო ნორმა უპირატეს მდგომარეობაში აყენებდა საქართველოს საპატრიარქოს და მას უქმნიდა მომსახურების უფრო ხელსაყრელი პირობებით შექმნის შესაძლებლობას. საკონსტიტუციო სასამართლომ არაკონსტიტუციურად ცნო ასევე „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონის ის ნორმა, რომელიც სახელმწიფო ქონების უსასყიდლოდ საკუთრებაში გადაცემის შესაძლებლობას მხოლოდ საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი

64. „საქართველოს პარლამენტმა, ვენეციის კომისიის რეკომენდაციის გაზიარების საფუძვლით, მეორე საპარლამენტო მოსმენის ფარგლებში, წარმოდგენილი დებულება შემდეგნაირად ჩამოაყალიბა: „ამ უფლებათა შეზღუდვა შეიძლება მხოლოდ კანონის შესაბამისად, დემოკრატიული საზოგადოების არსებობისათვის საუციულებელი სახელმწიფო საზოგადოებრივი უსაფრთხოების უზრუნველყოფის, დანაშაულის თავიდან აცილების, ჯანმრთელობის დაცვის, მართლმსაჯულების განხორციელების ან სხვათა უფლებების დაცვის მიზნით.“ TDI მიიჩნევს, რომ ამგვარი ჩანაწერით სახელმწიფომ რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვის ფარგლები კი არ დაავიწროვა, არამედ პირიქით, გააფართოვა, რაც წინააღმდეგობაშია როგორც ვენეციის კომისიის რეკომენდაციებთან, ასევე ადამიანის უფლებათა და ძირითად უფლებათა ევროპული კონვენციის ნორმებთან.“ ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, „TDI-ის შეფასება კონსტიტუციაში რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვაზე“, 6 ივლისი, 2017, <https://tdi.ge/ge/statement/tdi-shepaseba-konstituciashi-religiis-tavisuplebis-shezgudvaze>.

65. სსიპ „საქართველოს ევანგელურ-ბაპტისტური ეკლესია“, ააიპ „საქართველოს სიცოცხლის სიტყვის ეკლესია“, სსიპ „ქრისტეს ეკლესია“, სსიპ „საქართველოს სახარების რწმენის ეკლესია“, ააიპ „მეშვიდე დღის ქრისტიან-ადვენტისტთა ეკლესიის ტრანსკავკასიური იუნიონი“, სსიპ „ლათინ კათოლიკეთა კავკასიის სამოციქულო ადმინისტრაცია“, ააიპ „ქართველ მუსლიმთა კავშირი“, სსიპ „წმინდა სამების ეკლესია“ საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ, №1/1/811 (საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლო, 3 ივლისი, 2018). <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/4252828?publication=0>

ეკლესიისთვის ითვალისწინებს (6(3) მუხლის პირველი პუნქტი)⁶⁶. სასამართლომ აღნიშნა: „ეკლესიის განსაკუთრებული როლის აღიარება დაკავშირებულია მის ისტორიულ ღვანლთან და არ ემსახურება მართლმადიდებელი ქრისტიანული რელიგიისთვის პრივილეგირებული სამართლებრივი მდგომარეობის შექმნას ანმყოში. განუელი ისტორიული ღვანლი არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც პრივილეგიის ლეგიტიმურობის წყარო. დიფერენცირება და ეკლესიისთვის სამართლებრივად უპირატესი მდგომარეობის შექმნა არ არის და არ შეიძლება იყოს კონსტიტუციის მიზანი. [...] ეკლესიისთვის გარკვეული უფლების მინიჭება არ გულისხმობს იმავე უფლებით სხვა რელიგიური ორგანიზაციების მიერ სარგებლობის ხელშეშლას.“

ქართული ოცნების ხელისუფლებაში მოსვლის პარალელურად საქართველოში მუსლიმების დევნა გააქტიურდა. 2012 წლის ნოემბრიდან 2016 წლის ჩათვლით ეთნიკურად ქართველი მუსლიმების წინააღმდეგ თავდასხმები განხორციელდა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე: ნიგვზიანი, წინწყარო, სამთაწყარო, ქელა, მოხე, ადიგენი, ქობულეთი მუსლიმების უფლებათა დარღვევის კერებად იქცა. თავდასხმებში მონაწილეობდნენ ადგილობრივი ხელისუფლებისა და პოლიციის თანამშრომლები. მაგალითად, სამთაწყაროელ მუსლიმებს საკრებულოს თავმჯდომარის ხელმძღვანელობით შეუცვივდნენ მეჩეთში, გამოყარეს მლოცველები, სამლოცველო ატრიბუტიკა, ხოლო შემდეგ მოლას საკუთარ სახლში დაესხნენ თავს, შეურაცხყოფა მიაყენეს მის მეუღლეს და აიძულეს, სოფელი დაეტოვებინა. მანამდე, როგორც ჩანს, სუსის ორი თანამშრომელი, რომლებიც თბილისიდან იყვნენ ჩასულები, საკუთარ მანქანაში მუსლიმი ღვთისმსახურის დაშანტაჟებას ორი საათის განმავლობაში ცდილობდნენ.⁶⁷ უფრო მასშტაბური და შემაშფოთებელი იყო 2013 წელს ახალციხის რაიონის სოფელ ქელაში აღმართული მინარეთის მოჭრის ფაქტი. საქართველოს საზღვარზე მინარეთის კონსტრუქციის შემოტანისას, იმ მოტივით, რომ განბაჟებისას დაშვებულია ფინანსური შეცდომა, რომელიც დაახლოებით 2000 ლარის ცდომილებას მოიცავდა, პირდაპირი მნიშვნელობით, მოხერხეს და დაასაწყობეს მინარეთის კონსტრუქცია. ხელისუფლებას ეს აქტი, თვითმხილველების თქმით, ორი ვერტმფრენის, 50-მდე პოლიციის მანქანისა და სპეცსამსახურის ორასამდე თანამშრომლის მობილიზების ფასად დაუჯდა. მეჩეთზე განხორციელებული თავდასხმისას ფიზიკურად

66. სსიპ „საქართველოს ევანგელურ-ბაპტისტური ეკლესია“, სსიპ „საქართველოს ევანგელურ-ლუთერული ეკლესია“, სსიპ „სრულიად საქართველოს მუსლიმთა უმაღლესი სასულიერო სამმართველო“, სსიპ „დახსნილ ქრისტიანთა საღვთო ეკლესია საქართველოში“ და სსიპ „საქართველოს სახარების რწმენის ეკლესია“ საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ და მოსამართლე ევა გოცირიძის თანმხვედრი აზრი № 811 კონსტიტუციურ სარჩელზე მიღებულ გადაწყვეტილებასთან დაკავშირებით (საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლო, 3 ივლისი, 2018). <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/4252883?publication=0>

67. „2013 წლის 7 ივნისს მართლმადიდებელი მოსახლეობა მეჩეთთან შეიკრიბა და ამ ფორმით ცდილობდა ლოცვის შესრულებაში ხელის შეშლას. სოფელ სამთაწყაროში მცხოვრებ მუსლიმთა სულიერი წინამძღვრის - ხოჯა ს.ბ.-ს განმარტებით, 2013 წლის 7 ივნისს, მას ავტომანქანით ორმა უცნობმა მიაკითხა, რომლებმაც საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს თანამშრომლებად გააცნეს თავი და ხოჯა სოფელში რელიგიური დაძაბულობის წარმოქმნასა და მუსლიმთა სალოცავის გახსნის სანაცვლოდ თანხის აღებაში დაადანაშაულეს. მუსლიმთა წინამძღოლის თქმით, ავტომობილში მას დაპატიმრებით ემუქრებოდნენ. დაახლოებით 1 საათის შემდეგ ს.ბ. სამლოცველოსთან მიიყვანეს, თუმცა ავტომანქანიდან გადმოსვლისთანავე იგი შეუძლოდ გახდა.“ საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2013 წელი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2013), გვ. 299, <https://drive.google.com/file/d/19AjSGIOHEQkzj0HV-rxQ56sXgF0E6d7/view>.

გაუსწორდნენ მინარეთის დამცველებს, თერთმეტი მუსლიმი კი იქვე დააკავეს. დაახლოებით ორ თვეში ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე მინარეთის კონსტრუქცია მუსლიმ თემს დაუბრუნეს. საინტერესო პროცესი განვითარდა სოფელ მოხეშიც, სადაც საპატრიარქომ პრეტენზია გამოთქვა უფუნქციო მეჩეთზე, თუმცა ადგილობრივ მუსლიმებს არა მხოლოდ მის დაბრუნებაზე, არამედ დასუფთავებაზეც კი უარს ეუბნებოდნენ. ხანგრძლივი წინააღმდეგობის შემდეგ მუსლიმებს სხვა ადგილას შესთავაზეს მეჩეთის აშენება. მუსლიმების წინააღმდეგ მიმართული პოლიტიკის განსაკუთრებით თვალსაჩინო მაგალითია ბათუმის მუნიციპალიტეტის დისკრიმინაციული უარი მეჩეთის მშენებლობის ნებართვის გაცემაზე. მუსლიმების წინააღმდეგ განხორციელებულ თავდასხმებისა და დისკრიმინაციის ცხრიდან რვა შემთხვევაზე პასუხისმგებლობა არავის დაჰკისრებია.⁶⁸ 2021 წლის ბოლოს ჩოხატაურის რაიონის სოფელ ბუკნარში, ადგილობრივი მუსლიმების მცდელობას, კანონიერად გაეხსნათ მეჩეთი, დიდი წინააღმდეგობა მოჰყვა. ბუკნარის შემთხვევამ დაგვანახა: ქართული ოცნების მთავრობის პოლიტიკა მიმართულია იქითკენ, რომ მხოლოდ უმრავლესობის კონტექსტში, უმრავლესობის ინტერესებიდან და პერსპექტივიდან აღიქვას, განიხილოს და გადაჭრას უმცირესობათა ჭკუების საკითხები. ხელისუფლება, როგორც წესი, არ ამოდის კანონის უზენაესობისა და თანასწორუფლებიანობის მოთხოვნიდან, არამედ, ცდილობს, უმრავლესობის ინტერესისა და პრივილეგირებული პოზიციის გათვალისწინებით უმცირესობათა უფლებრივი საკითხის ან შეძლებისდაგვარად გადაჭრას ან მიჩქმალოს, რასაც, მოჰყვება ხოლმე მორიგი სიტყვიერი ასევე ფიზიკური თავდასხმები უმცირესობებზე. სწორედ ამ მანკიერი მიმართების გამოვლინებაა, წლების განმავლობაში, მთელი ის ჯაჭვი მოვლენებისა, რომლებიც საქართველოში მუსლიმი მოქალაქეების უფლებების უხეშ ხელყოფასთან იყო და არის დაკავშირებული. აქვე იმის თქმაც აუცილებელია, რომ გადაუჭრელია ბათუმის ახალი მეჩეთის მშენებლობასთან დაკავშირებული პრობლემა. 2019 წელს ბათუმის საქალაქო სასამართლოს მიერ მიღებული გადაწყვეტილება, რომლითაც ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობის საკითხზე ბათუმის მერიის უარი დისკრიმინაციულად და უკანონოდ იქნა მიჩნეული, 2021 წელს ძალაში დატოვა ქუთაისის სააპელაციო სასამართლომ, რასაც ბათუმის მერიის მხრიდან გადაწყვეტილების უზენაეს სასამართლოში გასაჩივრება მოჰყვა. რელიგიის საკითხებზე მომუშავე არასამთავრობო ორგანიზაციების მიერ მერიის ამგვარი ნაბიჯი საკუთარი ვალდებულებების შესრულების გაჭიანურების სტრატეგიის ნაწილად შეფასდა, რაც ლახავს მუსლიმი თემის უფლებებს და აფერხებს მათ სრულყოფილ რეალიზებას.

2016 წელს საქართველოს რომის პაპი, ფრანცისკე ესტუმრა. იოანე პავლე მეორისგან განსხვავებით, საპატრიარქომ ის უფრო თბილად მიიღო, თუმცა, როცა პაპი ფრანცისკე თბილისის „ლოკომოტივის“ სტადიონზე წირვის ჩასატარებლად შევიდა, მას თითქმის ცარიელი ტრიბუნები დახვდა. როგორც თავად კათოლიკე მრევლის წარმომადგენლები ამბობდნენ, ადგილობრივმა თვითმმართველობებმა ხელი შეუშალეს მორწმუნეთა ჩამოსვლას იმ რეგიონებიდან, სადაც ქართველი კათოლიკეები ცხოვრობენ.

კვლავაც სისტემურ პრობლემად რჩება რელიგიური ნიშნით ძალადობის გამო ეფექტური გამოძიების წარმართვა. წლების განმავლობაში დაგროვებული ასე-ულობით საქმიდან, ერთი - ორი გამონაკლისის გარდა, უმრავლესობა უშედეგოდაა შეჩერებული ან შეწყვეტილი. სიძულვილის ნიშნით ძალადობამ და მასზე ადეკვატური

68. მარიამ ღავთაძე et al., „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019“ (თბილისი: ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 2020), გვ.105-115, http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-angarishi-religiis_tavisupleba_sakartveloshi_2010-2019.pdf.

რეაგირების პრობლემამ შესაძლოა რელიგიური მოტივით ძალადობის ფართოდ გავრცელების საფრთხის წინაშე ისევ დაგვაცენოს.⁶⁹

წლების განმავლობაში ერთ-ერთი ყველაზე მწვავე და გადაუწყვეტელი საკითხია საბჭოთა პერიოდში ჩამორთმეული რელიგიური ნაგებობების რესტიტუცია; ზოგიერთ მათგანზე, მიუხედავად ისტორიული სიცხადისა, უშედეგოდ მიმდინარეობს უსაფუძვლო დავა, თუ რომელი კონფესიის საკუთრებაა იგი. 2017 წელს ე.წ. თანდოიანცის სომხური ეკლესია თბილისის მუნიციპალიტეტმა გადასცა მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს.⁷⁰ მიუხედავად სახალხო დამცველის პოზიციისა, სასამართლომ ძალაში დატოვა ეს გადაწყვეტილება. იგივე ბედი ეწია სომხურ - კათოლიკურ ეკლესიას ბათუმში, ისტორიული ნაგებობა ბათუმის ცენტრში ამ შემთხვევაშიც მართლმადიდებელ ეკლესიას გადაეცა, მაშინ, როცა ისტორიული ფოტო თუ ნარატიული დოკუმენტებით მისი კუთვნილება დავას არ ინვევდა. ანალოგიური პრობლემის წინაშე დგას უშუალოდ კათოლიკე ეკლესიაც, რომლის ისტორიულ ტაძრებში დღეს კათოლიკეებს მოსალოცადაც ძნელად ან საერთოდ არ უშვებენ. ე.წ. სადავო ტაძრები დროთა განმავლობაში ან ინგრევა, ან იცვლება მათი თავდაპირველი იერსახე, იშლება ამ ძეგლების წარმომავლობის დამადასტურებელი ნიშნები ინტერიერსა და ექსტერიერში. სომხური, კათოლიკე, ლუთერული ეკლესიები, იუდაური და მუსლიმი თემები, საკუთრების უფლებით იმ ისტორიულ ნაგებობებსაც კი ვერ იბრუნებენ, რომლებშიც ამჟამად მსახურებას აღასრულებენ; ეს სივრცეები სახელმწიფოს მიერ მათთვის მხოლოდ დროებით მფლობელობაშია გადაცემული.

2017 – 2022 წლებში განსაკუთრებული მასშტაბი შეიძინა სიძულვილის ყოველმხრივმა პროპაგანდამ, რომელზეც არასათანადოდ და არაეფექტურად რეაგირებდა ხელისუფლება ანდა, პირდაპირ შეიძლება ითქვას, თავისი პოზიციით ხელს უწყობდა შეუწყნარებლობისა და ძალადობის გავრცელებას.

2020 წლის მიწურულს საეკლესიო ამბიონებიდან გავრცელდა რამდენიმე მართლმადიდებელი სასულიერო პირის, როგორც მღვდელმთავრის, ასევე მღვდლების ე.წ. საეკლესიო ანტისემიტიზმის შემცველი ქადაგება. არაერთი მოწოდების მიუხედავად, ანტისემიტიზმი არ დაუგმია საპატრიარქოსა და საქართველოს მთავრობას, ისინიც მხოლოდ ზოგადი განცხადებებით შემოიფარგლნენ იმის შესახებ, რომ საქართველოში არასოდეს ჰქონია ადგილი ანტისემიტიზმს.⁷¹ სახალხო დამცველმა, ტოლერანტობის ცენტრთან და რელიგიათა საბჭოსთან ერთად, მკაფიოდ შეაფასეს ანტისემიტიზმი. ასევე მნიშვნელოვანი იყო ისრაელის ელჩისა და საერთაშორისო ორგანიზაციების მიერ გაკეთებული არაორაზროვანი განცხადებები. ანტისემიტიზმის არსებობა ქართულ საზოგადოებაში ღრმად დაფარული პრობლემაა, რომელზეც ლაპარაკი არავის სურს, მაშინ, როდესაც 2018 წელს, სწორედ ანტისემიტური სიძულვილის საფუძველზე გამოასალმეს სიცოცხლეს

69. „სახალხო დამცველის პრაქტიკის თანახმად, გასული წლის საანგარიშო პერიოდის მსგავსად, კვლავ გამოწვევად რჩება სავარაუდო სიძულვილით მოტივირებული დანაშაულების არაეფექტიანი გამოძიება. სავარაუდო სიძულვილის მოტივით ჩადენილი დანაშაულების შესახებ მომართვიანობა, როგორც წესი, სტაბილურად მაღალია იეჰოვას მოწმეებისა და ლგბტ+ ადამიანების მხრიდან.“ საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოს სახალხო დამცველის ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2021 წელი“, 2022, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2022040413242699860.pdf>.

70. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2018 წელი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2018), გვ.148, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019042620571319466.pdf>.

71. ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, „საეკლესიო ანტისემიტიზმი - განახლებადი ინფორმაცია“, 9 თებერვალი, 2021, <http://tdi.ge/ge/statement/saeklesio-antisemitizmi-ganaxlebadi-inpormacia>.

ეთნიკურად ებრაელი უფლებათა დამცველი და სამოქალაქო აქტივისტი, ვიტალი საფაროვი.⁷²

2021 წელს ადამიანის უფლებების მასშტაბური და უპრეცედენტო დარღვევების მომსწრენი გავხდით, რომელთა შედეგების ფსიქო-ემოციური და პოლიტიკური დაძლევა, სამომავლოდ, მეტისმეტად დიდ ძალისხმევასთან შეიძლება იყოს დაკავშირებული. 5 ივლისს ხელისუფლებისა და საპატრიარქოს მხრიდან წახალისებული ან ხელშეწყობილი ექსტრემისტი მოძალადე ჯგუფების მიერ 50-ზე მეტი ჟურნალისტის წინააღმდეგ დემონსტრაციული ფიზიკური ანგარიშსწორებითა და ტელეოპერატორ ლექსო ლაშქარავას გარდაცვალებით დასრულდა. უკიდურესად შემაშფოთებელი იყო 5 ივლისამდე და 5 ივლისის შემდეგ საქართველოს პრემიერ-მინისტრის მიერ გაცხადებული პოზიცია იმასთან დაკავშირებით, რომ ხელისუფლება ვერ დაიცავს უმცირესობებს „უმრავლესობის“ თავდასხმებისგან.⁷³ მიუხედავად იმისა, რომ ეს განცხადებები კონკრეტულად განსხვავებული ორიენტაციის ადამიანების გამოხატვის, შეკრებისა და მანიფესტაციის თავისუფლების წინააღმდეგ გაკეთდა, უფრო ფართო კონტექსტში, ნათლად აჩვენებდა, რამდენად დიდი საფრთხის წინაშე დგას საქართველოში კონსტიტუციის, ლიბერალური - დემოკრატიის ფუნდამენტური პრინციპების დაცვა. სახელმწიფოში, სადაც ხელისუფლება უმცირესობათა დაცვაზე გაცხადებულ უარს ამბობს, უფლებობისა და ძალადობის საფრთხის წინაშე შეიძლება აღმოჩნდეს თითოეული ადამიანი, როგორც - უმცირესობის წარმომადგენელი. საპატრიარქომ, ასევე კიდევ სხვა სამმა რელიგიურმა ორგანიზაციამ, ამ პროცესში, გაავრცელეს ძალადობის წამახალისებელი თითქმის იდენტური განცხადებები, თუმცა სახალხო დამცველთან არსებულმა რელიგიათა საბჭომ, სამართლიანი პოზიცია დაიკავა: რელიგიათა საბჭოში შემავალი რელიგიური გაერთიანებების დიდმა უმრავლესობამ მკვეთრად დაგმო 5 ივლისის ძალადობა და, ამავდროულად, მხარი არ დაუჭირა საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის თანამოსაყდრის მიერ გაჟღერებულ ინიციატივას რელიგიური გრძნობების შეურაცხყოფის დასჯადობის შესახებ კანონის მიღების აუცილებლობასთან დაკავშირებით.⁷⁴

72. ეკა ქევანიშვილი, „იცი რატომ მომკლეს? - ვიტალი საფაროვი,“ რადიო თავისუფლება, 15 ოქტომბერი, 2019, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/30217488.html>.

73. პრემიერი ი. ღარიბაშვილი: „ჰკითხეთ ნებისმიერ მოქალაქეს, 90-85% არის წინააღმდეგი ასეთი დემონსტრაციული მარშების. არ არის საჭირო, ჩვენ კონსერვატიული, ტრადიციული საზოგადოება ვართ. 85% არის მართლმადიდებელი ქრისტიანი, სხვა ღირებულებები გვაქვს... მეორედ შემეკითხებით, თუ რატომ არ დავიცავით ეს ხალხი. როგორ უნდა დაიცვას 30 კაცი სახელმწიფომ, მაშინ უნდა გადაუაროს უმრავლესობას თუ რა უნდა მომხდარიყო, ვერ გავიგე.“ „ღარიბაშვილი 5 ივლისზე: 30 კაცი როგორ უნდა დაიცვას სახელმწიფომ, უმრავლესობას გადაუაროს?“ ტაბულა, 17 სექტემბერი, 2021, <https://tabula.ge/ge/news/673168-gharibashvili-5-ivlisze-30-katsi-rogor-unda>.

74. რელიგიათა საბჭო: ჩვენ, რელიგიათა საბჭოში წარმოდგენილი რელიგიური გაერთიანებები, გამოვხატავთ უკიდურეს შეშფოთებას იმ მასობრივი ძალადობის გამო, რაც თბილისში, 5-6 ივლისს ვიხილეთ. ჩვენც, რელიგიური გაერთიანებების წარმომადგენლებს, ხშირად, ბევრად თუ ნაკლებად, განგვიცდია შეუწყნარებლობა, სიძულვილი, დისკრიმინაცია, უფლებათა შეზღუდვა, შეურაცხყოფა, ძალადობა. ჩვენ კარგად გვესმის, ადამიანის უფლებების დაცვის სურვილის გამო, რას ნიშნავს იყო დევნილი და შევიწროებული. ამიტომ, თანადგომას ვუცხადებთ ამ მასობრივი ძალადობის შედეგად ყველა დაზარალებულს, „სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს განცხადება: ვგმობთ ძალადობას, არ მივსალმებით რელიგიური გრძნობების შეურაცხყოფის შესახებ კანონის ინიციატივას,“ [Ombudsman.ge](https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-datsveltan-arsebuli-religiata-sabchos-gantskhadeba-vgmobt-dzaladobas-ar-mivesalmebit-religiuri-grdznobebis-sheuratskhqofis-shesakheb-kanonis-initsiativias), 10 ივლისი, 2021, <https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-datsveltan-arsebuli-religiata-sabchos-gantskhadeba-vgmobt-dzaladobas-ar-mivesalmebit-religiuri-grdznobebis-sheuratskhqofis-shesakheb-kanonis-initsiativias>.

თანასწორუფლებიანობის აშკარა უგულებელყოფა იყო რელიგიური გაერთიანებების საჭიროებებთან, კონკრეტულად კი, სადღესასწაულო დღეებთან დაკავშირებული კოვიდ რეგულაციები, რომელთა მიხედვით, სახელმწიფომ მხოლოდ დომინანტური რელიგიური ჯგუფისთვის გაითვალისწინა განსხვავებული პირობები და შეღავათები, ანუ მხოლოდ მართლმადიდებელ ეკლესიას მიეცა შესაძლებლობა, მაგალითად 2021 წლის შობის დღესასწაული შეზღუდვის გარეშე აღენიშნა, ხოლო სხვა ქრისტიანულ კონფესიებს, - არა. ამ მხრივ შემაშფოთებელი იყო ხელისუფლების არგუმენტაცია: მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის იქნა გათვალისწინებული შეღავათი იმიტომ, რომ მართლმადიდებლები არიან უმრავლესობაში.⁷⁵ ზოგადად, ხელისუფლებამ ვერ მოახერხა პანდემიასთან დაკავშირებით ვერცერთი საგანგებო ზომის მნიშვნელობაში ეკლესიის დარწმუნება. მოთხოვნის მიუხედავად, პანდემიის გამო არ დახურულა ტაძრები, არ შეწყვეტილა ზიარების ტრადიციული წესით მიღების პროცესი, ეკლესიას მოსახლეობისთვის უმეტესწილად არ მოუწოდებია, შინ დარჩენილიყვნენ დიდ დღესასწაულებზე, რაც, საბოლოო ჯამში, დასრულდა პრემიერ-მინისტრ გ. გახარიას აღიარებით, რომ საქართველო არის მართლმადიდებლური სახელმწიფო.⁷⁶ ამ ფრაზის წარმოთქმისას იგი გულისხმობდა იმას, რომ საქართველოს საპატრიარქო კანონის ფარგლებს მიღმა გასული დაწესებულებაა და კანონის მოთხოვნები მხოლოდ რელიგიურ უმცირესობებზე ვრცელდება.

2021 წელს მედიით გავრცელდა მონაცემთა მეტისმეტად ვრცელი ბაზა, რომელიც, სავარაუდოდ, სახელმწიფო უსაფრთხოების სამსახურის მიერ წარმოებულ ე. წ. კრებსებს შეიცავს. ფარული მიყურადების ამსახველი მასალების დიდი ნაწილი სახელმწიფო უსაფრთხოების სამსახურის მიერ, როგორც ჩანს, უკანონოდ არის მოპოვებული. ფაილები, დიდი რაოდენობით (ათიათასობით) საჯარო პლატფორმებზე აიტვირთა. მედიით გავრცელებული მასალების მიხედვით, მკაფიოდ ჩანს, რამდენად ტოტალურია უკლებლივ ყველა რელიგიური გაერთიანების საქმიანობის კონტროლი, თვალთვალი და მიყურადება, სასულიერო პირებისა და უფლებადამცველების შესახებ მადისკრედიტირებელი ინფორმაციის შეგროვება და შექმნა. უკანონოდ ისმინება სახალხო დამცველი, სახალხო დამცველის თანამშრომლები, ინტენსიურად ისმინება სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის თანამშრომლები, ისმინება რელიგიათა საბჭოს შეხვედრები. ამ მასალების საფუძველზე ცხადი ხდება, რომ სახელმწიფო უსაფრთხოების სამსახური არამარტო აყურადებს და აანალიზებს მის მიერ უკანონოდ მოპოვებულ ინფორმაციას, არამდე თავად ქმნის ქორებსა და ლეგენდებს სხვადასხვა ადამიანის გამიზნული დისკრედიტაციის მიზნით. ერთი-ერთი ასეთი შემთხვევა, მედიით გავრცელებული ინფორმაციის თანახმად, არის ქართველ მუსლიმთა კავშირის ყოფილი თავმჯდომარის, საქართველოს პარლამენტის წევრის, ტარიელ ნაკაიძის წინააღმდეგ შეთხზული ლეგენდა, რომლის მიზანს, ფაილების თანახმად, მისი აქტიურობის შეფერხება და საერთაშორისო

75. „ხელმომწერი რელიგიური გაერთიანებები შეშფოთებული ვართ საქართველოს მთავრობის ვიცე-პრემიერის, მაია ცქიტიშვილის მიერ გამოთქმული პოზიციის გამო. ქალბატონმა მაიამ, მიმდინარე წლის 27 ნოემბერს, განაცხადა, რომ 6-7 იანვარს შობის აღნიშვნის მიზნით დაშვებული იქნება გამონაკლისი, ხოლო არგუმენტად დაასახელა გარემოება, რომ მოსახლეობის უმრავლესობა მართლმადიდებელია და უქმე დღეების უმრავლესობაც მართლმადიდებლური შინაარსისაა.“ „რელიგიური გაერთიანებების განცხადება ვიცე-პრემიერ მაია ცქიტიშვილის პოზიციასთან დაკავშირებით,“ TDI, 1 დეკემბერი, 2020, <https://www.tdi.ge/ge/statement/religiuri-gaertianebebis-gancxadeba-vice-premier-maia-ckitishvilis-poziciastan>.

76. „გახარია: ეკლესია არ უნდა დაიხუროს, რაც გასაგებია, ჩვენ ხომ მართლმადიდებლური სახელმწიფო ვართ,“ ტაბულა, 14 აპრილი, 2020, <https://tabula.ge/ge/news/644208-gakharia-eklesia-ar-unda-daikhuros-rats-gasagebia>.

პარტნიორების წინაშე დისკრედიტაცია წარმოადგენდა⁷⁷. სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრმა და რელიგიათა საბჭოს წევრმა რელიგიური გაერთიანებებმა მოითხოვეს, დაისაჯოს უკანონო მოსმენებისა და თვალთვალის განხორციელებაზე პასუხისმგებელი ყველა პირი.⁷⁸ სახალხო დამცველმა საქართველოს გენერალურ პროკურორს მიმართა და დაწყებული გამოძიების მასალების საგამონაკლისო წესით გაცნობა მოითხოვა. პროკურატურამ მოთხოვნაზე უარი განაცხადა.⁷⁹

ქართული ოცნების მმართველობის პერიოდი, შეიძლება დახასიათდეს რელიგიური უმცირესობების მაკონტროლებელ ჩარჩოში მოქცევის მცდელობით, რომლის განსახიერება რელიგიის საკითხთა სააგენტოა, მეორე მხრივ, ძალისხმევით, რომელიც რელიგიური უმრავლესობის პერსპექტივიდან უმცირესობათა საკითხების აღქმასა და გადაჭრაზეა მიმართული და მესამე, - საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის სრული პოლიტიკური ინსტრუმენტალიზების სურვილით, რომლის მისაღწევად მართლმადიდებელი იერარქების ყოვლისმომცველი კონტროლი და მათ შესახებ ყველა ტიპის ინფორმაციის შეგროვება მიმდინარეობს.

საბოლოო ჯამში, შეუწყნარებლობისა და რელიგიის თავისუფლების მხრივ წლობით გადაუჭრელი და ზოგიერთ შემთხვევაში, გაღრმავებული სისტემური დისკრიმინაციისა და დაუსჯელი ძალადობის პრობლემის მიზეზები ასე გვესახება:

- საქართველოში რელიგიური შეუწყნარებლობის, ან რელიგიის სახელით შეუწყნარებლობის პრობლემის ერთ-ერთი საფუძველი, დომინანტური რელიგიური გაერთიანებისთვის, საქართველოს საპატრიარქოსთვის მინიჭებული ლეგიტიმური ფუნქციაა, რომლის გამოყენებას ვერცერთი ხელისუფლება ვერ შეეღობა.
- პოლიტიკური ლეგიტიმაციის ფუნქციის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ხელისუფლებას გარკვეული ანგარიშვალდებულება წარმოექმნება საპატრიარქოს წინაშე, რაც, ხშირად ხელისუფლების მიერ საპატრიარქოს ნება-სურვილის განხორციელებაში ვლინდება.
- როგორც დავინახეთ, საპატრიარქოს წლებია, შეუწყნარებელი დამოკიდებულება აკავშირებს განსხვავებული მრწამსის რელიგიური გაერთიანებებისადმი. აქედან გამომდინარე, ხელისუფლებებს ან უჭირთ რელიგიის თავისუფლების სრულფასოვანი დაცვა, ან პირდაპირ ემსახურებიან უმრავლესობის ინტერესებს უმცირესობათა ჯგუფების წინააღმდეგ.

77. ხატია ლოღობერიძე, “ელჩები, აქტივისტები, NGO-ები, სასულიერო პირები, ახალი პატრიარქის მოლოდინი – ჩანაწერები, ნაწილი II,” [On.ge](https://on.ge), 14 სექტემბერი, 2021, <https://on.ge/story/89086>.

78. რელიგიათა საბჭო: “თავისი შინაარსით უპრეცედენტო და ყოვლისმომცველი ხასიათის ეს უმძიმესი მოვლენა, აგრეთვე გვეუბნება იმის შესახებ, რომ რელიგიური გაერთიანებების წარმომადგენლები და უფლებადამცველები, ყველა ადამიანი, რომელიც უკანონო თვალთვალისა და მოსმენის მსხვერპლი გახდა, თავს საქართველოში ვეღარ იგრძნობს დაცულად და უსაფრთხოდ.” „სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრისა და რელიგიათა საბჭოს წევრი რელიგიური გაერთიანებების პროტესტი გავრცელებული საიდუმლო მასალების წინააღმდეგ,” [Ombudsman.ge](https://www.ombudsman.ge), 19 სექტემბერი, 2021, <https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsveltan-arsebuli-tolerantobis-tsentrisa-da-religiata-sabchos-tseveri-reliugiuri-gaertianebebis-protesti-gavrtsebuli-saidumlo-masalebis-tsinaagmdeg>.

79. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2021 წელი,” 2022, გვ. 164 <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2022040413242699860.pdf>.

- რელიგიური შეუწყნარებლობის ფაქტორია ასევე 1980-იანი წლების მიწურულსა და 1990-იანი წლების დამდეგს ჩამოყალიბებული იდენტობის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი მარკერი, - ქართველის ექსკლუზიური მართლმადიდებლური იდენტობა, უფრო სწორედ, მათ შორის ტოლობის ნიშნის დასმა.
- ლეგიტიმაციისა და იდენტობის ფაქტორი განაპირობებს საპატრიარქოსადმი ხელისუფლებათა გამორჩეულ, მიკერძოებულ, არასეკულარულ დამოკიდებულებას, რაც ვლინდება საპატრიარქოსთვის მინიჭებულ პრივილეგიებში, განსაკუთრებულ სამართლებრივ რეჟიმში, დიდძალი ქონების გადაცემაში, ფინანსურ მხარდაჭერაში, კანონის მოთხოვნათა გვერდის ავლაში, რელიგიური ძალადობის დაუსჯელობაში, დისკრიმინაციულ პოლიტიკაში და სხვ.
- ყველაფერამასემატება ე.წ. უმრავლესობის ტირანიის ეფექტი, - საქართველოში დღემდე დიდია იმ ადამიანების რაოდენობა, ვინც უმრავლესობისადმი შიშის გამო მალავს თავის აღმსარებლობას, რომ არაფერი ვთქვათ იმათ შესახებ, ვისაც განსხვავებული აღმსარებლობის გამო მეორეხარისხოვან ადამიანებად მიიჩნევენ, ან ქართველებად არ თვლიან.

რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებული რეფორმები და კანონმდებლობის მიმოხილვა

რელიგიის თავისუფლების კონსტიტუციური მონესრიგება

დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ საქართველომ მნიშვნელოვანი საერთაშორისო ვალდებულებები აიღო და სხვადასხვა საერთაშორისო ხელშეკრულებებს შეუერთდა. 1992 წლის 31 ივლისს საქართველო გახდა გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის (გაერო) წევრი ქვეყანა. გაეროს წესდების პირველივე მუხლი მის მიზნებს შორის ასახელებს, ხელი შეუწყოს ადამიანის უფლებებისა და ფუნდამენტური თავისუფლებების პატივისცემას ყველასათვის, მათ შორის რელიგიის განურჩევლად. 1994 წლის 3 აგვისტოდან საქართველოსთვის ძალაში შევიდა საერთაშორისო პაქტი სამოქალაქო და პოლიტიკური უფლებების შესახებ, რომელიც რელიგიის თავისუფლებას აღიარებს და კრძალავს დისკრიმინაციას, მათ შორის რელიგიის გამო. რელიგიის თავისუფლებასა და თანასწორობასთან დაკავშირებული ნორმები გვხვდება ასევე ბავშვის უფლებების შესახებ კონვენციაში, რომელიც საქართველოსათვის ძალაშია 1994 წლის 2 ივლისიდან. ქვეყნის ისტორიაში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო საქართველოს კონსტიტუციის მიღება 1995 წლის 24 აგვისტოს. სახელმწიფოს მიერ აღებულმა საერთაშორისო ვალდებულებებმა გავლენა იქონია კონსტიტუციის ტექსტის ფორმირებაზე. მასში ცალკე თავად გამოიყო ადამიანის ძირითადი უფლებები და მნიშვნელოვანი გარანტიები შექმნა მათ უზრუნველსაყოფად. რელიგიის თავისუფლების ქრილში, საყურადღებოა კონსტიტუციის რამდენიმე მუხლი. კერძოდ:

1. კონსტიტუციის მე-16 მუხლი (ძველი რედაქციის მე-19 მუხლი). აღნიშნული ნორმა კონსტიტუციის მეორე თავშია მოცემული, რომელიც ადამიანის ძირითად უფლებებს შეეხება. ის განსაზღვრავს, რომ ყოველ ადამიანს აქვს რწმენისა და აღმსარებლობის თავისუფლება, დაუშვებელია ადამიანის დევნა აღნიშნული საფუძვლებით ან იძულება გამოთქვას შეხედულება მათ შესახებ. ნორმის თავდაპირველი რედაქციით, მისი შეზღუდვა შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მისი გამოვლინება ლახავდა სხვათა უფლებებს. 2017 წელს შეტანილი ცვლილებებით,⁸⁰ უფლების შეზღუდვის საფუძვლებს დაემატა სახელმწიფო ან საზოგადოებრივი უსაფრთხოების უზრუნველყოფის, დანაშაულის თავიდან აცილების, ჯანმრთელობის დაცვისა და მართლმსაჯულების განხორციელების მიზნები, რაც გახდა კრიტიკის საგანი ვენეციის კომისიის,⁸¹ სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოსა⁸² და ადგილობრივი არასამთავრობო ორგანიზაციების⁸³ მხრიდან. საბოლოოდ, აღნიშნული კრიტიკის საპასუხოდ, რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვის საერთაშორისო სტანდარტებთან შეუსაბამობის გამო, 2018 წლის 23 მარტის

80. 2017 წლის 13 ოქტომბრის კონსტიტუციური კანონი.

81. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), "Draft Opinion on the Draft Revised Constitution as Adopted by the Parliament of Georgia at the Second Reading on 23 June 2017" (Strasbourg, September 22, 2017), 9-10. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2017\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2017)006-e).

82. „რელიგიათა საბჭოს წევრი გაერთიანებების მიმართვა საქართველოს პარლამენტს,“ საქართველოს სახალხო დამცველი, 2 აგვისტო, 2017, <https://ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/religiata-sabchos-wevri-gaertianebebis-mimartva-saqartvelos-parlaments>.

83. „განცხადება კონსტიტუციაში რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვასთან დაკავშირებით,“ TDI, 24 სექტემბერი, 2017, <https://tdi.ge/ge/statement/gancxadeba-konstituciashi-reliigiis-tavisuplebis-shezgudvastan-dakavshirebit>.

კონსტიტუციური კანონით ამოღებულ იქნა უფლების შეზღუდვის ისეთი საფუძვლები, როგორებიცაა სახელმწიფო უსაფრთხოების, დანაშაულის თავიდან აცილებისა და მართლმსაჯულების განხორციელების მიზნები.

2. კონსტიტუციის მე-8 მუხლი (ძველი რედაქციის მე-9 მუხლი). თავდაპირველ რედაქციაში, ზოგადი დებულებების თავში მე-9 მუხლის სახით მითითებული იყო, რომ სახელმწიფო აღიარებდა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის განსაკუთრებულ როლს საქართველოს ისტორიაში, ამასთან ერთად აცხადებდა რწმენისა და აღმსარებლობის სრულ თავისუფლებას, ეკლესიის დამოუკიდებლობას სახელმწიფოსაგან. მოგვიანებით, 2001 წლის 30 მარტს შესული ცვლილებებით,⁸⁴ შემოღებულ იქნა კონსტიტუციური შეთანხმების ცნება, რომლის მხარეებადაც განისაზღვრა საქართველოს სახელმწიფო და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესია. ამავდროულად მიეთითა, რომ „კონსტიტუციური შეთანხმება სრულად უნდა შეესაბამებოდეს საერთაშორისო სამართლის საყოველთაოდ აღიარებულ პრინციპებსა და ნორმებს, კერძოდ, ადამიანის უფლებათა და ძირითად თავისუფლებათა სფეროში.“ 2017 წლის ოქტომბრის ცვლილებების შემდეგ აღნიშნული ნორმა შენარჩუნდა კონსტიტუციის მე-8 მუხლის სახით და მის სათაურად განისაზღვრა „სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიის ურთიერთობა.“ ამის მიუხედავად, აღსანიშნავია, რომ ნორმა არ აწესებს რაიმე პრივილეგიას რომელიმე რელიგიური ჯგუფისთვის და მართლმადიდებელი ეკლესიის ისტორიული როლის აღნიშვნით შემოიფარგლება, ასევე ადგენს სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთგამიჯვნის, მათი ერთმანეთისგან დამოუკიდებელ სუბიექტებად არსებობის გარანტიებს და ამ სახით სეკულარიზმის პრინციპს კონსტიტუციურ დონეზე განამტკიცებს.⁸⁵

მართალია, 1995 წლის კონსტიტუცია პრეამბულაში მიუთითებს, რომ ის ეყრდნობა 1921 წლის კონსტიტუციის ძირითად პრინციპებს, თუმცა 1921 წლის კონსტიტუციის ტექსტი არ გამოყოფდა რომელიმე ერთ კონკრეტულ რელიგიურ გაერთიანებას და პირიქით, მიუთითებდა, რომ „არც ერთ სარწმუნოებას არა აქვს უპირატესობა,“⁸⁶ სახელმწიფოსა და ეკლესიის ერთმანეთისაგან განცალკევება და დამოუკიდებლობა⁸⁷ კი ფართოდ იყო გაგებული და თანხის გაღებას სახელმწიფო ხაზინიდან თუ თვითმმართველობათა თანხიდან სარწმუნოებრივ საქმეთა საჭიროებისათვის პირდაპირ კრძალავდა.⁸⁸ 1995 წლის კონსტიტუციამ აღნიშნული კონსტიტუციური ტრადიცია შეცვალა და ცალკე მუხლი მიუძღვნა სახელმწიფოსა და მართლმადიდებლური ეკლესიის ურთიერთობის საკითხებს.

რელიგიის თავისუფლების ქრილში ასევე საყურადღებოა კონსტიტუციის მე-11 მუხლი (ძველი რედაქციის მე-14 მუხლი), რომელიც თანასწორობის უფლებას შეეხება და კრძალავს დისკრიმინაციას მათ შორის რელიგიის ნიშნით, ასევე კონსტიტუციის 34-ე მუხლი (ძველი რედაქციის 45-ე მუხლი), რომელიც კონსტიტუციაში მითითებულ ადამიანის ძირითად უფლებებს, მათი შინაარსის გათვალისწინებით, ავრცელებს იურიდიულ პირებზე. აქ რასაკვირველია მოიაზრებიან რელიგიური ორგანიზაციებიც.

84. კონსტიტუციის მე-9 მუხლს დაემატა მე-2 პუნქტი.
85. ღავთაძე მარიამ et al., “რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019,” გვ.24-48.
86. 1921 წლის კონსტიტუცია, 143-ე მუხლი.
87. 1921 წლის კონსტიტუცია, 142-ე მუხლი.
88. 1921 წლის კონსტიტუცია, 144-ე მუხლი.

კონსტიტუციური შეთანხმების გავლენა რელიგიის თავისუფლებაზე

საქართველოს კონსტიტუციაში 2001 წელს შეტანილი ცვლილებით⁸⁹ შემოვიდა კონსტიტუციური შეთანხმების ცნება, ხოლო 2002 წელს⁹⁰ საქართველოს სახელმწიფომ ასეთი შეთანხმება გააფორმა მართლმადიდებელ ეკლესიასთან. კონსტიტუციური შეთანხმება არც ერთ სხვა რელიგიურ ორგანიზაციასთან არ არის გაფორმებული და უფრო მეტიც, კონსტიტუცია არც კი უშვებს მისი სხვა რელიგიურ ორგანიზაციასთან გაფორმების შესაძლებლობას. მას შემოაქვს პრივილეგიები მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის და ის ზოგადი საკანონმდებლო რეგულირების მიღმა გაჰყავს. შესაბამისად, ერთი შეხედვით ნეიტრალური საკანონმდებლო ნორმები ვერ გამორიცხავს მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის კონსტიტუციური შეთანხმების საფუძველზე მინიჭებულ პრივილეგიებს და ვერ უზრუნველყოფს თანასწორობას. ამ გზით, კონსტიტუციურმა შეთანხმებამ თანასწორობის პრინციპს შეუქმნა საფრთხე. მაშინ, როდესაც კონსტიტუციაში მოცემული უფლებები იურიდიულ პირებზეც ვრცელდება, ხოლო რელიგიური ორგანიზაციები იურიდიული პირების სახით არსებობენ, ცხადია, რომ კონსტიტუციური შეთანხმება რელიგიური ორგანიზაციების თანასწორობის უფლებაზე ახდენს ზეგავლენას.

კონსტიტუციაში არ არის რაიმე მინიშნება იმის შესახებ, თუ რა შეიძლება იყოს კონსტიტუციური შეთანხმების საგანი. ამავდროულად, მკაცრი ფარგლები არის დანესებული იმ თვალსაზრისით, რომ „კონსტიტუციური შეთანხმება სრულად უნდა შეესაბამებოდეს საერთაშორისო სამართლის საყოველთაოდ აღიარებულ პრინციპებსა და ნორმებს, კერძოდ, ადამიანის უფლებათა და ძირითად თავისუფლებათა სფეროში.“ ამ მიმართებით, კონსტიტუციური შეთანხმების არსებული ვერსია ბევრ სადავო საკითხს შეიცავს და არ არის გამორიცხული, მომავალში ეს საკითხები კიდევ უფრო მეტი ინტენსივობით წამოიჭრას.⁹¹

კონსტიტუციური შეთანხმების საფუძველზე მართლმადიდებლური ეკლესიისათვის მინიჭებული პრივილეგიები მოიცავს ქონების რესტიტუციას, საგადასახადო შეღავათებს, საბჭოთა პერიოდში მიყენებული მატერიალური ზიანის სახელმწიფოსაგან ნაწილობრივ კომპენსაციასა და სხვა. მან დიდი გავლენა მოახდინა კანონმდებლობის ფორმირებაზე ქვეყანაში და სათავე დაუდო მთელ რიგ დისკრიმინაციულ ნორმებს. ნაცვლად იმისა, რომ თანასწორი საკანონმდებლო ჩარჩო შექმნილიყო ყველა რელიგიური ორგანიზაციისათვის და თანასწორობის პრინციპი ასახულიყო საკანონმდებლო თუ კანონქვემდებარე აქტებში, დომინანტურ რელიგიურ ორგანიზაციასთან კონსტიტუციური შეთანხმების გაფორმებამ გამოიწვია ასიმეტრიული ურთიერთობების მთელი წყება და მართლმადიდებლური ეკლესიის პრივილეგიების განმტკიცება თანმხლები კანონებით. დღეისათვის, მართლმადიდებელი ეკლესია მიუთითებს, რომ ჯერ კიდევ აღსასრულებელია კონსტიტუციური შეთანხმებით გათვალისწინებული მთელი რიგი ნორმები.

89. 2001 წლის 30 მარტის კონსტიტუციური კანონი.

90. 2002 წლის 22 ოქტომბრის კონსტიტუციური შეთანხმება.

91. თამთა მიქელა et al., „რელიგიის თავისუფლება - სახელმწიფოს დისკრიმინაციული და არასეკულარული პოლიტიკის კრიტიკა“ (თბილისი: ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, 2016), გვ. 17-47, <https://cutt.ly/ncrBpKi>; Jeremy Gunn and Dag Nygaard, “Georgian Constitutional Values versus Political and Financial Interests: The Constitutional Agreement’s Departure from the Georgian Principle of Equality” (Oslo: Norwegian Centre for Human Rights, 2015), <https://cutt.ly/P5n7uEN>.

რელიგიური ორგანიზაციების რეგისტრაციის საკითხი

საქართველოს სამოქალაქო კოდექსის ამოქმედებამდე მოქმედი საქართველოს რესპუბლიკის 1994 წლის 14 ივნისის კანონი⁹² რელიგიურ ორგანიზაციების მოქალაქეთა საზოგადოებრივ გაერთიანებებს მიაკუთვნებდა. სამოქალაქო კოდექსი, რომელიც 1997 წელს იქნა მიღებული, რელიგიურ გაერთიანებებს იმთავითვე საჯარო სამართლის იურიდიულ პირებად მოიაზრებდა.⁹³ თუმცა, აღნიშნული ფორმალური ჩანაწერის მიღმა, შესაბამისი კანონი⁹⁴ არ ითვალისწინებდა რელიგიური გაერთიანების საჯარო სამართლის იურიდიულ პირად ჩამოყალიბების პროცედურას. ზოგადი წესი კი, რომელიც სსიპ-ების კანონით ან სამთავრობო დაწესებულების ხელმძღვანელის ადმინისტრაციული აქტით დაფუძნებას გულისხმობდა, გამოუსადეგარი იყო რელიგიური ორგანიზაციების თავისებურებიდან გამომდინარე. 2005 წლის 6 აპრილის ცვლილებით თავდაპირველი მიდგომა შეცვლილი იქნა⁹⁵ და რელიგიური ორგანიზაციები კერძო სამართლის იურიდიულ პირად იქნა მიჩნეული, გარდა ერთისა - მართლმადიდებლური ეკლესია მოხსენიებულ იქნა როგორც „კონსტიტუციური შეთანხმებით აღიარებული საჯარო სამართლის იურიდიული პირი.“ შესაბამისად, დანარჩენ რელიგიურ გაერთიანებებს მხოლოდ კერძო სამართლის იურიდიულ პირებად რეგისტრაციის შესაძლებლობა დარჩათ. რიგი რელიგიური გაერთიანებებისათვის აღნიშნული რეალობა და ფონდის ან კავშირის სახით არსებობა მიუღებელი აღმოჩნდა და მათ უარი განაცხადეს კერძო სამართლის იურიდიული პირის სტატუსის მოპოვებაზე, მით უფრო რომ ქართულ სამართლებრივ სივრცეში არსებობდა პრეცედენტი რელიგიური გაერთიანების საჯარო სამართლის იურიდიული პირის ფორმით არსებობასთან დაკავშირებით.⁹⁶ 2011 წელს⁹⁷ სამოქალაქო კოდექსში შეტანილი ცვლილებით რელიგიურ გაერთიანებებს საჯარო სამართლის იურიდიული პირის ფორმით რეგისტრაციის შესაძლებლობაც მიეცათ და შესაბამისად მათი არჩევანის საგანი გახდა, კონკრეტულად რა სამართლებრივი ფორმით განაგრძობდნენ საქმიანობას - საჯარო სამართლის იურიდიული პირის, არასამეწარმეო (არაკომერციული) იურიდიული პირისა თუ არარეგისტრირებული კავშირის სახით.⁹⁸ ახალი ცვლილებებით განისაზღვრა საკმაოდ ფართო საფუძვლები რელიგიური გაერთიანებების საჯარო სამართლის იურიდიულ პირად რეგისტრაციისათვის და ასეთი შესაძლებლობა აღიარებულ იქნა როგორც საქართველოსთან ისტორიული კავშირის მქონე რელიგიური მიმდინარეობის, ასევე იმ რელიგიური მიმდინარეობისათვის, რომელიც ევროპის საბჭოს წევრ ქვეყნებში კანონმდებლობით მიჩნეულია რელიგიად. დამატებით მიეთითა, რომ საჯარო სამართლის იურიდიულ პირად რეგისტრირებულ რელიგიურ გაერთიანებაზე არ ვრცელდება “საჯარო სამართლის იურიდიული პირის შესახებ” საქართველოს კანონი, რითაც გამოირიცხა მათი მოაზრება სახელმწიფო აპარატის ნაწილად. აღნიშნული ცვლილებებით, რელიგიური გაერთიანებების რეგისტრაციასთან დაკავშირებული საკანონმდებლო ხარვეზი საბოლოოდ იქნა აღმოფხვრილი.

92. „მოქალაქეთა საზოგადოებრივი გაერთიანებების შესახებ.“
 93. სამოქალაქო კოდექსის თავდაპირველი ვერსია, 1509-ე მუხლის პირველი ნაწილის „ე“ ქვეპუნქტი.
 94. იგულისხმება „საჯარო სამართლის იურიდიული პირის შესახებ“ საქართველოს კანონი.
 95. მას შემდეგ, რაც საკონსტიტუციო სასამართლოში 2004 წლის 9 აგვისტოს აღნიშნულ საკითხზე კონსტიტუციური სარჩელი იქნა წარდგენილი. იხ. საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს განჩინება #2/5/300 საქმეზე „მოქალაქე ნიკოლაი კალუცკი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ.“
 96. საქართველოს სახალხო დამცველი, “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 1 ნახევარი” (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2005), გვ. 74, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373649624.pdf>.
 97. 2011 წლის 5 ივლისის კანონი.
 98. სამოქალაქო კოდექსი, 15091 მუხლის პირველი და მეორე ნაწილები.

რელიგიური ორგანიზაციების ქონებასთან დაკავშირებული საკანონმდებლო ჩარჩოს მიმოხილვა

რელიგიური ორგანიზაციების ქონების საკითხზე მსჯელობისას ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თემა საბჭოთა პერიოდში ჩამორთმეული საკულტო ნაგებობების რესტიტუციაა, რომელიც ამ ნაშრომში ცალკე თავად არის გამოყოფილი და აქ აღარ შევხებით. დანარჩენი საკითხები უკავშირდება საგადასახადო პოლიტიკას, სახელმწიფო დაფინანსებასა და რელიგიური გაერთიანებებისათვის სახელმწიფო ქონების გადაცემას - პრივატიზებას.

1. **გადასახადები.** საგადასახადო შეღავათები რელიგიური გაერთიანებებიდან თავიდანვე მხოლოდ საქართველოს საპატრიარქოსათვის დადგინდა. 1994 წელს მიღებულ იქნა საქართველოს რესპუბლიკის კანონი „საქართველოს საპატრიარქოს სახელმწიფო ბიუჯეტებში გადასახადებისაგან განთავისუფლების შესახებ“⁹⁹ რომლითაც განისაზღვრა, რომ „საქართველოს საპატრიარქო (ეკლესიის მსახურნი, სასულიერო სასწავლებლები და სხვა.), საპატრიარქოს მიერ საკუთარი სახსრებით შექმნილი საწარმოები და ორგანიზაციები, საეკლესიო დანიშნულების პროდუქციის მწარმოებელი საწარმოები გათავისუფლდნენ სახელმწიფო ბიუჯეტში გადასახადებისაგან, აგრეთვე სახელმწიფო ბაჟისაგან, სავალუტო და საშემოსავლო გადასახადებისაგან.“ იმავე წელს ცვლილებები შევიდა მოქმედ კანონებში, სადაც სათითაოდ აისახა საქართველოს საპატრიარქოსათვის დაწესებული საგადასახადო შეღავათები. ეს კანონები იყო: „საწარმოთა ქონების გადასახადის შესახებ“, „დამატებული ღირებულების გადასახადის შესახებ“, „საწარმოთა მოგების (შემოსავლის) გადასახადის შესახებ“, „აქციზების შესახებ“, „ფიზიკურ პირთა ქონების გადასახადის შესახებ“, „ფიზიკურ პირთა საშემოსავლო გადასახადის შესახებ.“ აღნიშნული კანონები გაუქმდა და საგადასახადო კოდექსით ჩანაცვლდა 1997 წელს.

1997 წლის საგადასახადო კოდექსით განისაზღვრა რელიგიური საქმიანობა და ის გამიჯნულ იქნა ეკონომიკური საქმიანობისაგან. ამასთან ერთად, კვლავ შენარჩუნდა პრივილეგიები კონკრეტულად მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის. მოგების გადასახადისაგან გათავისუფლებული იყო „საქართველოს საპატრიარქოს მიერ რელიგიური დანიშნულებით გამოყენებული ჯვრების, სანთლების, ხატების, წიგნებისა და კალენდრების რეალიზაციით მიღებული მოგება“, ხოლო დღგ-სგან გათავისუფლებული იყო „საქართველოს საპატრიარქოს მიერ ჯვრის, სანთლის, ხატის, წიგნის, კალენდრისა და სხვა საღვთისმსახურო საგნების მიწოდება, რომლებიც გამოიყენება მხოლოდ რელიგიური მიზნით; საქართველოს საპატრიარქოს დაკვეთით ტაძრებისა და ეკლესიების მშენებლობა, რესტავრაცია და მოხატვა, აგრეთვე მსოფლიო მემკვიდრეობის საგანძურის ნუსხაში შეტანილი საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლების დაცვისა და აღორძინების სახელმწიფო პროგრამებით გათვალისწინებული სარეკონსტრუქციო, სარესტავრაციო, საკონსერვაციო სამუშაოები და არქეოლოგიური გათხრები.“ 2002 წლის კონსტიტუციურ შეთანხმებაში ასევე აისახა საქართველოს საპატრიარქოსათვის საგადასახადო შეღავათების დამდგენი დებულება.¹⁰⁰ 2010 წელს მიღებულ¹⁰¹ და დღეს მოქმედ საგადასახადო კოდექსში ისევ შენარჩუნებულია საგადასახადო შეღავათები მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის. 2018 წელს საკონსტიტუციო სასამართლოს მსჯელობის საგანი გახდა საქართველოს საპატრიარქოს დაკვეთით ტაძრებისა და ეკლესიების მშენებლობის, რესტავრაციისა და მოხატვის ჩათვლის უფლების გარეშე დღგ-ისგან

99. 1994 წლის 17 თებერვლის კანონი.

100. კონსტიტუციური შეთანხმების მე-6 მუხლის მე-5 პუნქტის მიხედვით, „ეკლესიის მიერ წარმოებული საღვთისმსახურო პროდუქცია – მისი დამზადება, შემოტანა, მიწოდება და შემოწირულება, ასევე არაეკონომიკური მიზნით არსებული ქონება და მიწა გათავისუფლებულია გადასახადებისაგან.“

101. 2010 წლის 17 სექტემბრის კანონი.

გათავისუფლების ნორმის კონსტიტუციურობა და ძალადაკარგულად იქნა ცნობილი მისი ის ნორმატიული შინაარსი, რომელიც მხოლოდ საქართველოს საპატრიარქოს დაკვეთით განეულ ტაძრებისა და ეკლესიების მშენებლობის, რესტავრაციისა და მოხატვის მომსახურებას შეეხება.¹⁰² მოგების გადასახადისაგან გათავისუფლების კუთხით დადგენილი საგადასახადო შეღავათი კვლავ ძალაშია. ამასთან, საქართველოს საპატრიარქო გათავისუფლებულია იმპორტის გადასახადისგან კონსტიტუციური შეთანხმების საფუძველზე, ხოლო სხვა რელიგიურ ორგანიზაციებზე კი გადასახადების დარიცხვის ზოგადი პირობები ვრცელდება.¹⁰³

2. სახელმწიფო დაფინანსება. კონსტიტუციური შეთანხმებით,¹⁰⁴ სახელმწიფომ აიღო ვალდებულება მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის საბჭოთა პერიოდში მიყენებული მატერიალური ზიანის ნაწილობრივ კომპენსაციაზე. ამავე ნორმის თანახმად, აღნიშნული საკითხის შესწავლის, კომპენსაციის ფორმების, რაოდენობის, ვადების, ქონების ან მიწის გადაცემის და სხვა დეტალების დასადგენად პარიტეტულ საწყისებზე, შეთანხმების ხელმოწერიდან 1 თვის ვადაში უნდა შექმნილიყო კომისია, რომელიც მოამზადებდა შესაბამისი ნორმატიული აქტების პროექტებს. აღნიშნული საკითხი აღარ დაძრულა და ამ დრომდე უცნობია თუ რა ოდენობის მატერიალური ზიანი მიაღდა ეკლესიას, აღნიშნული ზიანის კონკრეტულად რა ნაწილი უნდა აანაზღაუროს სახელმწიფომ, ხომ არ არის უკვე შესრულებული კონსტიტუციური შეთანხმებით გათვალისწინებული აღნიშნული ვალდებულება ან კონკრეტულად როდის შესრულდება ის სრულად, რის შემდეგაც სახელმწიფო აღარ იქნება ვალდებული გააგრძელოს კომპენსაციის გადახდა.

2014 წელს სახელმწიფომ მიიღო გადაწყვეტილება დამატებით ოთხი რელიგიური ორგანიზაციისათვის ნაწილობრივ, სიმბოლურად აენაზღაურებინა საბჭოთა ტოტალიტარული რეჟიმის დროს მიყენებული ზიანი.¹⁰⁵ ესენია ისლამური, იუდაური, რომაულ-კათოლიკური და სომხური სამოციქულო აღმსარებლობის მქონე რელიგიურ გაერთიანებები.¹⁰⁶ მოცემულ შემთხვევებშიც იგივე კითხვის ნიშნებია ზიანის ოდენობასა და მის ანაზღაურებელ ნაწილთან დაკავშირებით, რაც საპატრიარქოსთან მიმართებით. დამატებით, საგულისხმოა რომ რამდენიმე რელიგიური გაერთიანება, რომელსაც ზიანი მიაღდა საბჭოთა პერიოდში, დადგენილებაში მითითებული საერთოდ არ არის.¹⁰⁷

102. სსიპ „საქართველოს ევანგელურ-ბაპტისტური ეკლესია“, ააიპ „საქართველოს სიცოცხლის სიტყვის ეკლესია“, სსიპ „ქრისტეს ეკლესია“, სსიპ „საქართველოს სახარების რწმენის ეკლესია“, ააიპ „მეშვიდე დღის ქრისტიან-ადვენტისტთა ეკლესიის ტრანსკავკასიური იუნიონი“, სსიპ „ლათინ კათოლიკეთა კავკასიის სამოციქულო ადმინისტრაცია“, ააიპ „ქართველ მუსლიმთა კავშირი“, სსიპ „წმინდა სამების ეკლესია“ საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ, №1/1/811 (საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლო, 3 ივლისი, 2018).

103. ლავთაძე მარიამ et al., „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019,“ გვ. 94-95.

104. კონსტიტუციური შეთანხმება, მე-11 მუხლი.

105. საქართველოს მთავრობის დადგენილება №117, საქართველოში არსებული რელიგიური გაერთიანებებისათვის საბჭოთა ტოტალიტარული რეჟიმის დროს მიყენებული ზიანის ნაწილობრივ ანაზღაურებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ღონისძიების განხორციელების წესის“ დამტკიცების თაობაზე (27 იანვარი, 2014), <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2222828?publication=0>.

106. იხ. დადგენილების პირველი მუხლის მე-3 პუნქტი.

107. მარიამ, ლავთაძე et al., „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019,“ გვ. 68.

3. პრივატიზება. დამოუკიდებლობის მოპოვების დღიდან რამდენიმე ასეულობით სამართლებრივი აქტი გამოიცა, რომლითაც საქართველოს საპატრიარქოს სხვადასხვა დროს გადაეცა სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული ქონება. თავდაპირველად აღნიშნულ აქტებში სამართლებრივი საფუძველი საერთოდ არ იყო მითითებული. მოგვიანებით კანონში გაჩნდა ჩანაწერები, რომელიც იძლეოდა ექსკლუზიურად საქართველოს საპატრიარქოსთვის სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული ქონების საკუთრებაში ან სხვა სამართლებრივი ფორმით გადაცემის შესაძლებლობას. მაგალითად, 2005 წელს¹⁰⁸ მიღებულ იქნა კანონი „სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის პრივატიზების შესახებ“, რომლითაც ცალკე მუხლად გამოიყო „სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის ნაკვეთების საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებად გამოცხადება“. აღნიშნული მუხლის მიხედვით, კონსტიტუციური შეთანხმების მე-11 მუხლზე მითითებით, 1) საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიის სარგებლობაში არსებული სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის ნაკვეთები გამოცხადდა ეკლესიის საკუთრებად; 2) ეკლესიას მიეცა უფლება, ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებთან შეთანხმებით, ყოველგვარი საფასურის გადახდის გარეშე საკუთრებაში მიეღო იჯარით გაუცემელი სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის ნაკვეთი. აღნიშნული კანონი გაუქმდა 2010 წელს, თუმცა მითითებული ნორმა მცირედი ცვლილებით¹⁰⁹ ისევ მოქმედებს 2010 წელს მიღებული კანონით „სახელმწიფო ქონების შესახებ“, რომლითაც კიდევ ახალი ნორმები და შეღავათები იქნა შემოღებული მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის.

„სახელმწიფო ქონების შესახებ“ კანონი¹¹⁰ სახელმწიფო ქონების შემძენებად მოიაზრებს კერძო სამართლის იურიდიულ პირებს (მათ შორის შესაბამის რელიგიურ ორგანიზაციებს), თუმცა გამორიცხავს საჯარო სამართლის იურიდიული პირის ფორმით რეგისტრირებულ რელიგიურ გაერთიანებებს.¹¹¹ ერთადერთი გამონაკლისი მართლმადიდებელი ეკლესიაა.¹¹² საჯარო სამართლის იურიდიული პირის ფორმით არსებული რელიგიურ გაერთიანებებიდან მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებაში არსებული ქონების გაცვლაა შესაძლებელი სახელმწიფო ქონებაში.¹¹³ რელიგიური გაერთიანებებიდან მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიას შეიძლება საკუთრებაში გადაეცეს ეკლესია-მონასტრების მიმდებარე ტყეთა ფართობები - თითოეულ შემთხვევაში არაუმეტეს 20 ჰექტრისა, აგრეთვე საქართველოს ტყის კოდექსით განსაზღვრული მიჩენილი ტერიტორიები.¹¹⁴ იგივე კანონი სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის ნაკვეთის

108. მიღებულია 2005 წლის 8 ივლისს.

109. ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებთან შეთანხმების ნაცვლად ნორმის მოქმედი რედაქცია საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროს თანხმობას ითვალისწინებს და ეკლესიის უფლებას სახელმწიფო საკუთრებაში არსებულ სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის ნაკვეთებზე ავრცელებს. იხ. „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონის მე-11 მუხლი.

110. მიღებულია 2010 წლის 21 ივლისს.

111. „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონი, მე-3 მუხლის პირველი პუნქტი.

112. „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონი, მე-3 მუხლის პირველი პუნქტი.

113. „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონი, მე-3 მუხლის მე-5 პუნქტი. აღსანიშნავია, რომ „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის პირველი, მე-2 და მე-5 პუნქტები გასაჩივრებულია 2019 წლის 12 აგვისტოს #1440 კონსტიტუციური სარჩელით და ამჟამად მიმდინარეობს სამართალწარმოება საკონსტიტუციო სასამართლოში.

114. „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონი, მე-3 მუხლის მე-6 პუნქტი (ამოქმედდა 2021 წლის 1 იანვრიდან).

პრივატიზებას უსასყიდლოდ მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის ითვალისწინებს, და არა სხვა რელიგიური ორგანიზაციებისათვის.¹¹⁵

ამ დრომდე, საკონსტიტუციო სასამართლოს მსჯელობის საგანი გახდა „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ კანონის ერთ-ერთი ნორმა,¹¹⁶ რომელიც ითვალისწინებდა საქართველოს მთავრობის გადაწყვეტილების საფუძველზე სახელმწიფო ქონება უსასყიდლოდ საკუთრებაში გადაცემის შესაძლებლობას საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის. საკონსტიტუციო სასამართლომ კონსტიტუციით გათვალისწინებულ თანასწორობის უფლებასთან წინააღმდეგობის გამო არაკონსტიტუციურად მიჩნია და 2018 წლის 31 დეკემბრიდან ძალადაკარგულად ცნო აღნიშნული ნორმის სიტყვების („საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიურ მართლმადიდებელ“) ის ნორმატიული შინაარსი, რომელიც სახელმწიფო ქონების უსასყიდლოდ საკუთრებაში გადაცემის შესაძლებლობას ითვალისწინებდა მხოლოდ საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის.¹¹⁷ თუმცა, საქართველოს პარლამენტის მიერ 2020 წლის 29 მაისს მიღებული ცვლილებებით, ამჟამად აღნიშნული დებულება საერთოდ ამოღებულია.

ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობა და თანასწორობა

საერთაშორისო ვალდებულებების კვალდაკვალ, საქართველოს 1995 წლის კონსტიტუციამ მე-14 მუხლის სახით აღიარა კანონის წინაშე თანასწორობა, მათ შორის რელიგიის განურჩევლად. სწორედ აღნიშნული ნორმები გამოიყენებოდა რელიგიის თავისუფლების კონტექსტში დისკრიმინაციაზე სამსჯელოდ, ცალკეული დებულებებისა თუ პრაქტიკების დისკრიმინაციულად შესაფასებლად. 1999 წლის 27 აპრილს საქართველო ევროპის საბჭოს წევრი ქვეყანა გახდა, ამავე წლის 20 მაისიდან კი საქართველოსთვის ძალაში შევიდა ადამიანის უფლებათა და ძირითად თავისუფლებათა დაცვის ევროპული კონვენცია. კონვენციის მუხლებმა, რომლებიც რელიგიის თავისუფლებასა (მე-9 მუხლი) და დისკრიმინაციის აკრძალვას (მე-14 მუხლი) შეეხება, მისმა მე-12 დამატებითმა ოქმმა,¹¹⁸ ასევე ადამიანის უფლებების ევროპული სასამართლოს პრეცედენტულმა სამართალმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა რელიგიის თავისუფლებისა და თანასწორობის გააზრებაში.

ადამიანის უფლებების სფეროში საგულისხმო მოვლენა და თანასწორობის უფლების რეალიზებისათვის მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო 2014 წელს¹¹⁹ ქვეყანაში „დისკრიმინაციის ყველა ფორმის აღმოფხვრის შესახებ“ კანონის მიღება, რომლითაც განსაზღვრულ იქნა დისკრიმინაციის სახეები, საჯარო დაწესებულებებთან ერთად მისი მოქმედება გავრცელდა ფიზიკურ და იურიდიულ პირებზე, განისაზღვრა სასამართლოსათვის მიმართვის პროცედურები და დისკრიმინაციის გამო მატერიალურთან ერთად მორალური ზიანის ანაზღაურების უფლება, დისკრიმინაციის აღმოფხვრასა და თანასწორობის უზრუნველყოფაზე ზედამხედველობის ორგანოდ

115. „სახელმწიფო ქონების შესახებ“ საქართველოს კანონი, მე-3 მუხლის მე-2 პუნქტი.

116. 63 მუხლის პირველი პუნქტი.

117. სსიპ „საქართველოს ევანგელურ-ბაპტისტური ეკლესია“, ააიპ „საქართველოს სიცოცხლის სიტყვის ეკლესია“, სსიპ „ქრისტეს ეკლესია“, სსიპ „საქართველოს სახარების რწმენის ეკლესია“, ააიპ „მეშვიდე დღის ქრისტიან-ადვენტისტთა ეკლესიის ტრანსკავკასიური იუნიონი“, სსიპ „ლათინ კათოლიკეთა კავკასიის სამოციქულო ადმინისტრაცია“, ააიპ „ქართველ მუსლიმთა კავშირი“, სსიპ „წმინდა სამების ეკლესია“ საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ, №1/1/811 (საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლო, 3 ივლისი, 2018).

118. უზრუნველყოფს დისკრიმინაციის ზოგად აკრძალვას. ძალაშია 2005 წლის 1 აპრილიდან.

119. 2004 წლის 2 მაისის კანონი.

მიჩნეულ იქნა საქართველოს სახალხო დამცველი; აიკრძალა დისკრიმინაციის ნაქეზება, ხელშეწყობა და ა.შ. კანონის მიღების შემდეგ, ყოველწლიურად, საქართველოს სახალხო დამცველი აქვეყნებს სპეციალურ ანგარიშს ქვეყანაში დისკრიმინაციის წინააღმდეგ ბრძოლის, მისი თავიდან აცილების და თანასწორობის მდგომარეობის შესახებ,¹²⁰ სადაც ასევე წარმოდგენილია ინფორმაცია რელიგიის ნიშნით დისკრიმინაციის საქმეებზე, ამ მიმართულებით არსებული ზოგადი შეფასებები, დასკვნები და რეკომენდაციები. სახალხო დამცველი რელიგიური უმცირესობების წარმომადგენლებს ყველაზე დაუცველ ჯგუფებს მიაკუთვნებს.¹²¹

რელიგიური დღესასწაულები და უქმე დღეები

თანასწორობის კონტექსტში შევხებით საქართველოს შრომის კოდექსს, რომელიც უქმე დღეების ჩამონათვალს განსაზღვრავს. 2006 წლამდე საქართველოში მოქმედებდა 1987 წელს მიღებული შრომის კანონთა კოდექსი. 1990 წლის 28 დეკემბრის ცვლილებით, აღნიშნულ კანონში უქმე დღეებად მითითებული საბჭოთა დღესასწაულები ჩანაცვლდა მართლმადიდებლური დღესასწაულებით. დროთა განმავლობაში ეს ჩამონათვალი იზრდებოდა და ბოლოს 2019 წელს¹²² დაემატა „ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისადმი საქართველოს წილხვდომილობის დღე.“ 2006 წელს მიღებული შრომის კოდექსით განისაზღვრა დასაქმებულის უფლება კოდექსით დადგენილი უქმე დღეების ნაცვლად მოითხოვოს სხვა დასვენების დღეები, რაც უნდა განისაზღვროს შრომითი ხელშეკრულებით. ვინაიდან შრომითი ხელშეკრულება დამსაქმებლის თანხმობას საჭიროებს, დასაქმებულის უფლების განხორციელება დამსაქმებლის ნებაზე ხდება დამოკიდებული. სწორედ დამსაქმებლის თანხმობის შემთხვევაში შეძლებენ სხვა აღმსარებლობის მიმდევარი ადამიანები მართლმადიდებლური დღესასწაულების ნაცვლად საკუთარი რელიგიით დადგენილ დღესასწაულებზე დაისვენონ, რაც დისკრიმინაციულია. საკუთრივ შრომის კოდექსი უქმე დღედ არც ერთი სხვა რელიგიის დღესასწაულს არ უთითებს, გარდა მართლმადიდებლურისა.

120. „დისკრიმინაციის ყველა ფორმის აღმოფხვრის შესახებ“ საქართველოს კანონი, მე-7 მუხლის პირველი პუნქტი.

121. საქართველოს სახალხო დამცველი, „სპეციალური ანგარიში დისკრიმინაციის წინააღმდეგ ბრძოლის, მისი თავიდან აცილებისა და თანასწორობის მდგომარეობის შესახებ“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2019), გვ.5, <https://cutt.ly/K72yAqz>.

122. 2019 წლის 8 მაისის კანონი.

სამხედრო სამსახური და რელიგიის თავისუფლება

რწმენისა და აღმსარებლობის საფუძველზე სამხედრო სამსახურზე უარის თქმა და მის ნაცვლად არასამხედრო ალტერნატიული სამსახურის გავლა აღიარებული იყო ჯერ კიდევ 1991 წელს მიღებული კანონით.¹²³ მისი მე-3 მუხლის პირველი წინადადება განსაზღვრავდა, რომ „არასამხედრო სამსახური არის საზოგადოებრივად სასარგებლო სამოქალაქო სამსახური, რომელიც ცვლის საყოველთაო სამხედრო სამსახურს და ეყრდნობა საყოველთაო სავალდებულო სამსახურზე უარის თქმის დასაბუთებულ მოტივაციას სინდისის, რწმენის თავისუფლების საფუძველზე.“ მსგავსი შინაარსით განსაზღვრავს არასამხედრო, ალტერნატიულ შრომით სამსახურს დღეს მოქმედი 1997 წელს მიღებული კანონიც.

საქართველოს კანონმდებლობა დამატებით იძლევა სამხედრო სამსახურის გადავადების შესაძლებლობას იმ საფუძველით, თუ პირი არის მღვდელთმსახური ან სწავლობს სასულიერო სასწავლებელში. აღნიშნული რეგულაცია შემოღებულ იქნა 1997 წელს მიღებული კანონით „სამხედრო ვალდებულებისა და სამხედრო სამსახურის შესახებ.“ პრაქტიკაში მისი აღსრულება გარკვეულ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული. მაგალითად, იყო შემთხვევა, როდესაც პირს უარი უთხრეს გადავადებაზე იმ საფუძველით, რომ კონკრეტული რელიგიური მიმდინარეობა არ იყო სახელმწიფოს მიერ აღიარებული რელიგია.¹²⁴

2006 წელს მიღებულ იქნა კანონი „სამხედრო სარეზერვო სამსახურის შესახებ“, რომელიც სამხედრო სარეზერვო სამსახურის გავლას საქართველოს თითოეულ მოქალაქეს ავალდებულებდა და არ ითვალისწინებდა რწმენის თავისუფლების მოტივით მასზე უარის თქმის შესაძლებლობას. აღნიშნული საკითხი საკონსტიტუციო სასამართლოს მსჯელობის საგანი გახდა 2011 წლის დეკემბერში და ძალადაკარგულად იქნა ცნობილი ნორმის ის ნორმატიული შინაარსი, რომელიც სამხედრო სარეზერვო სამსახურის მოხდის მოვალეობას ადგენს იმ პირთა მიმართ, ვინც რწმენის თავისუფლების მოტივით უარს აცხადებენ სამხედრო სარეზერვო სამსახურზე.¹²⁵ 2018 წელს მიღებული კანონი¹²⁶ უკვე პირდაპირ ითვალისწინებს სინდისის, აღმსარებლობის ან/და რწმენის თავისუფლების მოტივით სამობილიზაციო რეზერვში ჩარიცხვაზე უარის შესაძლებლობას.

123. „არასამხედრო, ალტერნატიული შრომითი სამსახურის შესახებ“ საქართველოს რესპუბლიკის 1991 წლის 14 ივნისის კანონი. მისი პირველი მუხლი მიუთითებდა: „ადამიანის უფლებების დაცვის საერთაშორისო დეკლარაციის საფუძველზე რესპუბლიკის მოქალაქეს ეძლევა აზრის თავისუფალი გამოხატვის უფლება. ყველა მოქალაქე თანასწორი უფლებამოსილებით სარგებლობს და ერთნაირად პასუხისმგებელია კანონის წინაშე. ეს საფუძველები განსაზღვრავს არასამხედრო, ალტერნატიულ შრომით სამსახურსა, როგორც აზრის თავისუფლად გამოხატვის, სინდისის, რწმენის უფლებასა და სამხედრო მოვალეობას შორის გონივრულ და ჰუმანურ კომპრომისს.“

124. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2008წ. / 2 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2008), გვ. 210-211, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628768.pdf>.

125. საქართველოს სახალხო დამცველი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ, №1/1/477 (საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლო, 22 დეკემბერი, 2011).

126. „პირი, რომელიც სინდისის, აღმსარებლობის ან/და რწმენის თავისუფლების მოტივით უარს აცხადებს სამობილიზაციო რეზერვში ჩარიცხვაზე, ჩაირიცხება „არასამხედრო, ალტერნატიული შრომითი სამსახურის შესახებ“ საქართველოს კანონით განსაზღვრულ რეზერვში. „თავდაცვის ძალების რეზერვისა და სამხედრო სარეზერვო სამსახურის შესახებ“ კანონი, მე-10 მუხლის მე-3 პუნქტი (7 მარტი, 2018).

რელიგიის თავისუფლება პენიტენციურ დაწესებულებებში

1999 წელს მიღებული „პატიმრობის შესახებ“ კანონით განისაზღვრა მსჯავრდებულის უფლება მონაწილეობა მიიღოს რელიგიურ ღონისძიებაში, ისარგებლოს „შესაბამისი ინვენტარითა და ლიტერატურით.“¹²⁷ ამავე კანონის 94-ე მუხლი არეგულირებდა რელიგიური ორგანიზაციის წარმომადგენლებთან ურთიერთობას და მიუთითებდა, რომ „ადმინისტრაცია მოვალეა შექმნას პირობები მსჯავრდებულთა რელიგიური მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად, ხოლო დაწესებულების ტექნიკური საშუალებების გათვალისწინებით, დაწესებულებაში შეიძლება იმყოფებოდეს ეკლესიის მიერ უფლებამოსილი მღვდელმსახური.“ აღნიშნული ნორმა პრაქტიკაში დისკრიმინაციული სახით აღსრულდა. 2002 წელს იუსტიციის სამინისტრომ მხოლოდ ერთ რელიგიურ ორგანიზაციასთან, საქართველოს საპატრიარქოსთან დადო ხელშეკრულება, რომლის მიხედვითაც, საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას სასჯელაღსრულების დაწესებულებებსა და სააღსრულებო პოლიციაში შეეძლო მიეწოდებინა მოძღვრების საღვთო ლიტურგიისა და სხვა საეკლესიო წესების აღსრულების მიზნით. ეკლესია ასევე გასწავდა კოორდინირებას და უზრუნველყოფდა სხვა კონფესიის მსახურთა მოწვევას მსჯავრდებულთა რელიგიური მოთხოვნების დაკმაყოფილების მიზნით, რაც დისკრიმინაციულად იყო შეფასებული.¹²⁸ სახალხო დამცველის ანგარიშის მიხედვით, 2006 წელს საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებულმა რელიგიათა საბჭომ და სასჯელაღსრულების დეპარტამენტმა ხელი მოაწერეს ურთიერთთანამშრომლობისა და ურთიერთგაგების მემორანდუმს, რომლის შედეგად გაადვილდა სასჯელაღსრულების დაწესებულებებში სხვა კონფესიის ღვთისმსახურთა შესვლა, თუმცა, 2008 წლიდან სასჯელაღსრულების დაწესებულებებში სხვა კონფესიების წარმომადგენელთა შესვლა ისევ გართულდა და საპატრიარქოს ნებართვის გარეშე ფაქტობრივად შეუძლებელიც კი გახდა.¹²⁹ 2010 წლის მარტში მიღებულ პატიმრობის კოდექსში¹³⁰ მიეთითა, რომ უნდა განსაზღვრულიყო ბრალდებულის/მსჯავრდებულის რელიგიურ რიტუალებში მონაწილეობის და სასულიერო პირებთან შეხვედრის წესი. ამავე წლის ბოლოს სასჯელაღსრულების მინისტრმა მიიღო ბრძანება,¹³¹ რომლითაც ყველა რელიგიური გაერთიანებისათვის თანაბარი წესები განისაზღვრა და უზრუნველყოფილ იქნა მათი წარმომადგენლების პენიტენციურ დაწესებულებებში დაშვება „შესაბამისი რელიგიური ორგანიზაციის მიერ დაწესებულებასთან წინასწარი შეთანხმებით.“¹³²

127. „პატიმრობის შესახებ“ კანონი, 26-ე მუხლის პირველი პუნქტის „დ“ ქვეპუნქტი.

128. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2004წ.“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2004), გვ. 46-47, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373539049.pdf>.

129. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 2 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2009), გვ. 189, <https://ombudsman.ge/res/docs/2019040411373662896.pdf>.

130. მიღებულ იქნა 2010 წლის 9 მარტს

131. საქართველოს სასჯელაღსრულების, პრობაციისა და იურიდიული დახმარების საკითხთა მინისტრის ბრძანება № 187, ბრალდებულთა/მსჯავრდებულთა რელიგიურ რიტუალებში მონაწილეობისა და სასულიერო პირებთან შეხვედრის უფლების განხორციელების შესახებ (2010).

132. იხ. ზემოაღნიშნული ბრძანების მე-2 და მე-3 მუხლები.

სისხლის სამართალი, ადმინისტრაციული სამართალდარღვევები და რელიგიის თავისუფლება

მნიშვნელოვანია მიმოვიხილოთ როგორ ვითარდებოდა სისხლის სამართლისა და ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კანონმდებლობა რელიგიის თავისუფლების ქრილში.

1. სისხლის სამართლის კოდექსი. 1999 წელს მიღებულმა სისხლის სამართლის კოდექსმა¹³³ ჩაანაცვლა მანამდე მოქმედი, 1960 წელს მიღებული სისხლის სამართლის კოდექსი.¹³⁴ დანაშაულებად განისაზღვრა ადამიანის თანასწორუფლებიანობის დარღვევა (მათ შორის რელიგიის ნიშნით),¹³⁵ რელიგიური წესის აღსრულებისათვის ხელის შეშლა,¹³⁶ დევნა (მათ შორის რელიგიის ნიშნით),¹³⁷ რელიგიური გაერთიანების შექმნისთვის ან მისი საქმიანობისათვის ხელის შეშლა.¹³⁸ ცალკეული დანაშაულებისათვის დამამძიმებელ გარემოებებად განისაზღვრა რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივი.¹³⁹ დროთა განმავლობაში შეტანილი ცვლილებებით მცირედით გაიზარდა იმ დანაშაულების რაოდენობა, სადაც რელიგიური შეუწყნარებლობა დამამძიმებელ გარემოებად არის მითითებული, ხოლო 2012 წლის ცვლილებით¹⁴⁰ ზოგადი ნორმის სახით შემოღებულ იქნა სიძულვილის მოტივი მათ შორის რელიგიური შეუწყნარებლობის ნიშნით,¹⁴¹ რომელიც სისხლის სამართლის კოდექსით გათვალისწინებული ყველა შესაბამისი დანაშაულისათვის პასუხისმგებლობის დამამძიმებელ გარემოებად იქნა მიჩნეული. 2017 წელს შეტანილი ცვლილებით¹⁴² აღნიშნული ნორმა ცალკე მუხლის სახით¹⁴³ ჩამოყალიბდა, ხოლო 2018 წელს შესული ცვლილებით¹⁴⁴ დაზუსტდა, რომ აღნიშნული დამამძიმებელი გარემოების არსებობისას „დანაშაულის ჩადენის დროს ვადიანი თავისუფლების აღკვეთის დანიშვნისას მოსახდელი სასჯელის ვადა სულ მცირე 1 წლით უნდა აღემატებოდეს ჩადენილი დანაშაულისათვის ამ კოდექსის შესაბამისი მუხლით ან მუხლის ნაწილით გათვალისწინებული სასჯელის მინიმალურ ვადას.“ 2015 წლის ცვლილებით,¹⁴⁵ რელიგიურ ჯგუფებს შორის განხეთქილების ჩამოსაგდებად ძალადობისაკენ საჭაროდ მოწოდება, როდესაც ეს ქმნის ძალადობრივი ქმედების

133. მიღებულია 1999 წლის 22 ივლისს.

134. 1960 წელს მიღებული სისხლის სამართლის კოდექსი დანაშაულებად მიიჩნევდა სახელმწიფოსაგან ეკლესიისა და ეკლესიისაგან სკოლის გამოყოფის კანონთა დარღვევას (148-ე მუხლი), რელიგიური წესების შესრულებისათვის ხელის შეშლას (149-ე მუხლი), მოქალაქეთა პიროვნებისა და უფლებების ხელყოფას რელიგიური წესების შესრულების სახით (233-ე მუხლი).

135. სისხლის სამართლის კოდექსი, 142-ე მუხლი.

136. სისხლის სამართლის კოდექსი, 155-ე მუხლი.

137. სისხლის სამართლის კოდექსი, 156-ე მუხლი.

138. სისხლის სამართლის კოდექსი, 166-ე მუხლი.

139. მაგალითად, 109-ე მუხლით გათვალისწინებული „განზრახ მკვლელობა დამამძიმებელ გარემოებაში“, 117-ე მუხლით გათვალისწინებული „ჯანმრთელობის განზრახ მძიმე დაზიანება“, 126-ე მუხლით გათვალისწინებული „წამება“, 258-ე მუხლით გათვალისწინებული „მიცვალებულისადმი უპატივცემულობა“.

140. 2012 წლის 27 მარტის კანონი.

141. 53-ე მუხლს („სასჯელის დანიშვნის ზოგადი საწყისები“) დაემატა 31 ნაწილის სახით.

142. 2017 წლის 4 მაისის კანონი.

143. 531 მუხლი, „სასჯელის დამამძიმებელი გარემოებები.“

144. 2018 წლის 30 ნოემბრის კანონი.

145. 2015 წლის 12 ივნისის კანონი.

განხორციელების აშკარა, პირდაპირ და არსებით საფრთხეს, დანაშაულად იქნა მიჩნეული.¹⁴⁶

2. ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კოდექსი. მოქმედი ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კოდექსი 1984 წელს არის მიღებული. ის 2005 წლამდე 199-ე მუხლის სახით შეიცავდა ნორმას - „რელიგიურ გაერთიანებათა შესახებ კანონმდებლობის დარღვევა.“ ნორმის მიზანი თვითონ რელიგიური გაერთიანებების, მათი ხელმძღვანელებისა და წევრების დასჯა იყო ისეთი ქმედებებისათვის, როგორებიცაა: ამ გაერთიანებების რეგისტრაციისაგან თავის არიდება; რელიგიური შეკრების, მსვლელობისა და კულტის სხვა ცერემონიის ორგანიზებისა და ჩატარების კანონმდებლობით დადგენილი წესების დარღვევა; კულტის მსახურთა და რელიგიურ გაერთიანებათა წევრების მიერ ბავშვთა და ახალგაზრდობის სპეციალური შეკრების ორგანიზება და ჩატარება. აგრეთვე, შრომითი, ლიტერატურული და სხვა წრეებისა და ჯგუფების ორგანიზება და ჩატარება, რომელიც დაკავშირებული არ არის კულტის შესრულებასთან. აღნიშნულმა ნორმა 2005 წლის 6 აპრილის კანონით გაუქმდა მას შემდეგ, რაც აღნიშნულ საკითხზე საკონსტიტუციო სასამართლოში კონსტიტუციური სარჩელი დარეგისტრირდა.¹⁴⁷

დღეის მდგომარეობით ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კოდექსი სპეციფიკურად რელიგიასა და რწმენასთან დაკავშირებულ ნორმებს არ შეიცავს. სისხლის სამართლის კოდექსისაგან განსხვავებით, ის არ უთითებს რელიგიური ნიშნით შეუწყნარებლობაზე ადმინისტრაციული სამართალდარღვევის ჩადენისას, ასევე არ შეიცავს ზოგად მითითებას სიძულვილის მოტივზე ან მისი არსებობის შემთხვევაში ადმინისტრაციული პასუხისმგებლობის დამძიმებაზე. აღნიშნული გარემოება სერიოზულ გამოწვევას წარმოადგენს, მნიშვნელოვნად ართულებს სავარაუდო სიძულვილით მოტივირებულ ქმედებებზე გამართული სტატისტიკის წარმოებას და ზრდის შესაძლებლობას, ყურადღების მიღმა დარჩეს მათ შორის, რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი ადმინისტრაციული სამართალდარღვევები.¹⁴⁸

რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებული ბოლო პერიოდის საკანონმდებლო ინიციატივები

წინამდებარე თავში შევხებით რელიგიის თავისუფლებასთან დაკავშირებულ ბოლო პერიოდის საკანონმდებლო ინიციატივებს. მართალია, მათ კანონის სახე არ მიუღიათ, თუმცა მაინც საჭიროდ მიგვაჩნია მიმოვიხილოთ, ვინაიდან ეს საკითხები პერიოდულად საჯარო დისკუსიის საგანი ხდება და ცალკეული პოლიტიკოსების თუ უწყებების მხრიდან მუდმივად არის მათი დღის წესრიგში დასმის მცდელობა.

პირველ რიგში, უნდა გამოვყოთ რელიგიის შესახებ კანონის ინიციატივა. საქართველოს დამოუკიდებლობის პირველ წლებში მართლაც იდგა საჭიროება, შექმნილიყო ყველა რელიგიური გაერთიანებისათვის თანასწორი საკანონმდებლო ჩარჩო და მოწესრიგებულიყო მათი საქმიანობისა და ურთიერთობების სხვადასხვა მხარე. თუმცა, დროთა განმავლობაში, კონსტიტუციური შეთანხმების დადებისა და კანონმდებლობაში რელიგიურ ორგანიზაციებთან დაკავშირებით სხვადასხვა

146. სისხლის სამართლის კოდექსის 2391 მუხლი.

147. იხ. საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს განჩინება #2/5/300 საქმეზე „მოქალაქე ნიკოლაი კალუცკი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ.“ კონსტიტუციური სარჩელი საკონსტიტუციო სასამართლოში 2004 წლის 9 აგვისტოს შევიდა.

148. საქართველოს სახალხო დამცველი, “სპეციალური ანგარიში დისკრიმინაციის წინააღმდეგ ბრძოლის, მისი თავიდან აცილებისა და თანასწორობის მდგომარეობის შესახებ,” გვ. 37.

ჩანაწერების გაჩენასთან ერთად, რომლითაც მათი საქმიანობის გარკვეული ასპექტები განისაზღვრა, ასეთი კანონის საჭიროებამ აზრი დაკარგა. ასევე, შემცირდა რწმენა რელიგიური გაერთიანებებისათვის თანასწორი სამართლებრივი გარემოს შექმნის მზაობის მიმართ. ამის მიუხედავად, ხელისუფლების მხრიდან პერიოდულად წამოიჭრებოდა საკითხი რელიგიის შესახებ კანონის შემუშავების შესახებ.¹⁴⁹ ასეთის საჭიროების არარსებობის პირობებში, დროთა განმავლობაში კანონის იდეის მიმართ ნიჰილისტური დამოკიდებულება ჩამოყალიბდა და საშიშროებად იქნა აღქმული რელიგიური ორგანიზაციების მიერ, რომ ახალი კანონის ტექსტით ახალი შემზღუდავი ნორმები შესაძლოა შემოღებულიყო. 2015 წელს რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტომ შეიმუშავა „საქართველოს სახელმწიფოს რელიგიური პოლიტიკის განვითარების სტრატეგია“,¹⁵⁰ რომელშიც პრობლემურად მიიჩნია საქართველოში „რელიგიის შესახებ“ სპეციალური კანონის არარსებობა. სააგენტო მის მიღებას აუცილებლად მიიჩნევს, ამასთან, მასვე უკავშირებს „რელიგიური გაერთიანების“ ცნების განმარტებას, რელიგიურ გაერთიანებათა რეგისტრაციის წესის განსაზღვრას, მათი სამართლებრივი სტატუსების დადგენას და სხვა. ბოლოს რელიგიის შესახებ კანონის შემუშავების იდეა წამოიჭრა საქართველოს პარლამენტის ადამიანის უფლებათა დაცვისა და სამოქალაქო ინტეგრაციის კომიტეტის ფარგლებში 2019 წელს, რომელმაც მრავალი სამუშაო შეხვედრა მიუძღვნა საკითხს. დისკუსიის განმავლობაში დაფიქსირებული უარყოფითი პოზიციებიდან გამომდინარე, კომიტეტმა ველარ შეძლო გაეგრძელებინა რელიგიის შესახებ კანონის მომზადების იდეის ლობირება. მიუხედავად მტკიცებისა, რომ მათ რელიგიის შესახებ კანონის მომზადება არ ჰქონდათ გეგმაში და მხოლოდ არსებული პრობლემების შესახებ ინფორმაციის მიღება და მათი მოგვარების მოტივაცია ამოძრავებდათ, არც ერთი ინიციატივა თუნდაც მოქმედ კანონებში არსებული დისკრიმინაციული დებულებების აღმოსაფხვრელად კომიტეტს საბოლოოდ არ შეუმუშავებია. შეხვედრების განმავლობაში გამოიკვეთა, რომ ასეთი კანონის მომზადებას მხარს უჭერდა რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოც და ამავე მოსაზრების გავრცელებას ცდილობდა იმ რელიგიურ ჯგუფებში, რომლებიც სახელმწიფოსაგან დაფინანსებას იღებენ. რელიგიის შესახებ კანონის მომზადებას ეწინააღმდეგებოდა სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოც, ვინაიდან პრობლემატურად მიიჩნევდა რელიგიისა და რელიგიური ორგანიზაციის დეფინიციის კანონმდებლობაში გაჩენის საკითხს. მათი მოსაზრებით, რელიგიისა და რელიგიური გაერთიანებების რაობის განსაზღვრა არ უნდა შედიოდეს სახელმწიფოს პრეროგატივაში. გარდა ამისა, კანონი შეიძლება შეიცავდეს მალალ რისკს, იერარქიზაცია მოახდინოს და დაახარისხოს რელიგიური გაერთიანებები, დაანესოს გარკვეული შეზღუდვები და ბარიერები როგორც რეგისტრაციასთან, ისე რელიგიური გაერთიანებების საქმიანობის თავისუფლებასთან დაკავშირებით.¹⁵¹

ქართული სინამდვილისათვის ძალიან ნაცნობია პერიოდული ინიციატივები ე.წ. რელიგიური გრძნობების შეურაცხყოფის რეგულირების თაობაზე. ბოლო 8 წლის განმავლობაში აღნიშნულ საკითხზე 3 სხვადასხვა საკანონმდებლო ინიციატივა იყო რეგისტრირებული საქართველოს პარლამენტში. პირველი მათგანის ინიციატორი საქართველოს მთავრობა იყო, ავტორი კი შინაგან საქმეთა სამინისტრო და

149. სოფო ზვიადაძე et al., “რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები - კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული” (თბილისი: ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, 2020), გვ. 34-41, <https://cutt.ly/DcrZh9L>.

150. ხელმისაწვდომია ვებგვერდზე: <https://cutt.ly/1crO5tj>.

151. „რელიგიათა საბჭო: რელიგიურ ორგანიზაციებზე კანონის შემუშავება დღის წესრიგში არ უნდა დადგეს,” ტაბულა, 1 თებერვალი, 2019, <http://www.tabula.ge/ge/story/143716-religiata-sabcho-religiur-organizaciebze-kanonis-shemushaveba-dghis-tsesrigshi-ar-unda>.

პარლამენტს 2013 წელს წარედგინა პროცედურის უხეში დარღვევით.¹⁵² მეორე ინიციატივა საპარლამენტო უმრავლესობის წევრმა დააყენა 2016 წელს,¹⁵³ მესამე კი - საპარლამენტო ოპოზიციის წარმომადგენელმა 2018 წელს.¹⁵⁴ პირველი და მეორე ინიციატივა ე.წ. რელიგიური გრძნობების შეურაცხყოფის ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევად განსაზღვრას გულისხმობდა, მესამე კი - სისხლის სამართლის დანაშაულად. ვინაიდან აღნიშნული კანონპროექტები განჭვრეტადობის მოთხოვნას არ აკმაყოფილებდა და გამოხატვის თავისუფლებას სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა, მწვავე პროტესტის ფონზე საბოლოოდ არც ერთი მათგანი არ მიღებულა, თუმცა პარლამენტში ასევე არ გასცემია მკაფიო პასუხი აღნიშნულ ინიციატივებს. მაგალითად, ბოლო ინიციატივასთან დაკავშირებით ადამიანის უფლებების კომიტეტის წევრებმა კენჭისყრის დროს თავი შეიკავეს დადებითი თუ უარყოფითი პოზიციის გამოხატვისაგან,¹⁵⁵ ხოლო წამყვან, იურიდიულ საკითხთა კომიტეტს ის საერთოდ არ განუხილავს.¹⁵⁶ აღსანიშნავია, რომ საერთაშორისო დონეზე, გაეროსა¹⁵⁷ და ევროპის საბჭოს¹⁵⁸ ფარგლებში ჩამოყალიბებულია მკვეთრად უარყოფითი პოზიცია მსგავსი საკანონმდებლო ინიციატივების თაობაზე, ვინაიდან ისინი შეუსაბამონი არიან საერთაშორისო სტანდარტებთან და მორალის სფეროს სამართლის სფეროსთან აღრევას ახდენენ, ნაცვლად მათი გამიჯვნისა.

კიდევ ერთი საკანონმდებლო ინიციატივა ბურკისა და ნიქაბის ტარების აკრძალვას და მის ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევად განსაზღვრას ითვალისწინებდა. აქაც უფლებების კომიტეტმა ვრცელი საკომიტეტო განხილვა მოაწყო, საბოლოოდ კი დეპუტატებმა ისევ თავი შეიკავეს კენჭისყრის დროს, რის გამოც ინიციატივა მხარდაჭერილად არ ჩაითვალა, ხოლო წამყვან, იურიდიულ საკითხთა კომიტეტს ის საერთოდ არ განუხილავს.¹⁵⁹

152. აღნიშნული ნორმა კანონპროექტის ინიცირებულ ვერსიაში საერთოდ არ იყო და მოგვიანებით, მეორე მოსმენისათვის გაჩნდა ისე, რომ კომიტეტში საჯარო განხილვებზე ეს საკითხი საერთოდ არ დასმულა.

153. დეპუტატ იოსებ (სოსო) ჭაჭვლიანის ინიციატივა.

154. დეპუტატ ემზარ კვიციანის ინიციატივა.

155. ამ სახით, კანონპროექტმა კომიტეტისგან მხარდაჭერა ვერ მიიღო.

156. საბოლოოდ, 2020 წლის საპარლამენტო არჩევნების შემდეგ ახალი მონვევის პარლამენტმა მისი განხილვის გაგრძელება მიზანშეწონილად არ მიიჩნია (საქართველოს პარლამენტის 2021 წლის 18 თებერვლის დადგენილება).

157. UN Human Rights Committee, “General Comment No. 34,” par.48, <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf>.

158. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, “Recommendation 1805 (2007) Blasphemy, Religious Insults and Hate Speech against Persons on Grounds of Their Religion,” par.4 2007, <https://cutt.ly/K5vsvHf>; European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), “Report on the Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulations and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred,” par.64, (Strasbourg, 2008), [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e).

159. საბოლოოდ, 2020 წლის საპარლამენტო არჩევნების შემდეგ ახალი მონვევის პარლამენტმა მისი განხილვის გაგრძელება მიზანშეწონილად არ მიიჩნია (საქართველოს პარლამენტის 2021 წლის 18 თებერვლის დადგენილება).

სახელმწიფოს რეაგირება რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულებზე

რელიგიის თავისუფლების მიმოხილვა შეუძლებელია რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულებზე სახელმწიფოს რეაგირების ანალიზის გარეშე. ცხადია, რომ რეაგირების დაყოვნება, სისუსტე კიდევ უფრო ახალისებს ძალადობრივ შემთხვევებს და აფერხებს მშვიდობიანი, უსაფრთხო გარემოს შექმნას სხვადასხვა აღმსარებლობის მორწმუნეებისა თუ არამორწმუნეებისათვის. წინამდებარე თავში შევეცდებით შევაფასოთ ის მდგომარეობა, რაც რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირების კუთხით არსებობდა დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან „ვარდების რევოლუციამდე“, „ვარდების რევოლუციიდან“ 2012 წლამდე და 2012 წლიდან დღემდე, ასევე, გამოვყოფთ რელიგიური სიძულვილით ჩადენილი დანაშაულის გამოძიების აქტუალურ საკითხებსა და ამ თვალსაზრისით არსებულ პროგრესსა თუ პრობლემებს.

რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირება დამოუკიდებლობის პირველ წლებში („ვარდების რევოლუციამდე“)

დამოუკიდებლობის პირველ წლებში, განსაკუთრებით კი 90-იანი წლების ბოლოს¹⁶⁰ და 2000-იანი წლების დასაწყისში, გამორჩეულად პრობლემური აღმოჩნდა რელიგიური სიძულვილის მოტივით ჩადენილი დანაშაულების სიხშირე და მათზე რეაგირების არარსებობა, სამართალდამცავი ორგანოების მხრიდან ზომების მიუღებლობა. აღნიშნული დანაშაულები მოიცავდა რელიგიური უმცირესობების დარბევას, მათი ცემის, ძალადობის, შევიწროების, რელიგიური მსახურებისა და შეკრებების ჩაშლის, ასევე რელიგიური ლიტერატურის დაწვისა და განადგურების შემთხვევებს.¹⁶¹ დანაშაულებრივი ფაქტების დიდი ნაწილი იეჭოვას მოწმეების წინააღმდეგ იყო მიმართული და მათ მართლმადიდებელი ექსტრემისტები სჩადიოდნენ.¹⁶² მოსახლეობა შეუწყნარებლობას ავლენდა ძირითადად ე.წ. „არატრადიციული“ რელიგიური ჯგუფების მიმართ და გამოკითხვებიც მიუთითებდა, რომ უმცირესობათა რელიგიური ჯგუფების (ე.წ. „არატრადიციული“ ჯგუფები) წინააღმდეგ ძალადობას მოქალაქეების უმრავლესობა მისაღებად თვლიდა.¹⁶³ სახალხო დამცველის 2001 წლის I ნახევრის ანგარიში მიუთითებს რელიგიური თავისუფლების ხელყოფასთან დაკავშირებით აპარატში შემოსულ 80-ზე მეტ განცხადებაზე,¹⁶⁴ 2001 წლის II

160. 2001 წლის II ნახევრის ანგარიშში (გვ.38) სახალხო დამცველი საუბრობს, რომ „[...] აუტანელია ის მდგომარეობა, რომელიც უკანასკნელი სამი წლის განმავლობაში შეიქმნა ჩვენს ქვეყანაში რელიგიურ უმცირესობებთან მიმართებაში.“

161. Ibid., გვ.41; U.S. Department of State, “International Religious Freedom Report 2003” (Washington DC: U.S. Department of State, 2003), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2003/24358.htm>.

162. Ibid., ანგარიშში მოხსენიებულია განკვეთილი მართლმადიდებელი მღვდელი ბასილ მკალავიშვილი და მისი მიმდევრები.

163. Ibid.

164. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის პირველი ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2001), გვ. 37, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916223333497.PDF>.

ნახეღრის ანღარიში - 70-ზე მეტ განცხადებაზე,¹⁶⁵ 2002 წლის I ნახეღრის ანღარიში - 31 განცხადებაზე,¹⁶⁶ ხოლო 2002 წლის II ნახეღრის ანღარიში - 47 განცხადებაზე.¹⁶⁷

რელიგიური შეუწყნარებლობის გახშირებულ ფაქტებს ადგილობრივი არასამთავრობო ორღანიზაციები განცხადებით გამოეხმაურენ.¹⁶⁸ საქართველოს პარლამენტი იძულებული გახდა 2001 წელს მიეღო დადგენილება „რელიგიური ექსტრემიზმის გამოვლინებათა შესახებ“,¹⁶⁹ რომელშიც გამოხატა უკიდურესი შეშფოთება „უკანასკნელ პერიოდში ახალწარმოქმნილი, ექსტრემისტული რელიგიური გაერთიანებების მხრიდან საქართველოს ისტორიაში უპრეცედენტო, აგრესიული გამოხდომების გახშირებისა და სხვადასხვა რელიგიური მიმდინარეობის უფლებათა დარღვევის მიმართ სამართალდამცავი ორღანოების უმოქმედობის გამო.“ საქართველოში რელიგიის თავისუფლების ძალადობრივად, უხეში ფორმებით, სისტემატურად დარღვევამ და სახელმწიფოს სრულმა ჩავარდნამ მათი პრევენცია ან მათზე რაიმე ტიპის რეაღირება მოეხდინა, მკაცრი საერთაშორისო გამოხმაურება პოვა. აღნიშნულ საკითხს გამოეხმაურა გაეროს წამების საწინააღმდეგო კომიტეტი 2001 წლის 7 მაისის დასკვნებით და რეკომენდაციებით, რასიზმისა და შეუწყნარებლობის წინააღმდეგ ევროპული კომისია 2001 წლის 22 ივნისის ანღარიშით, ევროპის საბჭოს საპარლამენტო ასამბლეა 1257-ე (2001) რეზოლუციით, გაეროს ადამიანის უფლებათა კომიტეტი 2002 წლის 19 აპრილის დასკვნითი მოსაზრებებით, „ჰუმან რაიტს ვოჩი“ (Human Rights Watch) 2002 წლის ყოველწლიური ანღარიშით, „ამნესტი ინტერნეშენალი“ (Amnesty International) 2001 წელს გამოქვეყნებული ანღარიშით.

2002 წელს გამოცემული საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებულება¹⁷⁰ მიუთითებდა, რომ „ადამიანის უფლებათა ქმედით დაცვაში კვლავ არსებობს სერიოზული სირთულებები. განსაკუთრებით შემამშფოთებელია რელიგიური შეუწყნარებლობის ფაქტების ზრდა [...]“

საქართველოს პარლამენტი და საქართველოს პრეზიდენტი აქცენტს აკეთებდნენ სამართალდამცავი ორღანოების მხრიდან მოქმედი კანონმდებლობის აღსრულების ზოგად საჭიროებაზე. კერძოდ, პარლამენტმა სამართალდამცავ ორღანოებს დაავალა

165. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახეღარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2001), გვ. 41, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916230381070.PDF>.

166. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის პირველი ნახეღარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2002), გვ. 118, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916234077675.PDF>.

167. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის მეორე ნახეღარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2002), გვ. 157, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916241698560.PDF>.

168. 2001 წლის 13 მარტს ერთობლივი განცხადება გაავრცელეს არასამთავრობო ორღანიზაციებმა - ასოციაცია „სამართალი და თავისუფლება“, „საქართველოს ატლანტიკური საბჭო“, „კავკასიური სახლი“, „ყოფილი პოლიტიკური პატიმრები ადამიანის უფლებებისათვის“, „საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია“, „ადამიანის უფლებათა ცენტრი“, „სამართლიანი არჩევნებისა და დემოკრატიის საერთაშორისო საზოგადოება“, „მინის მესაკუთრეთა უფლებების დაცვის ასოციაცია“, „თავისუფლების ინსტიტუტი“, „თბილისის პრესკლუბი“, „საერთაშორისო გამჭვირვალობა - საქართველო“ და სხვებმა.

169. საქართველოს პარლამენტის დადგენილება №827, რელიგიური ექსტრემიზმის გამოვლინებათა შესახებ (30 მარტი, 2001), <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/40348?publication=0>.

170. საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებულება №240, საქართველოში ადამიანის უფლებათა დაცვის განმტკიცების ღონისძიებათა შესახებ (17 მაისი, 2002), <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/115876?publication=0>.

„განუხრელად დაიცვან საქართველოს კონსტიტუციის მოთხოვნები და აღკვეთონ რელიგიური ექსტრემიზმის ყოველგვარი გამოვლინება,“ ხოლო საქართველოს სახალხო დამცველს - „განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმოს რელიგიურ ნიადაგზე ჩადენილი ძალადობის ფაქტების გამოვლენას და საქართველოს მოქალაქეთა აღმსარებლობისა და რწმენის თავისუფლების კონსტიტუციურ უფლებათა დაცვას.“¹⁷¹ პრეზიდენტის ბრძანებულებით, საქართველოს პროკურატურას ეთხოვა საქართველოს იუსტიციის სამინისტროსა და შინაგან საქმეთა სამინისტროსათვის თავიანთი კომპეტენციის ფარგლებში დაევალებინა მიეღოთ „შესაბამისი ზომები, რათა უზრუნველყოფილ იქნეს აზრის, სინდისის, აღმსარებლობისა და რწმენის თავისუფლება, გამოიძიონ და სასამართლოს გადასცენ რელიგიურ უმცირესობათა წინააღმდეგ მიმართული ძალადობის ყოველი ფაქტი ამ მოქმედებებში დამნაშავე პირების დასჯის მიზნით; ჩაატარონ პირადი შემადგენლობის ტრენინგები ადამიანის უფლებათა სფეროში, განსაკუთრებით რელიგიური შეუწყნარებლობის დაუშვებლობის შესახებ.“ პრეზიდენტის იგივე ბრძანებულება საქართველოს იუსტიციის საბჭოს მიმართავს „განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციოს იმას, რომ რელიგიურ უმცირესობათა მიმართ ძალადობრივი აქტების, წამებისა და ღირსების შემლახველ მოპყრობაში ბრალდებულ პირთა საქმეები მიზანშეუწონელი გაჭიანურების გარეშე იქნეს განხილული სასამართლოებში და შეფასდეს შესაბამისი სტატისტიკა.“

საერთაშორისო ზეწოლისა თუ საქართველოს პარლამენტისა და პრეზიდენტის დეკლარაციული ხასიათის მოწოდებების მიუხედავად, რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირების კუთხით არსებული მდგომარეობა არ იცვლებოდა. სულ 1999 წლის ოქტომბრიდან 2002 წლის ნოემბრამდე იეჰოვას მოწმეებზე განხორციელდა 138 სასტიკი თავდასხმა, კომპეტენტურ ორგანოებში შევიდა 784 საჩივარი. არც ერთი ამ საჩივართაგან არ გამხდარა სერიოზული განხილვის საგანი.¹⁷²

რელიგიის თავისუფლების ხელყოფის ზემოაღნიშნულ ფაქტებს მოგვიანებით მკაცრი სამართლებრივი შეფასება მისცა ადამიანის უფლებათა ევროპულმა სასამართლომ, რომელმაც პირდაპირ მიუთითა, რომ „შესაბამისმა ორგანოებმა ვერ უზრუნველყვეს რელიგიურად მოტივირებული ძალადობის თავიდან აცილება და შეჩერება. საქართველოს ხელისუფლების ორგანოებმა, თავიანთი წარმომადგენლების მეშვეობით, რომლებიც თვითონ მონაწილეობდნენ იეჰოვას მოწმეებზე თავდასხმებში, ან კერძო პირების უკანონო ქმედებებზე უსიტყვო თანხმობით ან მათი მხარდაჭერით, შექმნეს დაუსჯელობის ატმოსფერო, რომელმაც, საბოლოო ჯამში, წაახალისა იეჰოვას მოწმეებზე სხვა თავდასხმების განხორციელება მთელი ქვეყნის მასშტაბით. გარდა ამისა, მოპასუხე მთავრობამ, იმის გამო, რომ აშკარად არ ჰქონდა სურვილი განეხორციელებინა აღნიშნულ ქმედებებზე პასუხისმგებელი პირების დაუყოვნებელი და სამართლიანი სისხლის სამართლებრივი დევნა და დასჯა, ვერ მოახერხა აღნიშნული ძალადობრივი აქტების შედეგების გამოსწორება,

171. დამატებით, პარლამენტის იურიდიულ საკითხთა, კანონიერებისა და ადმინისტრაციული რეფორმების, ადამიანის უფლებათა დაცვის, მოქალაქეთა პეტიციებისა და სამოქალაქო საზოგადოების მშენებლობის და სამოქალაქო ინტეგრაციის კომიტეტებს დაევალათ მოამზადონ შესაბამისი საკანონმდებლო წინადადებები სხვადასხვა რელიგიური კონფესიების საქმიანობის სამართლებრივი რეგულირების მიზნით, ხოლო პარლამენტის ადამიანის უფლებათა დაცვის, მოქალაქეთა პეტიციებისა და სამოქალაქო საზოგადოების მშენებლობის კომიტეტს ასევე დაევალა სისტემატურად წარედგინა პარლამენტისთვის ინფორმაცია ამავე დადგენილების შესრულების მიმდინარეობის შესახებ.

172. გლდანის კონგრეგაციის 97 წევრი და ოთხი სხვა პირი საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი #71156/01, პარა. 7, (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2007), <https://www.supremecourt.ge/files/upload-file/pdf/gldani97.pdf>.

რითაც უგულბებლყო პრევენციული და შემაკავებელი ეფექტი იეპოვას მონმეთა წინააღმდეგ მომავალში მოსალოდნელ ძალადობრივ აქტებთან მიმართებით.¹⁷³ ევროპულმა სასამართლომ ასევე მიიჩნია, რომ რელიგიურმა სიძულვილმა მთავარი როლი შეასრულა სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოების მხრიდან იეპოვას მონმეების მიმართ მოპყრობაში.¹⁷⁴ პოლიციისა და სხვა სახელმწიფო ორგანოების გულგრილმა დამოკიდებულებამ მომჩივნების რელიგიური რწმენის გამო ჩადენილი ძალიან სასტიკი უკანონო ქმედებების მიმართ შესაძლებლობა მისცა ექსტრემისტი მართლმადიდებელი მორწმუნეების ჯგუფებს, გაელვივებინათ სიძულვილი და გაეგრძელებინათ რელიგიური ხასიათის ძალადობის აქტები. ამ ფაქტმა ეჭვი გააჩინა სამოქალაქო საზოგადოებაში, რომ დამნაშავეები სახელმწიფოს წამომადგენლებთან შეთანხმებით მოქმედებდნენ.¹⁷⁵ ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო დადასტურებულად თვლის, რომ „პირველ რიგში, სახელმწიფოს წარმომადგენლებსა თუ კერძო პირების მხრიდან მომჩივნების წინააღმდეგ მიმართული სხვადასხვა ფორმის ძალადობის პროვოცირება გამონვეული იყო იეპოვას მონმეთა მიმართ შეუწყნარებელი დამოკიდებულებით და, მეორე რიგში, სწორედ იგივე დისკრიმინაციული აზროვნება იყო იმის ძირითადი მიზეზი, რომ შესაბამისმა სახელმწიფო ორგანოებმა შედეგიანად არ გამოიძიეს რელიგიურ ნიადაგზე ჩადენილი ძალადობის აქტები, რამაც დაადასტურა, რომ ხელისუფლებების ორგანოები, სულ მცირე, შემწყნარებლურად იყვნენ განწყობილნი ამ ძალადობის მიმართ.“¹⁷⁶

სახალხო დამცველის აღნიშნული პერიოდის ანგარიშები ასევე ადასტურებს, რომ რელიგიური შეუწყნარებლობა ღრმად გამჭდარი პრობლემა იყო სახელმწიფო სტრუქტურებში და მალალი თანამდებობის პირების მხრიდანაც ხშირად გაისმოდა რელიგიური სიძულვილით აღსავსე განცხადებები. ერთ-ერთი მაგალითია იმავე ანგარიშში მოტანილი ცნობა იმის შესახებ, რომ „უშიშროების სამინისტროს ერთ-ერთი ხელმძღვანელი ოფიციალურად აცხადებს სექტების გავრცელებას საფრთხედ ეროვნული უშიშროების თვალსაზრისით.“¹⁷⁷ ასევე, საგულისხმოა სახალხო დამცველის 2002 წლის ანგარიშში მოცემული ანალიზი, რომელსაც შესაძლოა დღესაც ბოლომდე არ დაუკარგავს აქტუალობა: „საკმარისია, რაიმე სასიკეთო სიახლე წამოვიდეს დასავლეთიდან, რომ მაშინვე იწყება რელიგიური ექსტრემიზმის მძლავრი ნაკადის აგორება საქართველოში, რაც ერთხელ კიდევ ნათლად მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ჩვენს ქვეყანაში რელიგიურ-ექსტრემისტული ტენდენციები ძირითადად ქვეყნის გარედანაა მართვადი, რომელსაც ჩვენი ქვეყნის მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური და ფსიქოლოგიური ყოფა ნოყიერ ნიადაგს უქმნის გასაღვივებლად.“¹⁷⁸

იმ პერიოდის მასალები მიუთითებს, რომ სერიოზული პრობლემა იყო თვითონ მართლმსაჯულების სისტემაშიც. სახალხო დამცველის ცნობით, „ყოველგვარი არსებითი მიზეზების გარეშე ჭიანურდება სასამართლო პროცესები ექსტრემისტთა მიმართ, რაც, თავის მხრივ, სამწუხაროდ, მათ მორალურ მხარდაჭერაზე

173. ბელელური და სხვები საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი #28490/02, პარა. 145. (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2014), <https://www.supremecourt.ge/files/upload-file/pdf/saqartvelos-winaagmdeg-begeluri-da-sxva.pdf>.

174. Ibid., პარა. 176.

175. Ibid., პარა. 178.

176. Ibid., პარა. 179.

177. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2000 წ.“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2000), გვ. 37, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916215560300.PDF>.

178. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის მეორე ნახევარი,“ გვ. 155.

მეტყველებს.¹⁷⁹ ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს შეფასებით, „[ეროვნულმა სასამართლოებმა] პირდაპირ გაიზიარეს პოლიციის ოფიცრების მიერ წარმოდგენილი ვერსიები. საქმისწარმოების არც ერთ ეტაპზე ეროვნულ სასამართლოებს არც კი უცდიათ გამოერკვიათ პოლიციის ოფიცრების ქცევის სავარაუდო დისკრიმინაციული მოტივები. უფრო კონკრეტულად კი, მათ არც კი უკითხავთ პოლიციელებისთვის, ნაცვლად შეკრების დაშლისა, რატომ არ მიიღეს რაიმე ზომები მომჩივნების რელიგიური უფლებების ადეკვატურად დასაცავად, მათ შორის, იმის უზრუნველყოფით, რომ შეკრება ჩატარებულიყო უსაფრთხო გარემოში.“¹⁸⁰ ევროპულმა სასამართლომ ყურადღება გაამახვილა ასევე ეროვნული მოსამართლეების დამოკიდებულებაზე რელიგიური უმცირესობებისა და რელიგიის თავისუფლების მიმართ და აღნიშნა: „პირველი ინსტანციის სასამართლომ, განიხილავდა რა პოლიციის მხრიდან სავარაუდო ძალადობის შესახებ იეჰოვას ორი მოწმის საჩივარს, გადაწყვეტილების შესავალ ნაწილში აღნიშნა, რომ „საყოველთაოდ ცნობილია, რომ იეჰოვას მოწმეები უხეშად არღვევენ კონსტიტუციის 19.3 მუხლის მოთხოვნებს და ხშირად თავიანთ აზრებსა და მრწამსს სხვა ადამიანებს ახვევენ თავს, რითაც არღვევენ მათ უფლებებს“. უფრო მეტიც, ამავე სასამართლომ მომჩივნების პოზიციის გასამყარებლად მოწვეული რამდენიმე მოწმე დაითხოვა, ასევე განაცხადა, რომ ისინი იეჰოვას მოწმეები იყვნენ. ეს უკანასკნელი არგუმენტი გაიზიარა სააპელაციო სასამართლომ, მაშინ როცა, გადაწყვეტილების შესავალი ნაწილის შემადგენელი ფრაზა - იეჰოვას მოწმეების მხრიდან კონსტიტუციის მრავალგზის დარღვევის თაობაზე, არც სააპელაციო სასამართლომ და არც საკასაციო ინსტანციამ არ აღნიშნა.“¹⁸¹ ევროპულმა სასამართლომ ყურადღება მიაქცია ასევე იმ ფაქტს, რომ ეროვნულმა სასამართლოებმა უგულბელყოვეს ძალადობრივი ინციდენტის კულმინაცია, იეჰოვას მოწმეებისთვის ჩამორთმეული რელიგიური ლიტერატურის დანვა საჯაროდ, დღის შუქზე, საჯარო ბაზრობაზე. „საქმის ამგვარი ზედაპირული და ცალმხრივი განხილვა, რასაც თან ერთოდა სამართალდამცავ ორგანოთა წარმომადგენლებზე უპირობო დაყრდნობა და მოვლენათა შესახებ მომჩივანთა ვერსიის დაუსაბუთებელი უარყოფა სასამართლოს აზრით, მხოლოდ უტოლდება სასამართლო ხელისუფლების პასუხისმგებლობას მომჩივანთა წინააღმდეგ ჩადენილ ძალადობრივ ქმედებებზე.“¹⁸²

ნათელია, რომ დამოუკიდებლობის პირველ წლებში, „ვარდების რევოლუციამდე“, რელიგიური შეუწყნარებლობით ჩადენილი დანაშაულების რიცხვი განსაკუთრებით მაღალი იყო. აღნიშნული ქმედებები ძალადობრივი ხასიათითაც გამოირჩეოდა. სამართალდამცავი ორგანოების წარმომადგენლები ხშირ შემთხვევაში თავად იყვნენ ჩართულნი ძალადობრივ აქტებში ან გულგრილად ადევნებდნენ თვალს ასეთ ქმედებებს და არავითარ ზომებს მის წინააღმდეგ არ იღებდნენ. პოლიციელები თუ მაღალი თანამდებობის პირები თავადაც რელიგიურ შეუწყნარებლობას ამჟღავნებდნენ რელიგიური უმცირესობების მიმართ, მათ შორის, საჯაროდ. ასეთი ვითარება დაუსჯელობის გარემოს ქმნიდა და კიდევ უფრო მეტად ახალისებდა რელიგიური სიძულვილით მოტივირებულ დანაშაულს.

179. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის პირველი ნახევარი,“ გვ. 116.

180. ცარციძე და სხვები საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი #18766/04, პარა. 82. (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2017). https://www.supremecourt.ge/uploads/files/1/pdf/s_winaagmdeg/tsartsidze-saqartvelos-winaagmdeg.pdf.

181. Ibid., პარა. 84.

182. Ibid., პარა. 86.

რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირება „ვარდების რევოლუციიდან“ 2012 წლამდე

„ვარდების რევოლუციის“ შემდეგ, დროის მოკლე მონაკვეთში, რელიგიური უმცირესობების წინააღმდეგ თავდასხმები შემცირდა.¹⁸³ მალევე დააკავეს რელიგიური ექსტრემისტი ბასილ მკალავიშვილი,¹⁸⁴ რამაც მოკლევადიან პერიოდში მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა რელიგიური ნიშნით შეუწყნარებლობის ფაქტების შემცირებაზე. სახალხო დამცველის ცნობით, ვარდების რევოლუციიდან წელიწადნახევარზე მეტი დროის განმავლობაში არც ერთი განცხადება სხვადასხვა რელიგიათა მიმდევრების უფლებების დარღვევის შესახებ მათ არ მიუღიათ.¹⁸⁵ თუმცა, აღნიშნული შედეგის გრძელვადიანად შენარჩუნება ვერ მოხერხდა, სახელმწიფოს მხრიდან სათანადო ნაბიჯების გადაუდგმელობისა და ყველა დანაშაულზე ჯეროვანი რეაგირების არქონის გამო. შესაბამისად, მომდევნო წლებში რელიგიურ დანაშაულებზე სახელმწიფოს მიერ რეაგირების დინამიკა მერყევი იყო. სახალხო დამცველის რიგ ანგარიშებში სახელმწიფოს რეაგირება დიდწილად ეფექტიანად იყო შეფასებული, რიგ ანგარიშებში კი - მკვეთრად ნეგატიურად.

საინტერესოა აღნიშნული წლების განმავლობაში სახალხო დამცველის აპარატში რელიგიური შეუწყნარებლობისა და რელიგიის თავისუფლების დარღვევის ფაქტებზე შემოსული განცხადებების სტატისტიკა. როგორც ირკვევა, 2004 წლის განმავლობაში ამ საკითხზე სახალხო დამცველის აპარატში განცხადება საერთოდ არ შემოსულა, 2005 წელს დაფიქსირდა 20 განცხადება, 2006 წელს - ასევე 20, 2007 წელს - 35, 2008 წელს - 12, 2009 წელს - 28, 2010 წელს - 7, 2011 წელს - 4, 2012 წელს - 3.

2005 წლიდან 2008 წლის პირველი ნახევრის ჩათვლით რელიგიის თავისუფლების დაცვის თვალსაზრისით, ხერხდებოდა სტაბილური მდგომარეობის შენარჩუნება,¹⁸⁶ რასაც თან ახლდა ხარვეზები სამართალდამცავთა საქმიანობაში. გამოძიების კუთხით არსებული პრობლემები ძირითადად მიეწერებოდა დაბალი რანგის თანამდებობის პირების სუბიექტივიზმს, გულგრილობასა და არაეფექტურ პირველად რეაგირებას.¹⁸⁷ დანაშაულებრივ ფაქტებზე რეაგირება ხშირად სახალხო დამცველის აპარატის ჩარევის შემდეგ ხდებოდა. მეტ-ნაკლებად მოგვარებული იყო დანაშაულის სწორი კვალიფიკაციის პრობლემაც და გამოძიებები მიმდინარეობდა ძირითადად სისხლის სამართლის კოდექსის 142-ე (ადამიანთა თანასწორუფლებიანობის დარღვევა), 155-ე (რელიგიური წესის აღსრულებისათვის უკანონოდ ხელის შეშლა) და 156-ე (დევნა) მუხლებით.¹⁸⁸ 2005 წლის II ნახევარში დაფიქსირდა შემთხვევა, როდესაც ბოლო ათწლეულების განმავლობაში პირველად რელიგიურმა მოძალადემ

183. U.S. Department of State, "International Religious Freedom Report 2004" (Washington DC: U.S. Department of State, 2004), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2004/35455.htm>.

184. „სამართალდამცავებმა ბასილ მკალავიშვილი დააკატიმრეს,“ სამოქალაქო საქართველო, 12 მარტი, 2004, <https://civil.ge/ka/archives/131756>.

185. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 1 ნახევარი,“ გვ. 6.

186. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2009), გვ. 200, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373657799.pdf>.

187. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 1 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2007), გვ. 158, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373659470.pdf>.

188. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 2 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2007), გვ. 276, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628524.pdf>.

საჯარო პატიება ითხოვა მსხვერპლისაგან - იეჰოვას მოწმისაგან.¹⁸⁹ რელიგიური დევნის, დისკრიმინაციისა და რელიგიური წესის აღსრულებისთვის ხელის შეშლის გამო 2006-2008 წლებში პასუხისგებაში 17 პირი იყო მიცემული, ამათგან 9 იხდიდა სასჯელს სასჯელაღსრულების დანესებულებებში.¹⁹⁰ 2007 წლის I ნახევარში სახალხო დამცველი შენიშნავს, რომ „საქართველოში რელიგიური შეუწყნარებლობის რუკაზე ახალ შტრიხად გაჩნდა ისლამის ქართველი მიმდევრების მიმართ გამოხატული ქსენოფობიის შემთხვევები.“

2008 წლის მეორე ნახევრიდან სახალხო დამცველი უთითებს სიტუაციის გაუარესების ტენდენციაზე,¹⁹¹ როდესაც სამართალდამცავებისა და სახელმწიფო უწყებების მხრიდან რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულზე რეაგირება სუსტდება, ხოლო დანაშაულის სწორ სამართლებრივ კვალიფიკაციასთან დაკავშირებული პრობლემები იზრდება. 2009 წლიდან საგრძნობლად იმატებს რელიგიური ნიშნით ჩადენილი დანაშაულის რაოდენობრივი და ხარისხობრივი მაჩვენებლები (აქტიური ხასიათის სამართალდარღვევებისა და შეუწყნარებლობის ფაქტების გამრავლება), რაც ნაწილობრივ ახსნილია სამართალდამცველების (შსს და პროკურატურა) მხრიდან რეაგირების ხარისხის მკვეთრი რეგრესით.¹⁹² მკვეთრად კლებულობს შესაბამისი პირების პასუხისგებაში მიცემის შემთხვევები, ხოლო იქ, სადაც პასუხისმგებლობა დგება, სანქცია ძალიან მსუბუქია (გაფრთხილება, ჯარიმა, ადმინისტრაციული პატიმრობა, ე.წ. „ხელწერილი“).¹⁹³ საქმეების უმრავლესობაზე გამოძიება ან უკვე შეწყვეტილია, ან მეტისმეტად გაჭიანურებულია. აღნიშნული უარყოფითი ტენდენცია 2010 წლამდე გაგრძელდა და დაგვირგვინდა რელიგიური ნიშნით შეუწყნარებლობის საჯარო აქტებით, რასაც ადგილი ჰქონდა ილიას უნივერსიტეტთან გამართული აქციის დარბევისა და ტელეკომპანია „კავკასიაში“ შეჭრის სახით.¹⁹⁴

საინტერესოა, რომ რელიგიური შეუწყნარებლობით ჩადენილ დანაშაულზე სახელმწიფოს რეაგირება მკვეთრად ნეგატიური გახდა 2008 წლის II ნახევრიდან. როგორც ცნობილია, 2008 წლის აგვისტოში რუსეთის ფედერაცია საქართველოს დაესხა თავს. აღნიშნული მოვლენის შემდეგ, სახელმწიფოს ყურადღება დიდწილად ეროვნული უსაფრთხოების საკითხებზე იყო მიმართული, რამაც გავლენა მოახდინა სხვა მიმართულებებზე და მათ შორის, შეანელა რელიგიის თავისუფლებასთან

189. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 2 ნახევარი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2005), გვ. 101-102, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373732914.pdf>.

190. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი,“ გვ. 200, 128-ე სქოლიო.

191. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2008წ. / 2 ნახევარი,“ გვ. 205, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628768.pdf>.

192. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი,“ გვ. 200-201.

193. Ibid.

194. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010წ“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2010), გვ. 308, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373770553.pdf>.

დაკავშირებული პოლიტიკის აღსრულება.¹⁹⁵ აღნიშნული მიდგომა გაგრძელდა მომდევნო წლებშიც.¹⁹⁶

2008 – 2010 წლებში რელიგიური ნიშნით ჩადენილი 40-ამდე ძალადობრივი ქმედება და უფლებადარღვევა დაფიქსირდა: შენობებზე თავდასხმა და უკანონო შეჭრა, ფიზიკური ძალადობა, დარბევა, რელიგიური დევნა და დისკრიმინაცია. დამკვიდრებულ პრაქტიკად იქცა სამართალდამცველების მხრიდან კანონდამრღვევების სიტყვიერი ან წერილობითი გაფრთხილება, გულგრილი დამოკიდებულების გამოვლენა რელიგიური ძალადობისადმი ან ძალადობის მსხვერპლის აბუჩად აგდება. რელიგიურ ნიადაგზე ჩადენილი ძალადობის პრობლემამ სისტემური ხასიათი შეიძინა და გაჩნდა კერები,¹⁹⁷ სადაც ძალადობა პერმანენტულ ხასიათს ატარებდა.¹⁹⁸ 2008 – 2010 წლებში რელიგიური დევნისა და დისკრიმინაციის 40-ამდე შემთხვევა გამოუძიებელი დარჩა.¹⁹⁹

2010 წლიდან რელიგიური ნიშნით ჩადენილი დანაშაულის გამოძიების მდგომარეობამ გაუმჯობესება დაიწყო. „მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირისა“ და „სახალხო მართლმადიდებლური მოძრაობის“ რვა წევრი ტელეკომპანია „კავკასიაში“ შეჭრისა და ხელიგნობის გამო დამნაშავედ ცნეს. 2010 წლის ბოლოს, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის წინ აქციის დარბევასა და ორი აქტივისტის ცემის ფაქტთან დაკავშირებით, დაიწყო ბრალდებულების საქმის სასამართლო განხილვა.²⁰⁰ უკვე 2011 წელს მკვეთრად შემცირდა რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი კანონდარღვევები: დევნა რელიგიური შეუწყნარებლობის საფუძველზე, ფიზიკური ძალადობისა და შეურაცხყოფის ფაქტები. ამავდროულად, 2010-2011 წლებში შედარებით ადეკვატური გახდა სამართალდამცველების მიერ რელიგიური შეუწყნარებლობის ნიშნით ჩადენილ კანონდარღვევებზე რეაგირება. წინა წლებისგან განსხვავებით საანგარიშო პერიოდში რელიგიური შეუწყნარებლობის ნიადაგზე ჩადენილ სამართალდარღვევებს შესაბამისი კვალიფიკაცია ეძლეოდა.²⁰¹ 2012 წლის არჩევნებამდე²⁰² რელიგიური ნიშნით ძალადობის შემთხვევები არ იყო გაზრდილი, თუმცა მომატებული იყო ქსენოფობიური რიტორიკის გამოყენების შემთხვევები.²⁰³

195. U.S. Department of State, “International Religious Freedom Report 2009” (Washington DC: U.S. Department of State, 2009), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127311.htm>.
196. U.S. Department of State, “International Religious Freedom Report 2010” (Washington DC: U.S. Department of State, 2010), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148936.htm>.
197. მაგალითად, იეჰოვას მოწმეებზე რელიგიური შეუწყნარებლობით მოტივირებული ძალადობა ლანჩხუთში, სამტრედიაში, მარტვილში, კასპში.
198. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010წ“, გვ.311.
199. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2011 წელი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2011), გვ. 105, <https://drive.google.com/file/d/1BIXIPKQaeHyML-yfUQbxxRg3LOh07NJA/view>.
200. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010წ“, გვ.308.
201. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2011 წელი“, გვ. 104.
202. გაიმართა 2012 წლის 1 ოქტომბერს.
203. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2012 წელი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველის, 2012), გვ. 519-520, https://drive.google.com/file/d/1HZ3-Aqw16A1_vGouD7apUmMR6MImiHIP/view.

რელიგიური სიძულვილით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირება 2012 წლიდან დღემდე

2012 წლის არჩევნების შემდგომი პერიოდი გამოირჩევა მუსლიმთა უფლებების დარღვევის ფაქტების მკვეთრი ზრდით. ეს იყო საკმაოდ მწვავე, რელიგიურ ნიადაგზე წარმოშობილი კონფლიქტები, რომელშიც ადამიანების ფართო ჯგუფები იყვნენ ჩაბმულნი. მათზე ეფექტური რეაგირება სამართალდამცავ ორგანოებს არ ჰქონიათ. 2013 წლიდან ასევე მნიშვნელოვნად მოიმატა იეჰოვას მოწმეთა წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულებრივი ქმედებების რიცხვმა.²⁰⁴ განსახილველ პერიოდში სახელმწიფომ გარკვეული ინსტიტუციური რეფორმები გაატარა, შედარებით გამოსწორდა დანაშაულის კვალიფიკაციის პრობლემა, თუმცა კვლავ სირთულეს წარმოადგენს თითოეულ შემთხვევაში კანონის აღსრულება და დამნაშავეების დასჯა. სახალხო დამცველის წლიურ ანგარიშებში მითითებულია რელიგიური სიძულვილის მოტივით ჩადენილი დანაშაულებრივი ფაქტების ის რაოდენობა, რაც აპარათისათვის საანგარიშო პერიოდში გახდა ცნობილი, კერძოდ, 2013 წელს - 21 ფაქტი, 2014 წელს - 47, 2015 წელს - 37, 2016 წელს - 30, 2017 წელს - 13, 2018 წელს - 19, 2019 წელს - 19.

2012 წელს წინასაარჩევნო ქსენოფობიური განწყობების ერთგვარ გაგრძელებად იქცა ნიგვზიანსა (ლანჩხუთი) და წინწყაროში (თეთრინყარო) ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობის წინააღმდეგ, იმავე წლის ნოემბერსა და დეკემბერში, არჩევნების შემდგომ განხორციელებული ქმედებები, როდესაც ადგილობრივი მოსახლეობა აპროტესტებდა მუსლიმების სალოცავად შეკრებას.²⁰⁵ პირველივე ინციდენტის შემდეგ, რომელსაც ნიგვზიანში ჰქონდა ადგილი, სახელმწიფო უწყებების რიგი წარმომადგენლები ალაპარაკდნენ ორივე მხარის ინტერესების დაცვაზე და მუსლიმი და ქრისტიანი რელიგიური ლიდერების ურთიერთმოლაპარაკებისა და ურთიერთმორიგების საჭიროებაზე. სამართალდამცავების მხრიდან მკაფიო სამართლებრივი რეაგირების არქონამ, სისხლის სამართლის კოდექსით გათვალისწინებული დანაშაულისადმი შემწყნარებლურმა პოზიციამ, დაუსჯელობამ და უმრავლესობისადმი მიკერძოებამ გამოიწვია²⁰⁶. მსგავსი პრობლემის ამჯერად სხვა გეოგრაფიულ არეალში - წინწყაროში (თეთრინყარო) გაჩენა. შეუწყნარებლობის გამოვლინებები მუსლიმების მიმართ მომდევნო წლებშიც გაგრძელდა და 2013 წელს ციხისძირში (ქობულეთი), სამთაწყაროში (დედოფლისწყარო) და ჭელაში (ადიგენი) იჩინა თავი, 2014 წელს კი - მოხესა (ადიგენი) და ქობულეთში. მოვლენები გარკვეული ჯაჭური რეაქციით წარიმართა, დროის მცირე მონაკვეთში მათ განმეორებას კი სახელმწიფო ინსტიტუტების სუსტმა რეაგირებამ ან საერთოდაც რეაგირების უქონლობამ შეუწყო ხელი. მოძალადეები მხოლოდ ერთ შემთხვევაში დაისაჯნენ - დამნაშავედ იქნა ცნობილი თავდაცვის სამინისტროს 3 თანამშრომელი ციხისძირის (ქობულეთი) ინციდენტზე, თუმცა რელიგიური მოტივაციის გამოკვეთისა

204. მარიამ ღავთაძე et al., "რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019," გვ.119. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 2014 წელს თერჯოლაში იეჰოვას მოწმეების სამეფო დარბაზის მშენებლობის წინააღმდეგ მიმდინარე პროტესტი და თანმდევი მოვლენები. იხ. ასევე თერჯოლაში გამოვლენილი რელიგიური დაპირისპირების სამართლებრივი ანალიზი, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი: <https://socialjustice.org.ge/ka/products/terjolashigamovlenili-relijiuri-dapirispirebis-samartlebrivi-analizi>

205. საქართველოს სახალხო დამცველი, "ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2012 წელი," გვ.520-523.

206. საქართველოს სახალხო დამცველი, "ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2013 წელი," გვ.296.

ღა ამ მოტივაციის ამსახველი მუხღების მითითების გარეშე.²⁰⁷ 2014 წღის შემღდეღ, 2021 წღის იანვარში, საპარღამენტო არჩევნების შემღდღომ, კვღავ იჩინა თავი მუსღიმთა უფღებების დარღვევამ, ამჯერად ჩოხატაურის მუნციპალიტეტის სოფელ ბუკნარში.²⁰⁸

მუსღიმების წინაღმღდეღ განხორციეღებულ უფღებადარღვევებს იდენტური მოტივაცია, ისღამისა და მისი სიმბოღოების საჯარო სივრცეში დამკვიდრების მიუღებღობა დაედო საფუძვღად. ნიგვზიანის, წინწყაროს, სამთანყაროს, ქობულეთის და ბუკნარის მაცხოვრებელი მართღმადიდებელი მოსახღეობა აპროტესტებღა მათ დასახღებაში მეჩეთისა თუ პანსიონის ამოქმედებას და იძუღებით, მუქარით, სიტყვიერი შეურაცხყოფით, ზოგიერთ შემთხვევღაში კი, ფიზიკური ძღლის გამოყენებით, მუსღიმებს შეკრებისა და საქმიანობის შესაძღებღობას არ აძღევღა.²⁰⁹ რელიგიური უმრავღესობისა და უმცირესობის ლიდერებს შორის მოღაპარაკებისა და შეთანხმების შედღეად, მუსღიმებმა გააგრძელეს თავიანთი რელიგიური პრაქტიკღა,²¹⁰ თუმცღ ოფიციაღური სტრუქტურების მხრიდან სათანადო რეაგირების არქონისა და დაუსჯეღობის გამო, შეიქმნღ უთანასწორობის ატმოსფერო და სახელმწიფოს მიერ მეორეხარისხოვნად აღქმის განცღა. ამ კონტექსტში საგუღისხმოღ კიდევ ერთი საქმე, რომელიც უკავშირდებღ 2014 წღელს, სრულიად საქართვეღოს მუსღიმთა სამმართვეღოს შეიხზე შინაგან საქმეთა სამინისტროს თანამშრომღების მხრიდან განხორციეღებულ იძუღებას, დაეტოვებინღ თანამდებობღ.²¹¹ 2012-2014 წღლებში მუსღიმების წინაღმღდეღ განხორციეღებული ძღღადობის, მუქარისა და რელიგიური წესის აღსრუღებისათვის ხელშემღლის, მათ შორის, შინაგან საქმეთა სამინისტროს თანამშრომღების მხრიდან სამსახურებრივი უფღებამოსიღების გადამეტების სავარაუდო ფაქტებზე დღზარღლებულად ან ბრღღებულად არცერთი პირი არ არის ცნობიღი,²¹² საქმეების ნღნიღზე გამოძიებღ ამ დრომღე გრძელდებღ, ნღნიღზე კი - შეწყვეტიღიღ.²¹³ როგორც რასიზმისა და შეუწყნარებღობის წინაღმღდეღ ევროპული კომისიღ მიუთითებს, რელიგიური შეუწყნარებღობის საფუძვეღზე განხორციეღებული თავღასხმების არაერთ შემთხვევღაში, ხელისუფღების ორგანოებმა არ გამოიყენეს კანონი რელიგიურ უმცირესობათღ უფღებების დასაცავად. ამის ნაცვღად, ზოგიერთ შემთხვევღაში, ისინი შეეცადნენ ამოქმედებინათ ადგიღობრივი მედიაციის მექანიზმები, მოუნოდებდნენ დომინანტურ ქართულ მართღმადიდებელ ეკღესიღს, მოღაპარაკებოდნენ ადგიღობრივ მუსღიმ თემს ისღამოფობიური თავღასხმების

207. Ibid., გვ. 296-297.

208. საქართვეღოს სახაღხო დამცველი, „განცხადებღ ჩოხატაურის მუნციპალიტეტის სოფელ ბუკნარში განვითარებულ მოვღენებთან დაკავშირებით,“ 13 იანვარი, 2021, <https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsvelis-gantskhadeba-chokhatauris-munitsipaliteticis-sofel-buknarshi-ganvitarebul-movlenebtan-dakavshirebit>.

209. საქართვეღოს სახაღხო დამცველი, „ანგარიში საქართვეღოში ადამიანის უფღებათღ და თავისუფღებათღ დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2013 წღელი,“ გვ. 296.

210. Ibid.

211. მარიამ ღავთაძე et al., „რელიგიისღ და რწმენის თავისუფღება საქართვეღოში, ანგარიში 2010-2019,“ გვ. 116-118.

212. საქართვეღოს სახაღხო დამცველი, „ანგარიში საქართვეღოში ადამიანის უფღებათღ და თავისუფღებათღ დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2020 წღელი“ (თბიღისი: საქართვეღოს სახაღხო დამცველი, 2020), გვ. 218, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2021040110573948397.pdf>. გამონაკღისიღ ციხისძირის შემთხვევღ, რომელზეც ზემოთ არის საუბარი.

213. Ibid. კერძოდ, დაწყებული სისხღლის სამართღის გამოძიებღ, სისხღლის სამართღის კანონით გათვღლისწინებული ქმედების არარსებობის გამო, წინწყაროსღ და ნიგვზიანის შემთხვევებზე შეწყღა.

შემდეგ.²¹⁴ ხელისუფლების ორგანოებს არ მიუღიათ ადეკვატური ზომები ქვეყანაში რელიგიურ შეუწყნარებლობასთან გასამკლავებლად.²¹⁵

2017 წლიდან სახალხო დამცველი უთითებს რელიგიური შეუწყნარებლობის ნიშნით ჩადენილი დანაშაულების შემცირებაზე წინა წლებთან შედარებით.²¹⁶ საქართველოს პროკურატურის ინფორმაციით,²¹⁷ სისხლისსამართლებრივი დევნა რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით 2016-2020 წლებში ჯამში 41 პირის მიმართ განხორციელდა.²¹⁸ მათგან, 2016-2020 წლებში 14 პირის წინააღმდეგ გამოვიდა გამამტყუნებელი განაჩენი.²¹⁹ რელიგიური შეუწყნარებლობით მოტივირებული დანაშაულის ჩადენის ადგილი უმეტეს შემთხვევაში არის ქუჩა, ხოლო ძალადობის ფორმა უმეტეს შემთხვევაში ფიზიკურია. რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულის მსხვერპლთა აბსოლუტური უმრავლესობა არ იცნობს მოძალადეს. რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულის დაზარალებულთა უმეტესობა იეჰოვას მოწმეა.²²⁰ იეჰოვას მოწმეები უთითებენ, რომ არ მიეწოდებათ ჯეროვანი ინფორმაცია მათ წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულების გამოძიების გარშემო და საგამოძიებო ორგანოები გულისხმიერად არ ეკიდებიან მათთან კომუნიკაციის საკითხს.²²¹

2018 წლიდან, საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს ადამიანის უფლებათა დაცვისა და გამოძიების ხარისხის მონიტორინგის დეპარტამენტის²²² ძალისხმევით შედეგად, გაუმჯობესდა რელიგიური სიძულვილით მოტივირებული დანაშაულის გამოძიების ხარისხი და დაზარალებულისადმი პოლიციელების დამოკიდებულება.²²³ ზემოაღნიშნულის მიუხედავად, კვლავაც პრობლემურია ჩადენილი დანაშაულის

214. ევროპული კომისია რასიზმისა და შეუწყნარებლობის წინააღმდეგ, „მოხსენება საქართველოს შესახებ (მონიტორინგის მეხუთე ციკლი)“ (სტრასბურგი: ევროპის საბჭო, 1 მარტი, 2016), გვ. 10, <https://rm.coe.int/fourth-report-on-georgia-georgian-translation-/16808b5775>.
215. Ibid., გვ.10.
216. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2017 წელი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2017), გვ. 157, <https://drive.google.com/file/d/1gcWDvqloj-PTKW5FWBczRKSldOrKkoO9/view>.
217. საქართველოს გენერალური პროკურატურა, „რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დისკრიმინაციული დანაშაულები 2018-2020“ (თბილისი: საქართველოს გენერალური პროკურატურა, 2020), <https://pog.gov.ge/uploads/886a091c-religiis-nishni-diskriminaciis-motivi.pdf>; საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტრო, საქართველოს პროკურატურა და საქართველოს უზენაესი სასამართლო, „დისკრიმინაციის ნიშნით შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულის სტატისტიკის ერთიანი ანგარიში“ (თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2020), https://www.geostat.ge/media/36779/diskriminaciis-nishnit_2020_IV.pdf.
218. კერძოდ: 2016 წელს - 17 პირის მიმართ, 2017 წელს - 4 პირის მიმართ, 2018 წელს - 2 პირის მიმართ, 2019 წელს - 14 პირის მიმართ, ხოლო 2020 წელს - 4 პირის მიმართ.
219. 3 პირის წინააღმდეგ საქმის არსებითი განხილვა მიმდინარეობდა სასამართლოში, ხოლო 3 პირის მიმართ სისხლისსამართლებრივი დევნა შეწყდა შეურაცხადობის მოტივით.
220. Ibid.
221. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2018 წელი“, 147.
222. დეპარტამენტი შინაგან საქმეთა სამინისტროს სისტემაში მინისტრის 2018 წლის 12 იანვრის #1 ბრძანებით შეიქმნა.
223. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2019 წელი“ (თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2019), გვ. 218, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020040215365449134.pdf>.

დროული და ეფექტიანი გამოძიება, პირის ბრალდებულად ცნობა, იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც მსხვერპლი კონკრეტულ პირზე მიუთითებს, ანდა ინციდენტის ამსახველი ვიდეოჩანაწერი ან სხვა მტკიცებულებები არსებობს.²²⁴ 2020 წლის 1 სექტემბრიდან, საქართველოს გენერალური პროკურორის ბრძანებით, შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილ დანაშაულებზე საპროცესო ხელმძღვანელობას სპეციალიზებული პროკურორები ახორციელებენ, რომლებმაც გადამზადების სასწავლო კურსები გაიარეს.²²⁵ 2020 წლის 23 სექტემბერს, ურთიერთთანამშრომლობის ოთხმხრივი მემორანდუმი გაფორმდა, რომელიც ითვალისწინებს საქართველოს პროკურატურის, საქართველოს უზენაესი სასამართლოს, საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს და სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მიერ დისკრიმინაციის ნიშნით შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულების სტატისტიკის წარმოებას და მის პროაქტიულ გამოქვეყნებას.²²⁶

სიძულვილის მოტივით ჩადენილ დანაშაულებზე რეაგირების მიმართულებით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია დანაშაულის სწორი კვალიფიკაცია. ამ კუთხით არსებული პრობლემები იწვევს სიძულვილის მოტივის მიჩქმალვას, ხოლო რელიგიური შეუწყნარებლობით ჩადენილ დანაშაულს ყოფით დანაშაულად წარმოაჩენს. დანაშაულის არასწორი კვალიფიკაცია ასევე, პირდაპირ კავშირშია გამოძიების შეწყვეტასთან, პირისათვის არაადეკვატური სასჯელის შეფარდებასთან და სხვა. 2016 წლიდან სახალხო დამცველი ყოველწლიურ ანგარიშებში უთითებს კვალიფიკაციის პრობლემის გაუმჯობესების ტენდენციაზე, როდესაც უმეტეს შემთხვევებში გამოძიება იწყება და გრძელდება იმ მუხლებით, რომლებიც თავის თავში მოიცავენ რელიგიური სიძულვილის მოტივს. ესენია სისხლის სამართლის კოდექსის 156-ე და 155-ე მუხლები. თუმცა, ამ დრომდე, საქმეების შედარებით მცირე ნაწილში, კვლავ პრობლემად რჩება დანაშაულის სწორი სამართლებრივი კვალიფიკაცია.²²⁷ კვალიფიკაციის პრობლემები მოიცავს გამოძიების დაწყებასა და

224. Ibid.

225. საქართველოს პროკურატურა, „გენერალური პროკურორის ანგარიში 2020“ (თბილისი: საქართველოს პროკურატურა, 2021), გვ. 42, <https://pog.gov.ge/uploads/c7c23efb-generaluri-prokuraturis-saqmianobis-angarishi-2020-compressed.pdf>. ანგარიშის მიხედვით, „ამჟამად, სპეციალიზებულია 136 თანამშრომელი, მათ შორის - 36 მენეჯერი, 81 პროკურორი და პროკურატურის გამოძიებელი, 19 მოწმისა და დაზარალებულის კოორდინატორი.“

226. „ურთიერთთანამშრომლობის ოთხმხრივი მემორანდუმი,“ საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 23 სექტემბერი, 2020, <https://www.geostat.ge/index.php/ka/single-news/1941/urtierttanamashromlobis-otkhmkhriivi-memorandumi>. ამ დროისათვის გამოქვეყნებულია სტატისტიკური მონაცემები, რომელიც 2020 წლის ოქტომბრიდან დეკემბრამდე პერიოდს ფარავს: https://www.geostat.ge/media/36779/diskriminaciis-nishnit_2020_IV.pdf

227. მაგალითად, რელიგიური სიძულვილის მოტივით ჩადენილი ქონებრივი დანაშაულისას სამართალდამცავი ორგანოები ხშირად იყენებენ სისხლის სამართლის კოდექსის 187-ე მუხლს (ნივთის დაზიანება ან განადგურება). აღნიშნული ნორმა სისხლის სამართლის წესით დასჯად ქმედებად მიიჩნევენ დაზარალებულისათვის 150 ლარს ზემოთ ზიანის მიყენებას. შესაბამისად, ყველა იმ საქმეში, სადაც რელიგიური შეუწყნარებლობით დაზიანდა საკულტო ნაგებობები, რელიგიური ლიტერატურა და სხვა, ხოლო მატერიალური ზიანის ოდენობა არ აღემატება 150 ლარს, გამოძიება წყდება. მაშინ, როდესაც სისხლის სამართლის კოდექსი ითვალისწინებს პასუხისმგებლობას რელიგიური ნიშნით დევნისთვის (მუხლი 156) და ამ მუხლის მიზნებისთვის ქონებრივი ზიანის ზღვარი საერთოდ არ არის დადგენილი, მსგავსი შემთხვევების მხოლოდ 187-ე მუხლით დაკვალიფიცირება არასწორ პრაქტიკას ამკვიდრებს. 2016 წლის ანგარიშში სახალხო დამცველი უთითებს იეპოვას მოწმეების სამეფო დარბაზზე თავდასხმის ორი შემთხვევის შესახებ, როდესაც გამოძიება დაიწყო ნივთის დაზიანების ფაქტზე, მაგრამ ზარალის 150 ლარზე ნაკლებად შეფასების გამო, შეწყდა. გვ.417-418.

წარმართვას სისხლის სამართლის კოდექსის იმ მუხლებით, რომლებიც თავის თავში არ მოიცავენ დისკრიმინაციულ მოტივს. მაგალითად, ესენია 126-ე მუხლი (ძალადობა), 187-ე მუხლი (ნივთის დაზიანება ან განადგურება) და სხვა. ამ შემთხვევებში რთულდება დისკრიმინაციული მოტივის გამოკვეთა და სისხლისსამართლებრივი დევნისას სავარაუდო სიძულვილის მოტივი ყურადღების მიღმა რჩება.²²⁸

რომ შევაჯამოთ, 2012 წელს ხელისუფლების ცვლილების შემდგომ მუსლიმთა უფლებების სისტემური დარღვევის ფაქტები, ერთი გამონაკლისის გარდა, დღემდე არ არის გამოძიებული და სამართალდამცავთა მხრიდან მათზე განხორციელებული რეაგირება არასაკმარისია. ამასთან, ბოლო წლებში არის გარკვეული წინსვლა რელიგიური შეუწყნარებლობით მოტივირებული დანაშაულების შემცირების მიმართულებით, შედარებით გამოსწორებულია ამ ტიპის დანაშაულების სწორი სამართლებრივი კვალიფიკაციის პრობლემა, თუმცა კვლავ გამონვევად რჩება გამოძიების ეფექტიანობა და ყველა დამნაშავე პირისათვის პასუხისმგებლობის დაკისრების საკითხი.

228. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2018 წელი,“ გვ.146; საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2019 წელი,“ გვ.218.

რელიგიური გაერთიანებების საკუთრება და ქონება

საქართველოში რელიგიის თავისუფლების დაცვის ხარისხი და სახელმწიფოს რელიგიური პოლიტიკა ყველაზე თვალსაჩინოდ რელიგიური ორგანიზაციების ქონებრივ საკითხებში ვლინდება. საბჭოთა პერიოდიდან მოყოლებული დღემდე, რელიგიური ორგანიზაციების დიდი ნაწილი ვერ ახერხებს ისტორიული ქონების დაბრუნებას, მფლობელობაში არსებული ქონების საკუთრების უფლებით მიღებას ან ახალი რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების დაუბრკოლებლად აშენებას.

საბჭოთა ტოტალიტარული რეჟიმის მიერ რელიგიური ორგანიზაციები იდევენბოდნენ. მათ ჩამოერთვათ რელიგიური დანიშნულების ნაგებობები და სხვა ტიპის ქონება. მათი ნაწილი დაანგრის, ნაწილს კი დანიშნულება შეუცვალეს. 90-იანი წლებიდან, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, რელიგიური გაერთიანებები ცდილობენ, მოიპოვონ საკუთარი ქონების ფლობისა და განკარგვის შესაძლებლობა, რელიგიის თავისუფლებით სრულფასოვნად სარგებლობის და თანასწორ პირობებში არსებობის უფლება.

1990-იანი წლებიდან საქართველოში იმატა ეთნონაციონალიზმმა. გააქტიურდა საქართველოს საპატრიარქოც. პოლიტიკური ლიდერები ცდილობდნენ ეკლესიასთან მჭიდრო კავშირების დამყარებას და საკუთარი პოლიტიკური დღის წესრიგის ეროვნულ და რელიგიურ ქრილში წარმოჩენას. ეკლესიის ავტორიტეტი და უფლებები დღითი დღე იზრდებოდა. ამ ფონზე კი მწვავედებოდა შეუწყნარებელი და დისკრიმინაციული დამოკიდებულება არადომინანტური რელიგიური ჯგუფების მიმართ. 1999-2002 წლები რელიგიური უმცირესობების მიმართ განსაკუთრებული სისასტიკითა და ძალადობით გამოირჩეოდა. მართლმადიდებლობის სახელით მოძალადეები კი დაუსჯელები და ხშირად, სახელმწიფოს მხრიდან წახალისებულნი იყვნენ.

ამგვარ ვითარებაში, ბუნებრივია, არადომინანტურ რელიგიურ ჯგუფებს მთელი რიგი უფლებები ეზღუდებოდათ. ისინი ვერ ახერხებდნენ ისტორიული ქონების დაბრუნებას, ფაქტობრივად შეუძლებელი იყო ახალი რელიგიური ნაგებობების მშენებლობაც. რელიგიური უმცირესობების ნაწილი, მსგავსად საბჭოთა პერიოდისა, კვლავ კერძო სივრცეებში იკრიბებოდნენ, ხშირად მალულად. 2005 წლამდე არადომინანტურ რელიგიურ გაერთიანებებს არ ჰქონდათ რაიმე ფორმით რეგისტრაციის უფლება. შესაბამისად, მათ, როგორც რელიგიური ორგანიზაციებს, არ შეეძლოთ რელიგიური ქონების შექენა, აშენება და ფლობა. ამ ვითარებით საქართველოს საპატრიარქომაც ისარგებლა და გარდა იმისა, რომ საბჭოთა დროს ჩამორთმეული საკუთარი ისტორიული ქონების დაბრუნება დაიწყო, მან 90-იან წლებში სხვა რელიგიური გაერთიანებების ისტორიული ქონებაც მიისაკუთრა.

ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის 1999-2004 წლების ანგარიშებში საქართველოში რელიგიის თავისუფლების მდგომარეობის შესახებ ხაზგასმულია, რომ რელიგიური უმცირესობები ვერ ახერხებენ საკუთარი ქონებრივი უფლებების რეალიზებას. მათ დაბრკოლებები ექმნებათ როგორც ძველი ქონების დაბრუნების მცდელობისას, ისე ახალი ნაგებობების მშენებლობისას.

ბოლო წლებში ბევრი საკანონმდებლო თუ პოლიტიკური რეფორმა გატარდა, ადამიანის უფლებების დაცვისა და დემოკრატიული პრინციპების განმტკიცების კუთხით სახელმწიფომ არაერთი საერთაშორისო ვალდებულება იკისრა. მიუხედავად ამისა, არადომინანტური რელიგიური გაერთიანებების საკუთრების საკითხი დღემდე პრობლემურია. 30 წლის განმავლობაში, სახელმწიფომ ვერ გამოავლინა

ნება, დაუბრუნოს რელიგიურ ორგანიზაციებს საკუთარი ისტორიული ქონება. ახალი რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების მშენებლობისას კი რელიგიური უმცირესობები კვლავ აწყდებიან ბიუროკრატიულ და ხელოვნურად შექმნილ დისკრიმინაციულ ბარიერებს. დისკრიმინაციულია კანონმდებლობაც, რომელიც მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის უშვებს სახელმწიფოსგან ქონების გადაცემის შესაძლებლობას. მსგავსი საკანონმდებლო მიდგომა საკონსტიტუციო სასამართლომ 2018 წელს დისკრიმინაციულად მიიჩნია. მიუხედავად ამისა, საქართველოს პარლამენტმა არც ამჯერად გამოავლინა პოლიტიკური ნება, შეეცვა-ლა უთანასწორო კანონმდებლობა.

საკონსტიტუციო სასამართლოს განმარტებით „[რელიგიური] გაერთიანებების უმთავრესი მიზანი რელიგიური საქმიანობის განხორციელებაა. ხოლო ამ საქმიანობის ფარგლებში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მათ საკუთრებაში არსებული უძრავი თუ მოძრავი ქონება. მაგალითად, საკუთრების უფლების სარგებლობით რელიგიური ორგანიზაციები უზრუნველყოფენ აღმსარებლობისთვის აუცილებელ პირობებს შესაბამისი რელიგიის მიმდევრებისთვის.“²²⁹

ევროპის საბჭოს ეროვნულ უმცირესობათა დაცვის შესახებ ჩარჩო კონვენციის მრჩველთა კომიტეტი 2019 წელს გამოქვეყნებულ ანგარიშში აღნიშნავს, რომ რელიგიური უმცირესობები ისევ განიცდიან სტრუქტურულ დისკრიმინაციას დაფინანსებისა და სალოცავი ადგილების ხელმისაწვდომობის კუთხით. სალოცავი ადგილების რესტიტუციის და მშენებლობის ნებართვის პროცედურები არ არის საკმარისად გამჭვირვალე და არ ეფუძნება მკაფიო და ობიექტურ სამართლებრივ კრიტერიუმებს. მრჩველთა კომიტეტი მოუწოდებს ხელისუფლებას, უზრუნველყოს რელიგიური გაერთიანებებისთვის ქონების რესტიტუციის არადისკრიმინაციულ რეჟიმში განხორციელება.²³⁰

რასტიტუციის გადაუჭრელი საკითხი

მე-20 საუკუნეში საბჭოთა ტოტალიტარული რეჟიმი რელიგიურ ჯგუფებს მიზანმიმართულად დევნიდა. გარდა იმისა, რომ რელიგიის გამო ადამიანებს კლავდნენ, აპატიმრებდნენ და ასახლებდნენ, რელიგიურ ჯგუფებს ჩამოერთვათ სათემო ქონება (რელიგიური დანიშნულების ნაგებობები, საგანმანათლებლო და კულტურული ცენტრები, სასაფლაოები, მიწები და სხვა). ამგვარი დევნის მსხვერპლი იყვნენ როგორც უმრავლესობის, ისე უმცირესობის რელიგიური ჯგუფები. განსაკუთრებით დიდი ქონებრივი ზარალი იმ რელიგიურ გაერთიანებებს მიადგათ, რომლებიც ისტორიულად ხანგრძლივად მოქმედებდნენ საქართველოში.

საქართველომ დამოუკიდებლობა 1991 წელს აღიდგინა. სწორედ ამ პერიოდიდან მოყოლებული, ცდილობენ რელიგიური ჯგუფები საკუთარი ისტორიული ქონების დაბრუნებასა და აღდგენას. ამ დროისთვის რელიგიური ქონების დიდი ნაწილი უკვე აღარ არსებობდა - განადგურებული იყო, ნაწილს დანიშნულება ჰქონდა შეცვლილი, ნაწილი კი გადაურჩა საბჭოთა მიზანმიმართულ დევნას და სრულად ან ნაწილობრივ შენარჩუნდა.

რელიგიური ქონების დაბრუნების მიზნით საქართველოს ხელისუფლებამ როგორც საკანონმდებლო, ისე პოლიტიკის დონეზე ღონისძიებები გაატარა მხოლოდ საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის სასარგებლოდ. სხვა რელიგიური

229. საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2018 წლის 3 ივლისის გადაწყვეტილება, N1/1/811
 230. ეროვნულ უმცირესობათა დაცვის შესახებ ჩარჩო კონვენციის მრჩველთა კომიტეტი , „მესამე დასკვნა საქართველოს შესახებ“ (სტრასბურგი: ევროპის საბჭო, 7 მარტი, 2019), https://smr.gov.ge/uploads/prev/3rd_Op_Geo_05dc9050.pdf.

გაერთიანებების მიმართ, რომლებსაც სურთ საკუთარი ისტორიული ქონების დაბრუნება, არავითარი ნაბიჯები არ გადადგმულა.

მართლმადიდებელმა ეკლესიამ ქონების დაბრუნება 90-იანი წლების დასაწყისიდანვე დაიწყო. 1990 წლის 12 აპრილს საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭომ მიიღო დადგენილება, რომლის თანახმადაც, „საქართველოს საპატრიარქოს ყველა საკულტო ნაგებობა, უძრავ-მოძრავ ქონებასთან ერთად, ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებად გამოცხადდა“.

მოგვიანებით, 2002 წელს სახელმწიფომ მართლმადიდებელ ეკლესიასთან კონსტიტუციური შეთანხმება გააფორმა და უკვე ამ მაღალი სამართლებრივი იერარქიის მქონე დოკუმენტით იკისრა ეკლესიისთვის ქონების დაბრუნების ვალდებულება. სახელმწიფომ აღიარა XIX-XX საუკუნეებში საბჭოთა რეჟიმის მიერ მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის მატერიალური და მორალური ზიანის მიყენების ფაქტი და, როგორც ჩამორთმეული ქონების ნაწილის ფაქტობრივმა მფლობელმა, იკისრა ვალდებულება, ეკლესიას ნაწილობრივ აუნაზღაუროს მატერიალური ზარალი.²³¹ გარდა ამისა, „სახელმწიფო ეკლესიის საკუთრებად ცნობს საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე არსებულ მართლმადიდებლურ ტაძრებს, მონასტრებს (მოქმედსა და არამოქმედს), მათ ნანგრევებს, აგრეთვე, მიწის ნაკვეთებს, რომლებზეც ისინია განლაგებული.“²³² ქონებრივი პრივილეგიების გარდა, მართლმადიდებელ ეკლესიას სახელმწიფო 2002 წლიდან უხდის თანხას ბიუჯეტიდან და აღნიშნულსაც საბჭოთა პერიოდში მიყენებული ზიანის კომპენსაციით ასაბუთებს.

როგორც ვხედავთ, მართლმადიდებელ ეკლესიას საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისთანავე მიეცა შესაძლებლობა, დაებრუნებინა ისტორიული ქონება, თუმცა საპატრიარქო მხოლოდ საკუთარი ქონებით არ შემოიფარგლა და საკუთრების უფლებით სახელმწიფოსგან სხვა რელიგიური ჯგუფების ისტორიული ქონებაც მიიღო.

მიუხედავად იმისა, რომ სახელმწიფომ მართლმადიდებელი ეკლესიისთვის ქონების დაბრუნების საკანონმდებლო ჩარჩო შექმნა, მას არ დაუდგენია კრიტერიუმები, რის საფუძველზეც უნდა მოხდეს საკუთრების გადაცემა: არ შესწავლილა მიყენებული ზიანის ხარისხი და მასშტაბი, არ აღრიცხულა დასაბრუნებელი ქონება და არ დადგენილა ზარალის ანაზღაურების ოდენობა და ვადები. სწორედ ამგვარმა არათანმიმდევრულმა მიდგომამ განაპირობა, რომ სხვა რელიგიური ჯგუფების ისტორიული ქონებაც მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებაში აღმოჩნდა.

რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების ფლობა და განკარგვა რელიგიის თავისუფლების გარეგანი განზომილების (გამოხატვის) განუყოფელი ნაწილია.²³³ ეუთოსა და ვენეციის კომისიის ერთობლივი სახელმძღვანელო პრინციპების თანახმად, რელიგიური ქონების დაბრუნების და ქონებაზე რელიგიური დავების გადაწყვეტისას ამ საკითხების მარეგულირებელი კანონმდებლობა მიღებული

231. საქართველოს პარლამენტის დადგენილება №1697, საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის კონსტიტუციური შეთანხმების დამტკიცების შესახებ, მუხლი 11, (22 ოქტომბერი, 2002), <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/115876?publication=0>.

232. Ibid., მუხლი 7.

233. UN General Assembly, “Resolution 36/55, Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief” (1981), art. 6(a), <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination>.

და აღსრულებული უნდა იყოს ნეიტრალურობის პრინციპის დაცვით, ცალკეული ჯგუფებისთვის პრეფერენციების მინიჭების გარეშე.²³⁴

დღეისათვის ქონების დაბრუნების საკითხი ყველაზე მწვავედ სომეხთა სამოციქულო, კათოლიკე და ლუთერული ეკლესიებისთვის, ასევე იუდაური და მუსლიმი თემისთვის დგას. მათი ისტორიული ქონების დიდი ნაწილი დღემდე სახელმწიფოს საკუთრებად რჩება, ნაწილი კი მართლმადიდებელმა ეკლესიამ დაისაკუთრა.²³⁵

- **სომეხთა სამოციქულო მართლმადიდებელი წმინდა ეკლესიის** საქართველოს ეპარქიამ არაერთი საკულტო ნაგებობა დაკარგა საბჭოთა პერიოდში. მათი ნაწილი განადგურდა, ნაწილი კი სხვადასხვა მესაკუთრის, მათ შორის სახელმწიფოს ხელში აღმოჩნდა. ამათგან, უკვე მრავალი წელია, ყველაზე მწვავედ დგას 10-ამდე საკულტო ნაგებობის დაბრუნების საკითხი თბილისსა და სამცხე-ჯავახეთში. მათ ე.წ. სადავო ნაგებობებად მოიხსენიებენ, რადგან მათ გადაცემაზე პრეტენზიას მართლმადიდებელი ეკლესიაც აცხადებს. მან 2017 წელს მოახერხა სახელმწიფოსგან საკუთრებით მიეღო თბილისში, აღმაშენებლის გამზირზე მდებარე ერთ-ერთი ისტორიული სომხური ეკლესია.
- **კათოლიკე ეკლესია** საქართველოში შვიდი ტაძრის დაბრუნებას ითხოვს, რომლებიც გორში, ახალციხის მუნიციპალიტეტის სოფელ ივლიტაში, ადიგენის მუნიციპალიტეტის სოფელ უდესა და ბუზმარეთში, ქუთაისსა და ბათუმში მდებარეობს. 90-იან წლებში ეს საკულტო ნაგებობები საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრება გახდა და ის დღემდე უარს აცხადებს მათ დაბრუნებაზე. ამის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითია ბათუმის ისტორიულად კათოლიკური ტაძარი - ნეოგოტიკური სტილის სამგუმბათიანი ბაზილიკა, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო მართლმადიდებლურ არქიტექტურასთან. დღეს საპატრიარქო ამ ტაძარში წირვა-ლოცვას აღავლენს და გამოცხადებულია ბათუმისა და ლაზეთის ეპარქიის მთავარ საკათედრო ცენტრად.
- **ევანგელურ-ლუთერული ეკლესიების** არსებობა 1817-1818 წლიდან საქართველოში ჩამოსახლებულ გერმანულ კოლონისტებს უკავშირდება. ამ პერიოდში გაჩნდა რამდენიმე გერმანული დასახლება თბილისსა და რეგიონებში. ლუთერული ეკლესია საბჭოთა რეჟიმის მიერ ერთ-ერთი ყველაზე სასტიკი დევნის მსხვერპლი გახდა. მათი ქონების დიდი ნაწილი განადგურდა. იმ ქონების დაბრუნებას კი, რომელიც დევნას გადაურჩა, ლუთერული ეკლესია საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენიდან მოყოლებული ითხოვს. ამ ქონებას შორისაა ეკლესიები გარდაბანში (მარიენფელდის ეკლესია), სოფელ თრიალეთში (ალექსანდერსჰილფის ეკლესია), ბოლნისში (კატარინენფელდის ეკლესია), სოფელ თამარისში (ტრაუბენბერგის ეკლესია) და სოფელ ასურეთში (ელიზაბეტთალის ეკლესია). ეს უკანასკნელი საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ დაიკავა და სახელმწიფოსგან მასზე 99-წლიანი ვადით სარგებლობის უფლებაც მოიპოვა 2019 წელს.
- **მუსლიმებს** საბჭოთა ტოტალიტარული რეჟიმის დროს მრავალი მეჩეთი ჩამოერთვათ. მათგან ნაწილი ამ დროისთვის დანგრეულია. მათ შორის, 1951

234. Council of Europe (Venice Commission), “Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief” (Strasbourg: Council of Europe, June 11, 2004), [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2004\)061-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2004)061-e).

235. დეტალურად რელიგიური გაერთიანებების დაუბრუნებელი ქონების შესახებ იხ. „რესტიტუციის პოლიტიკა საქართველოში“, ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი (TDI), 2020. ხელმისაწვდომია http://tdi.ge/sites/default/files/restituciis_politika_sakartveloshi.pdf

ნელს მთლიანად განადგურდა თბილისში მდებარე შაჰ-ისმაილის, ე.წ. ცისფერი მეჩეთი, ბევრ ნაგებობას კი დანიშნულება შეუცვალეს. მუსლიმებისთვის პრობლემურია სამცხე-ჯავახეთსა და აჭარაში მდებარე 20-ამდე უფუნქციო საკულტო ნაგებობის მდგომარეობა. ისინი დღეს სახელმწიფოს საკუთრებაა, მეთვალყურეობის გარეშე ადარჩენილი და ინგრევა. 2014 წელს კისახელმწიფომ თავად დააპირა ადიგენის მუნიციპალიტეტის სოფელ მოხეში მდებარე ისტორიული მეჩეთის დანგრევა, რასაც მუსლიმების პროტესტი მოჰყვა. დღეს მოხის მეჩეთი სახელმწიფოს მიერ „სადავო ნაგებობად“ არის გამოცხადებული და მუსლიმებს მისი აღდგენისა და სარგებლობის შესაძლებლობა კვლავ არ ეძლევათ.

- **იუდაურმა თემმა**, სხვა რელიგიური ჯგუფების მსგავსად, საბჭოთა პერიოდში დაკარგა სათემო და რელიგიური ქონება. ის ქონება, რომელიც ტოტალიტარულ რეჟიმს გადაურჩა, დღეს სახელმწიფოს საკუთრებაშია. მათ შორისაა თბილისში მდებარე დიდი სინაგოგაც. თბილისში, გორში, ახალციხეში, ონში, საჩხერეში, ბათუმში, მარტვილში, სენაკში მდებარე სინაგოგები დღეს საქართველოს ებრაელთა კავშირს მხოლოდ სარგებლობის უფლებით აქვს გადაცემული. მათ მესაკუთრედ კი კვლავ სახელმწიფო რჩება. თბილისში მდებარე ერთ-ერთ ისტორიულ სინაგოგაში დღეს თეატრია განთავსებული.

გარდა იმისა, რომ ზემოხსენებული რელიგიური გაერთიანებები ვერ იბრუნებენ ნაგებობებს და მათი ნაწილი სადავო ქონებად მოიხსენიება, ისინი არც იმ ისტორიულ ქონებას ფლობენ საკუთრების უფლებით, რომელიც არ ითვლება სადავოდ და რომლითაც ისინი სარგებლობენ. ეს რელიგიური ნაგებობებიც სახელმწიფოს ბალანსზე ირიცხება და მას არადომინანტური რელიგიური ჯგუფები სარგებლობის უფლებით ფლობენ, ზოგ შემთხვევაში კი ეს ფორმალური უფლებაც არ აქვთ. ამგვარი პოლიტიკით სახელმწიფო მთლიანად აცლის არადომინანტ რელიგიურ ჯგუფებს საკუთრების უფლებას და, ამგვარად, რელიგიის თავისუფლებაში ჩარევისა და მათზე კონტროლის განხორციელების ბერკეტს იტოვებს.

ფორმალურად, როგორც მართლმადიდებელი ეკლესიის ქონების, ისე სადავო რელიგიური ქონების საკითხების შესწავლის მიზნით წლების განმავლობაში რამდენიმე სამთავრობო კომისია შეიქმნა. ეს კომისიები ისე გაუქმდა, რომ მათ არსებობას არავითარი შედეგისთვის არ მიუღწევია: არ განუსაზღვრავს ქონების დაბრუნების საკანონმდებლო და პოლიტიკური მექანიზმები, ქონების აღრიცხვის, გამოკვლევისა და გადაცემის გზები; ვერც სადავო საკითხების გადასაჭრელად გადაიდგა ნაბიჯები. დღეს რელიგიური ორგანიზაციების ქონებრივი საკითხების განხილვა პრემიერ-მინისტრთან მოქმედ სსიპ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს აქვს ნაკისრი, თუმცა სააგენტოს დღემდე არცერთი პრობლემური საკითხი არ განუხილავს. ყოველივე ეს ადასტურებს, რომ 30 წლის განმავლობაში, სახელმწიფომ ვერ გაბედა და არც ნება გამოავლინა, აღადგინოს ისტორიული სამართლიანობა, თანასწორუფლებიანად მოეპყროს რელიგიურ გაერთიანებებს და დაუბრუნოს მათ სათემო ქონება.

ცალკე უნდა ითქვას კულტურული მემკვიდრეობის მიმართ გულგრილი დამოკიდებულების შესახებ. არადომინანტური რელიგიური გაერთიანებების დაუბრუნებელი ქონების უმეტესობა კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებია. ვინაიდან ისინი მესაკუთრეებს არ უბრუნდებათ, დაუცველია და ნადგურდება. სახელმწიფო კი, რომელსაც ეკისრება კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების შენარჩუნებისა და მოვლა-პატრონობის ვალდებულება, რელიგიური უმცირესობების ისტორიული ქონების მიმართ სათანადო ყურადღებას არ იჩენს. ამ გულგრილობის შედეგად, ბოლო წლებში უკვე არაერთი ძეგლი დაზიანდა ან დაინგრა. ხოლო იმ ძეგლებს, რომლებსაც საქართველოს საპატრიარქო დაესაკუთრა, მუდმივად

ეცვლებათ იერსახე და იშლება მათი კონფესიური მესაკუთრეების ისტორიული კვალი.

სამართლებრივი დავა ისტორიული ქონებისთვის

არადომინანტური რელიგიური ჯგუფების მიერ ისტორიული ქონების დასაბრუნებლად საქართველოს ხელისუფლებას არ შეუძლებია საკანონმდებლო მექანიზმები. შესაბამისად, რელიგიური გაერთიანებები მოკლებულნი არიან შესაძლებლობას, სამართლებრივად იდავონ ან მოითხოვონ ქონების დაბრუნება. იმ ქონების დიდი ნაწილი კი რომელიც საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ მიისაკუთრა, მას 90-იან წლებში გადაეცა სახელმწიფოსგან. ამ დროს სხვა რელიგიურ გაერთიანებებს რაიმე ფორმით რეგისტრაციის შესაძლებლობაც კი არ ჰქონდათ. ამიტომ მათთვის რთული იქნებოდა სამართლებრივი დავის წამოწყება.

ყოველივე ამის გამო, მწირია რელიგიური ქონების რესტიტუციის საკითხებზე სასამართლო საქმეები, თუმცა, რამდენიმე მნიშვნელოვანი სასამართლო დავა მაინც შედგა, რომლებსაც მოკლედ მიმოვიხილავთ.

- **დავა სინაგოგისთვის**

თბილისში, აბესაძის ქუჩაზე მდებარე ყოფილი სინაგოგა დღეს სამეფო უბნის თეატრის ფორმით ფუნქციონირებს. 1930-იან წლებში საბჭოთა ხელისუფლებამ სინაგოგა ებრაულ თემს ჩამოართვა და დანიშნულება შეუცვალა. საქართველოს ხელისუფლებამ 1995 წელს შენობა ებრაელთა რელიგიურ საზოგადოებას გადასცა საკუთრების უფლებით.²³⁶ მაგრამ 1988 წლიდან შენობა სახელმწიფო დრამატულ თეატრს ჰქონდა გადაცემული ფლობისა და სარგებლობის უფლებით. თეატრმა შენობის ებრაელთა რელიგიური საზოგადოებისთვის გადაცემის შესახებ დადგენილების ბათილად ცნობის მოთხოვნით სასამართლოს მიმართა. საპასუხოდ ებრაელთა რელიგიურმა საზოგადოებამაც მოითხოვა შენობიდან თეატრის გამოსახლება.

დავაში თეატრის ერთ-ერთი არგუმენტი იყო, რომ ებრაელთა რელიგიური საზოგადოება არ წარმოადგენდა სამართალსუბიექტს და ამიტომ მისთვის შენობის გადაცემას არ ჰქონდა სამართლებრივი საფუძველი. მნიშვნელოვანია, როგორ შეაფასა 2001 წელს უზენაესმა სასამართლომ, იყო თუ არა ებრაელთა საზოგადოება პროცესში მონაწილეობის უფლების მქონე პირი: „მართალია, კანონით დღემდე არ არის განსაზღვრული რელიგიურ ორგანიზაციათა სამართლებრივი სტატუსი, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ის გამოცხადებულია კანონგარეშედ და რომ ასეთ ორგანიზაციებს (მორწმუნე პირების გაერთიანებებს) არა აქვთ თავიანთი კონსტიტუციური უფლებებისა და თავისუფლებების გარანტიები“. უზენაესმა სასამართლომ ნაწილობრივ დააკმაყოფილა ებრაელთა რელიგიური საზოგადოების მოთხოვნა და დაუდგინა საკუთრების უფლება სადავო შენობის ნაწილზე.²³⁷

მიუხედავად სასამართლოს გადაწყვეტილებისა, თეატრი წლების მანძილზე უარს აცხადებს შენობის დათმობაზე. 2001 წლის სასამართლოს გადაწყვეტილების საფუძველზე, ებრაულმა საზოგადოებამ შენობის ნაწილის საჯარო რეესტრში საკუთრებად რეგისტრაცია მხოლოდ 2022 წელს შეძლო.

236. ქალაქ თბილისის მუნიციპალიტეტის კაბინეტის 1995 წლის 22 ივნისის დადგენილება.

237. საქართველოს უზენაესი სასამართლოს ადმინისტრაციული და სხვა კატეგორიის საქმეთა პალატის გადაწყვეტილება N 3ბ/ად132, 10 აპრილი, 2001.

• **დავა ქუთაისის კათოლიკუი ეკლესიისთვის**

როგორც უკვე ითქვა, კათოლიკე ეკლესია ერთ-ერთია მათ შორის, ვინც დღემდე ვერ შეძლო საკუთარი ისტორიული ქონების დაბრუნება. კათოლიკეების შემთხვევაში საკითხს კიდევ უფრო ართულებს ის ფაქტი, რომ მათი სადავო ტაძრები მართლმადიდებელ ეკლესიას აქვს გადაცემული სახელმწიფოსგან საკუთრების უფლებით. ამ ტაძრებს შორისაა ქუთაისის ეკლესია.

ქუთაისში უბინო ჩასახვის კათოლიკური ეკლესიის მშენებლობა 1826 წელს დაიწყო და 1862 წელს დასრულდა. საბჭოთა ხელისუფლებამ ეკლესია 1939 წელს დახურა. 1989 წელს სარგებლობის, ხოლო 1990 წელს საკუთრების უფლებით საქართველოს საპატრიარქოს გადაეცა და დღეს ხარების ეკლესიის სახელით ფუნქციონირებს. ტაძარი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლია.

ვინაიდან იმ დროს რელიგიურ გაერთიანებებს, მათ შორის კათოლიკე ეკლესიას, რელიგიურ ორგანიზაციად რეგისტრაციის სამართლებრივი უფლება არ ჰქონდათ, 2000 წელს დასავლეთ საქართველოს კათოლიკურმა მრევლმა დააფუძნა კავშირი „სავარდი“. 2001 წელს „სავარდმა“ ქუთაისის ეკლესიის დაბრუნების მოთხოვნით სასამართლოს მიმართა. საოლქო სასამართლომ კავშირი „სავარდი“ არ მიიჩნია კათოლიკე ეკლესიის სამართალმემკვიდრედ და დავა უზენაეს სასამართლომდე გაგრძელდა. უზენაესი სასამართლოს 2004 წლის გადაწყვეტილებით, კავშირ „სავარდის“ სარჩელი არ დაკმაყოფილდა.²³⁸

უზენაესი სასამართლოს არგუმენტაცია არაერთ კითხვას აჩენს. სასამართლომ ჩათვალა, რომ კავშირი „სავარდი“ არ იყო XIX-XX საუკუნეებში საქართველოში რომის კათოლიკეთა ეკლესიის რელიგიური საზოგადოების სამართალმემკვიდრე, რადგან ეს არ დასტურდებოდა მისი სადამფუძნებლო დოკუმენტაციით. მიუხედავად იმისა, რომ კავშირ „სავარდის“ პირდაპირი და ექსკლუზიური კავშირი საქართველოში წარსულში მოქმედ კათოლიკე გაერთიანებასთან აღიარებული იყო რომის წმინდა საყდრის მიერ და დასტურდებოდა ამიერკავკასიაში კათოლიკე ეკლესიის სამოციქულო ადმინისტრატორის წერილით, სასამართლომ ეს მტკიცებულება უგულებელყო.

ამას გარდა, სასამართლომ განაცხადა, რომ სადავო ეკლესია, რომელიც 1939 წლამდე კათოლიკეთა ღვთისმსახურების ადგილი იყო, სასამართლო დავის მომენტში ის მართლმადიდებლური ეკლესია იყო. სასამართლოს სადავოდ არ გაუხდია, რომ საბჭოთა ოკუპაციამდე ტაძარი კათოლიკე თემს ეკუთვნოდა. მისი მტკიცებით, რადგან სსრკ მინისტრთა საბჭომ 1989 წელს აღნიშნული ტაძარი სარგებლობის უფლებით მართლმადიდებლებს გადასცა, ხოლო 1990 წლის 12 აპრილს სსრ მინისტრთა საბჭოს მიერ მიღებული დადგენილებით საქართველოს საპატრიარქოს სარგებლობაში არსებული ყველა რელიგიური ნაგებობა მის საკუთრებად გამოაცხადა, ამიტომ დავის მომენტში ნაგებობა საპატრიარქოს საკუთრებად უნდა მიჩნეულიყო. საქართველოს უზენაესმა სასამართლომ საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის ადმინისტრაციულ აქტებზე დაყრდნობით განაცხადა, რომ „ზემოაღნიშნული ადმინისტრაციული აქტები არავის გაუქმებია, დღესაც კანონიერ ძალაშია და ამდენად, 1989-1990 წლებიდან ქუთაისის ღვთისმშობლის ხარების ეკლესია ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიაა“.

საინტერესოა სინაგოგის და ქუთაისის კათოლიკური ეკლესიის საქმეების შედარება. პირველ შემთხვევაში სასამართლომ სადავო არ გახადა ებრაელთა რელიგიური საზოგადოების საბჭოთა ოკუპაციამდე თემთან კავშირისა და სამართალმემკვიდრეობის საკითხი, არც მისი იურიდიული სტატუსითიხელმძღვანელა

238. საქართველოს უზენაესი სასამართლოს 2004 წლის 27 აპრილის განჩინება დასავლეთ საქართველოს კათოლიკეთა კავშირ „სავარდის“ საკასაციო სარჩელზე.

გადაწყვეტილების მიღებისას და უპირატესობა მიანიჭა თემის კონსტიტუციურ უფლებებს. კავშირ „სავარდის“ შემთხვევაში კი სასამართლოს საერთოდ არ უმსჯელია კათოლიკეთა კონსტიტუციურ უფლებებზე და გადაწყვეტილება არაერთი გარემოების უგულებელყოფით გამოიტანა.

● **დავა სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის ოხი გაძიების**

კათოლიკური ეკლესიისა და სინაგოგის სასამართლო საქმეების შემდეგ რელიგიურ გაერთიანებებს დიდ ხანს არ მისცემიათ შესაძლებლობა, ედავათ საკუთარი ისტორიული ქონების დასაცავად. ამგვარი შესაძლებლობა სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის საქართველოს ეპარქიას 2018 წელს მიეცა.

თბილისში, აღმაშენებლის გამზირის N 38-ში მდებარე „**თანდოიანც სურბ ასტვანანინის**“ ისტორიულად სომხური წარმომავლობის ეკლესია სახელმწიფომ 2017 წელს საქართველოს საპატრიარქოს საკუთრების უფლებით გადასცა. საბჭოთა ოკუპაციამდე ტაძარი სომეხთა სამოციქულო ეკლესიას ეკუთვნოდა. საბჭოთა რეჟიმმა 1924 წელს ეკლესია ჩამოართვა სომხურ თემს და დახურა. ნაგებობის ისტორიული და კონფესიური წარმომავლობა დასტურდება როგორც სახელმწიფო უწყებების მიერ გაცემული ოფიციალური დოკუმენტაციით, ასევე არაერთი ისტორიული და საარქივო წყაროთი. საკუთრებაში მიღებისთანავე, საპატრიარქომ ეკლესიის ტერიტორიაზე სარეკონსტრუქციო სამუშაოები დაიწყო.²³⁹

2018 წელს, სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის საქართველოს ეპარქიამ სარჩელით მიმართა თბილისის საქალაქო სასამართლოს საჯარო რეესტრის ეროვნული სააგენტოს წინააღმდეგ, რადგან სწორედ სააგენტომ დაურეგისტრირა ნაგებობა საკუთრების უფლებით საპატრიარქოს. ეპარქიამ სარჩელი სახელმწიფო ქონების ეროვნული სააგენტოს წინააღმდეგაც შეიტანა, იმ გადაწყვეტილების ბათილობის მოთხოვნით, რომლითაც ქონების სააგენტომ გააუქმა ეკლესიაზე სახელმწიფოს საკუთრება და ამგვარად გზა გაუხსნა საჯარო რეესტრს, ქონება საპატრიარქოსთვის გადაეფორმებინა. თბილისის საქალაქო სასამართლომ არცერთი სარჩელი არ მიიღო წარმოებაში საქმის არსებითად განსახილველად. სასამართლომ სომეხთა სამოციქულო ეკლესია არ ცნო მოცემულ დავაში იურიდიული ინტერესის მქონე სუბიექტად, სუბიექტად, რომელსაც გააჩნია უფლება, იდავოს საკუთარი ისტორიული ქონების სხვა რელიგიური გაერთიანებისათვის გადაცემის კანონიერებაზე.²⁴⁰

მსგავსი გადაწყვეტილება მიიღო სასამართლომ სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის მეორე სასამართლო დავაში. თბილისში მდებარე მეთვრამეტე საუკუნის ისტორიული ძეგლი, „**სურბ ნშანის**“ სომხური ეკლესია დღეს სახელმწიფოს საკუთრებაა. ნაგებობა კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლია. თბილისის მუნიციპალიტეტის მერიის 2016 წლის სექტემბრის ბრძანებით, „სურბ ნშანის“ ეკლესიის მომიჯნავედ მდებარე მიწის ნაკვეთის მესაკუთრეს მიეცა უფლება, აწარმოოს მშენებლობა. ამით კი დაზიანების რეალური საშიშროების წინაშე დადგა კულტურული მემკვიდრეობის

239. თანდოიანცის ეკლესიის საპატრიარქოსთვის გადაცემის კანონიერება სახალხო დამცველმა შეისწავლა და შეაფასა. სახალხო დამცველმა დაადგინა, რომ საჯარო რეესტრისა და ქონების მართვის ეროვნული სააგენტოს მიერ გამოცემული აქტები, რომლის საფუძველზეც ქონება საქართველოს საპატრიარქოს საკუთრებად დარეგისტრირდა, გამოცემულია კანონმდებლობის მოთხოვნათა არსებითი დარღვევით, საქმის გარემოებათა გამოკვლევის გარეშე და არსებობს მათი ბათილად ცნობის საფუძველები. სახალხო დამცველის 2018 წლის 13 მარტის N 04-9/3883 რეკომენდაცია.

240. თბილისის საქალაქო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა კოლეგიის განჩინება 2019 წლის 24 იანვარი, საქმე N 3/1555 -18; თბილისის სააპელაციო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა პალატა, 2019 წლის 29 მარტი, საქმე N 3ბ/705-19.

ობიექტი – „სურბ ნშანის“ ეკლესია. თბილისის საქალაქო სასამართლომ მიიჩნია, რომ სარჩელზე უნდა შეწყვეტილიყო წარმოება, რადგან მან ამ შემთხვევაშიც სომეხთა სამოციქულო ეკლესია არ ცნო იურიდიული ინტერესის მქონე პირად, რომლის უფლებები და ინტერესებიც შეიძლება ირღვეოდეს თბილისის მერიის მიერ გაცემული ზემოხსენებული ბრძანებით.²⁴¹

ორივე საქმეში სასამართლომ საქმის განხილვაზე უარი იმით ახსნა, რომ მოსარჩელეს - სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის საქართველოს ეპარქიას - არ აქვს სადავო ქონებაზე უფლების დამადასტურებელი დოკუმენტი. უფრო მეტიც, სასამართლომ თქვა, რომ, ვინაიდან ეპარქია არ არის ამ ტაძრების მესაკუთრე, მას ვერ ექნება სადავო ქონების მიმართ იურიდიული ინტერესი და მის უფლებას ვერ მიადგებოდა პირდაპირი და უშუალო ზიანი. ბუნებრივია, სომეხთა სამოციქულო ეკლესიას დღეს არ აქვს ამ ტაძრებზე საკუთრების უფლება, რადგან სახელმწიფო მას ამ ქონებას არ უბრუნებს. სასამართლოს კი უაღრესად მნიშვნელოვანი როლი აკისრია, გამოიკვლიოს და შეაფასოს ფაქტები, დაიცვას რელიგიური ჯგუფის ქონებრივი ინტერესები და რელიგიის თავისუფლება. ამ შემთხვევაში, სასამართლომ საქმე არსებითად განხილვის ეტაპამდეც არ მიიყვანა, სადაც შესაძლებელი იქნებოდა ისტორიული ფაქტებისა და მტკიცებულებების გამოკვლევა და სომეხთა სამოციქულო ეკლესიის კანონიერი ინტერესის დადგენა.

თუ სომხური ეკლესიის 2019 წლის საქმით პარალელს გავავლებთ 2004 წელს ქუთაისის კათოლიკური ეკლესიის შესახებ მიღებულ გადაწყვეტილებასთან, დავინახავთ, წლების განმავლობაში რა ტიპის სისტემურ პრობლემასთან გვაქვს საქმე. რესტიტუციის საკითხის მიმართ სახელმწიფოს დისკრიმინაციული პოლიტიკის კვალდაკვალ, რელიგიური ჯგუფები ხშირად საკუთარი ფუნდამენტური უფლებების დაცვას ვერც სასამართლოს გზით ახერხებენ.

● **დავა სოფელ მოხის მეჩეთისთვის**

ადიგენის მუნიციპალიტეტის სოფელ მოხის მეჩეთი მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში მესხი მუსლიმების მიერ აშენდა. დღეს ნაგებობა დანგრეული და დაზიანებულია. მასზე შემორჩენილია ისლამური სალოცავებისათვის მახასიათებელი არქიტექტურული დეტალები. 2007 წლიდან მეჩეთი ადიგენის მუნიციპალიტეტის ქონებად ირიცხებოდა. 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, ადგილობრივი მუსლიმები მეჩეთის დაბრუნებას სახელმწიფოსგან ითხოვენ. 2014 წელს ადგილობრივმა ხელისუფლებამ ნაგებობის სხვა დანიშნულებით გარდაქმნა გადაწყვიტა და სამუშაოებისთვის კერძო კომპანია დაიქირავა. კომპანიამ მეჩეთის დემონტაჟის სამუშაოები დაიწყო, რასაც ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობის პროტესტი მოჰყვა. მათ დაიცვეს ისტორიული მეჩეთი და არ მისცეს სახელმწიფოს მისი დანგრევის შესაძლებლობა. სახელმწიფო შეკრებილ მუსლიმებს დაუპირისპირდა, სამართალდამცავებმა მათ სიტყვიერი და ფიზიკური შეურაცხყოფა მიაყენეს. მეჩეთის დემონტაჟი შეჩერდა, შენობისთვის დავა კი ახალ ფაზაში გადავიდა. ასპარეზზე მართლმადიდებელი ეკლესია გამოვიდა და მოითხოვა, ნაგებობა მას გადასცემოდა. ეკლესიამ არგუმენტის ორი ვერსია დაასახელა: მე-18 საუკუნეში აღნიშნულ ადგილას ქრისტიანული ტაძარი იდგა; საპატრიარქოს მეორე ვერსიით, მეჩეთი ქრისტიანული ქვებით იყო აგებული. საკუთარი ვარაუდების გასამყარებლად, ეკლესიას არავითარი საექსპერტო ან ისტორიული მასალა არ წარუდგენია.

241. ვრცლად თანდოიანცის და სურბ-ნშანის სომხური ეკლესიების საქმეების შესახებ იხ. ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტის ანგარიში „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში,“ ხელმისაწვდომია http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-angarishi-reliigis_tavisupleba_sakartveloshi_2010-2019.pdf

საქმეში პრემიერ-მინისტრთან მოქმედი რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო ჩაერთო და სადავო ნაგებობის საკითხის შესწავლის მიზნით სპეციალური კომისია შექმნა. მუსლიმი თემის მოთხოვნის მიუხედავად, რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტომ უარი განაცხადა პროცესში დამკვირვებლის სტატუსით დამოუკიდებელი ექსპერტებისა და სახალხო დამცველის ჩართვაზე. კომისიამ ფორმალურად ორ წელს იარსება, 2017 წელს კი მიიღო გადაწყვეტილება, რომ შენობა ისტორიულ მესაკუთრეს არ გადაეცემა, მუნიციპალიტეტის საკუთრებიდან გადავა სახელმწიფო ქონების ეროვნული სააგენტოს საკუთრებაში და შევა კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტთა ნუსხაში, სტატუსით „სადავო ნაგებობა“. ამგვარად, რელიგიის სააგენტოს ჩართვამ, მეჩეთის საკითხის განხილვა ჯერ ორი წლით გააჭიანურა, შემდგომ კი „სადავო ნაგებობის“ სტატუსით მინიჭებით განუსაზღვრელი ვადით დააკონსერვა. ამან სახელმწიფოს შესაძლებლობა მისცა, თავიდან აერიდებინა საქმის სამართლებრივ ქრილში განხილვა. მუსლიმთა უფლებები კი კვლავ დაუცველი დარჩა.

2018 წელს ადგილობრივმა მუსლიმებმა, მოხის ისტორიული მეჩეთის საქმეზე გაეროს ადამიანის უფლებათა კომიტეტს მიმართეს. 2021 წლის იანვრის მდგომარეობით, საქმეზე წარმოება გრძელდება.

წინააღმდეგობები ახალი რელიგიური ნაგებობების მშენებლობისას

იმისათვის, რომ ადამიანებმა შეძლონ საკუთარი რელიგიის თავისუფლების სრულფასოვნად რეალიზება, სამლოცველოების თავისუფლად ფლობისა და განკარგვის უფლებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. საქართველოს კანონმდებლობა არ აწესებს რაიმე სპეციალურ რეგულაციებს რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების მშენებლობისთვის. რელიგიური ჯგუფი, რომელსაც სურს ახალი ნაგებობის მშენებლობა, სამშენებლო სფეროში მოქმედ ზოგად წესებს ეყრდნობა. ამგვარი მიდგომა მისასაღმებელია, რადგან სპეციალური საკანონმდებლო რეგულირებით, სახელმწიფოს ექნება ბერკეტი, არაერთი დაბრკოლება შეუქმნას რელიგიურ ჯგუფებს.

თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ სამშენებლო სფეროში არსებული კანონმდებლობა ნეიტრალური და ლიბერალურია რელიგიური ორგანიზაციების მიმართ, არადომინანტურ რელიგიურ ჯგუფებს მაინც ბევრი წინააღმდეგობა ექმნებათ ახალი რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების მშენებლობის პროცესში.

მშენებლობის ნებართვებს ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოები გაცემენ. საკულტო ნაგებობების მშენებლობისას ადგილობრივი თვითმმართველობები ხშირად დისკრიმინაციულად ეპყრობიან რელიგიურ უმცირესობებს და უქმნიან სხვადასხვა ტიპის ბიუროკრატიულ ბარიერებს. ხშირად, ამ დისკრიმინაციული გადაწყვეტილებების საფუძველი მართლმადიდებელი მრევლის და სასულიერო პირების პროტესტი ხდება, რომლებსაც არ სურთ, რომ ამა თუ იმ რელიგიური გაერთიანების ნაგებობა აშენდეს. სურათი წლების განმავლობაში ამ კუთხითაც არ გაუმჯობესებულა.

მაგალითად, აშშ-ის სახელმწიფო დეპარტამენტის 1999 წლის რელიგიის თავისუფლების ანგარიშში²⁴² წერია, რომ „სომეხთა სამოციქულო და კათოლიკე ეკლესიებს, ისევე როგორც პროტესტანტულ დენომინაციებს, სირთულეები

242. U.S. Department of State, “Annual Report on International Religious Freedom for 1999: Georgia” (Washington DC: U.S. Department of State, September 9, 1999), https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/irf/irf_rpt/1999/irf_georgia99.html?fbclid=IwAR1FPkvwQZb0pWGvEEwM65qkI5LjdwTPedQu6whNJo31to2-72m0WwMuakWc.

ექმნებათ, მოიპოვონ ახალი ეკლესიების ასაშენებლად მშენებლობის ნებართვები, სავარაუდოდ, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის წინააღმდეგობის გამო”. შედარებისთვის, 20 წლის შემდგომ შედგენილ ანგარიშში²⁴³ საქართველოს შესახებ ვკითხულობთ, რომ არადომინანტური რელიგიური ჯგუფები კვლავ აწყდებიან სახელმწიფოს მხრიდან წინააღმდეგობებს სალოცავებისთვის მშენებლობის ნებართვის მიღების პროცესში, რაც, რელიგიის თავისუფლების საკითხებზე მომუშავე ორგანიზაციების შეფასებით, განპირობებულია სახელმწიფოს მიკერძოებული დამოკიდებულებით მართლმადიდებელი ეკლესიის მიმართ.

რელიგიური უმცირესობებისთვის საკულტო ნაგებობების მშენებლობის ნებართვის მოპოვების პროცესში პრობლემურია 2014 წელს შექმნილი რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს როლიც. სააგენტომ რელიგიური ნაგებობების მშენებლობის საკითხებზე სარეკომენდაციო ფუნქცია იკისრა. ქვემოთ განხილულ საქმეებში ჩანს, რომ ხშირ შემთხვევაში სააგენტო სწორედ დაბრკოლების შემქმნელ უწყებად გვევლინება.

ეუთოს და ვენეციის კომისიის სახელმძღვანელო პრინციპების თანახმად, სახელმწიფომ, შესაძლოა, ბოროტად გამოიყენოს კანონმდებლობა და დაბრკოლებები შეუქმნას რელიგიურ გაერთიანებებს სალოცავების მშენებლობის პროცესში, ხოლო ეს ნეიტრალური შინაარსის არგუმენტებით დაასაბუთოს. მაგალითად, განაცხადოს, რომ ხელი შეეშლება საავტომობილო მიმოსვლას, ან დაირღვევა ჰარმონიულობა სხვა ნაგებობებთან, ან არგუმენტად ხმაურის პრევენცია დაასახელოს. ამიტომ მნიშვნელოვანია, რომ კანონმდებლობა იყოს მიუკერძოებლად შედგენილი და აღსრულებული.²⁴⁴

წინამდებარე საქმეებში კარგად ჩანს ის ხელოვნური დაბრკოლებები, რომლებიც, უკვე წლებია, რელიგიურ უმცირესობათა ორგანიზაციებს ექმნებათ სახელმწიფოს დისკრიმინაციული მიდგომის გამო.

● **ბათუმის ახალი მეჩეთი**

ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობის საქმე სახელმწიფოს დისკრიმინაციული პოლიტიკის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მაგალითია. ბათუმში მუსლიმები, თითქმის 25 წელია, იბრძვიან ახალი მეჩეთის ასაშენებლად. ქალაქში მოქმედი ერთადერთი მეჩეთი არ არის საკმარისი მლოცველებისთვის და ადამიანები ხშირად ქუჩაში, ღია ცის ქვეშ იკრიბებიან სალოცავად. წლების განმავლობაში მუსლიმებმა არაერთი დაპირება მიიღეს ხელისუფლებისგან, რომ გამოინახებოდა ტერიტორია, რომელზეც ახალი მეჩეთი აშენდებოდა. არცერთ დაპირებას ქმედება არ მოჰყოლია. საბოლოოდ, 2017 წელს, ადგილობრივმა მუსლიმებმა დააფუძნეს „ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობის ფონდი“, მინის ნაკვეთი შეისყიდეს და ბათუმის მერიას მეჩეთის მშენებლობის ნებართვის მისაღებად განცხადებით მიმართეს.

2017 წლის 5 მაისს ადგილობრივმა თვითმმართველობამ მათ უარი უთხრა მშენებლობის ნებართვის გაცემაზე. მერიამ უარის მიზეზად დაასახელა, რომ: 1.სამშენებლო მინის ნაკვეთი მდებარეობს საცხოვრებელ ზონაში და მომავალშიც სწორედ საცხოვრებელი კომპლექსები უნდა გაშენდეს; 2. საკულტო ნაგებობას ესაჭიროება

243. U.S. Department of State, “2018 Report on International Religious Freedom: Georgia” (Washington DC: U.S. Department of State, 2018), <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>; U.S. Department of State, “2019 Report on International Religious Freedom: Georgia” (Washington DC: U.S. Department of State, 2019), <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.

244. Council of Europe (Venice Commission), “Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief.”

განსაკუთრებული ინფრასტრუქტურა გადაადგილების, ავტოტრანსპორტის მოძრაობის, გაჩერების და სხვა თვალსაზრისით, რომლის მოწყობის შესაძლებლობა მითითებულ მიწის ნაკვეთზე რთულია.

საყურადღებოა, რომ იმავე ზონაში, საცხოვრებელ ზონა 6-ში, რამდენიმე ეკლესია დგას, მათ შორის ბევრი ბოლო წლებშია აგებული - უმეტესობა მშენებლობის ნებართვის გარეშე. ამ ფაქტზე ყურადღება სახალხო დამცველმაც გაამახვილა და აღნიშნა, რომ ბათუმის მერიას სხვადასხვა კონფესიის მიმართ არაერთგვაროვანი მიდგომა ჰქონდა, რადგან იმავე ზონაში არაერთი მართლმადიდებლური ტაძარია აშენებული, რომლებზეც მშენებლობის ნებართვაც კი არ არის გაცემული. სახალხო დამცველი მიიჩნევს, რომ მერიამ გადაწყვეტილება საქმისთვის მნიშვნელოვანი გარემოებების გამოკვლევისა და სათანადო დასაბუთების გარეშე მიიღო.²⁴⁵

2017 წლის 10 ივნისს მეჩეთის მშენებლობის ფონდმა მერიის უარი ბათუმის საქალაქო სასამართლოში გაასაჩივრა და მოითხოვა დაუსაბუთებელი უარის ბათილად ცნობა. საქმის განხილვა ორ წელზე მეტ ხანს გაჭიანურდა. სასამართლომ მხარეებს მორიგება რამდენჯერმე შესთავაზა. მშენებლობის ფონდსა და მერიას შორის რამდენიმე შეხვედრა გაიმართა, თუმცა მერიის პოზიცია ყოველ ჯერზე დისკრიმინაციული იყო.²⁴⁶ შესაბამისად, შეთანხმება ვერ შედგა.

საბოლოოდ, 2019 წლის 30 სექტემბერს, ბათუმის საქალაქო სასამართლომ მიიღო გადაწყვეტილება და მშენებლობის ფონდის მოთხოვნა ნაწილობრივ დააკმაყოფილა:

- სასამართლომ დაადგინა დისკრიმინაცია. მოსამართლემ აღნიშნა, რომ მერიის მიდგომა ორი სხვადასხვა რელიგიური ჯგუფის მიმართ უთანასწოროა, რადგან იმავე საცხოვრებელ ზონაში შვიდი მართლმადიდებელი ეკლესიაა აშენებული, მათ შორის რამდენიმე - მუნიციპალიტეტის საკუთრებაში არსებულ მიწაზე;
- სასამართლომ ბათილად ცნო ბათუმის მერიის გადაწყვეტილება მშენებლობის ნებართვის პირველი სტადიის გაცემაზე უარის შესახებ და საქმე ხელახლა განსახილველად ბათუმის მერიას დაუბრუნა;
- სასამართლომ არ დააკმაყოფილა მოსარჩელე მხარის მოთხოვნა, პირდაპირ დავალეოდა ბათუმის მერიას მშენებლობის ნებართვის პირველი სტადიის დაკმაყოფილების შესახებ აქტის გამოცემა.

ბათუმის მერიამ სასამართლო გადაწყვეტილება გაასაჩივრა ქუთაისის სააპელაციო სასამართლოში. ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობის ფონდმაც წარადგინა სააპელაციო საჩივარი, რომლითაც მერიისთვის მშენებლობის ნებართვის პირველ სტადიაზე გაცემის პირდაპირ დავალდებულება მოითხოვა. 2021 წლის აპრილში ქუთაისის სააპელაციო სასამართლომ ძალაში დატოვა ბათუმის საქალაქო სასამართლოს გადაწყვეტილება, რომლითაც ბათუმის მერიის გადაწყვეტილებები მეჩეთის მშენებლობაზე მიჩნეულია უკანონოდ და დისკრიმინაციულად. მიუხედავად ორი ინსტანციის სასამართლო გადაწყვეტილებისა, ბათუმის მერია განაგრძობს მუსლიმების უფლებების უგულებელყოფას და პროცესის გაჭიანურებას. 2021

245. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2017 წელი;“ საქართველოს სახალხო დამცველი, „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2018 წელი.“

246. ბათუმის მერმა განაცხადა, რომ, თუკი ახალი მეჩეთის მშენებლობის ფონდი უარს იტყოდა სასამართლო დავაზე და მის საკუთრებაში არსებულ მიწის ნაკვეთს გადასცემდა სსიპ სრულიად საქართველოს მუსლიმთა სამმართველოს, მერია ამ შემთხვევაში განიხილავდა ახალი მეჩეთის მშენებლობისათვის ნებართვის გაცემის საკითხს.

წლის ივლისში მერიამ სააპელაციო სასამართლოს გადაწყვეტილება უზენაეს სასამართლოში გაასაჩივრა. 2023 წლის მარტის მდგომარეობით, საქმის განხილვა გრძელდება უზენაეს სასამართლოში.

პარალელურად, 2017 წლის ივნისიდან მოყოლებული, ასეულობით ადგილობრივი მუსლიმი რეგულარულად იკრიბება მათ მიერ შექმნილ მიწის ნაკვეთზე და ლოცულობს. მათი განცხადებით, ბათუმის ახალი მეჩეთი უკვე არსებობს, მიუხედავად იმისა, რომ მათ ამ დრომდე შესაბამისი სამლოცველოს აშენების შესაძლებლობა არ ეძლევათ.

მეჩეთის საქმეში საყურადღებოა რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს როლი. სააგენტოს არასდროს დაუჭერია მხარი მუსლიმების სამართლიანი მოთხოვნისთვის, რომ მიეცეთ საკუთარი კონსტიტუციური უფლების რეალიზების შესაძლებლობა. პირიქით, ახალი მეჩეთის მშენებლობის სანაცვლოდ, სააგენტომ სრულიად საქართველოს მუსლიმთა სამმართველოს 2014 წელს სამმართველოს რეზიდენციისთვის და სასულიერო სასწავლებლისთვის შენობები გადასცა ბათუმში. მუსლიმები მიიჩნევენ, რომ სახელმწიფო ზეწოლას ახდენს მუსლიმთა სამმართველოზე და საბოლოო ჯამში, ეს ორგანიზაცია არ გამოხატავს აჭარის მუსლიმების ინტერესებს.

• **კათოლიკე ეკლესია ხუსთავში**

ხუთწლიანი ბრძოლა დასჭირდა კათოლიკე ეკლესიასაც ქალაქ რუსთავში ტაძრის ასაშენებლად. 2013 წელს, კათოლიკეებმა, საკუთრებაში არსებულ მიწის ნაკვეთზე რუსთავის მერიისგან მშენებლობის ნებართვა მოითხოვეს. რუსთავის მუნიციპალიტეტის საკრებულომ ნებართვის გაცემის პირველ სტადიაზე გამოსცა ბრძანება, რომლითაც დამტკიცდა მიწის სამშენებლოდ გამოყენების პირობები. შესაბამისად, კათოლიკე ეკლესიამ უკვე მშენებლობის ნებართვის მეორე სტადიაზე, უშუალოდ სანებართვო მოწმობის გაცემის მოთხოვნით მიმართა მერიას. ადგილობრივმა თვითმმართველობამ არ გამოსცა არც მოთხოვნის დამაკმაყოფილებელი აქტი და არც უარის შესახებ შეუტყობინებია განმცხადებლისთვის.

საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ადგილობრივი სასულიერო პირები და მრევლი წინააღმდეგნი იყვნენ, კათოლიკე ეკლესიას რელიგიური ნაგებობა აეშენებინა რუსთავში. მათ მერიაშიც გამართეს შეხვედრები. როგორც ჩანს, მერიის დისკრიმინაციულ ქმედებებზე მართლმადიდებელი ეკლესიის პროტესტმა გავლენა მოახდინა.

კათოლიკე ეკლესიამ სასამართლოს მიმართა. 2014 წელს სასამართლომ დაადგინა, რომ, ვინაიდან ადმინისტრაციულმა ორგანომ მოსარჩელეს დადგენილ ვადაში არ აცნობა უარის შესახებ, ნებართვა გაცემულად ითვლება. ამ გადაწყვეტილების საფუძველზე, კათოლიკე ეკლესიამ კიდევ რამდენჯერმე მიმართა რუსთავის მერიას და სასამართლოს გადაწყვეტილების შესაბამისად, მოითხოვა მშენებლობის სანებართვო მოწმობის გაცემა. რუსთავის მერიამ ეს განცხადებები კვლავ უპასუხოდ დატოვა.

2015 წელს კათოლიკე ეკლესიამ ხელახლა მიმართა სასამართლოს და მშენებლობის ნებართვის გაცემა მოითხოვა. 2016 წლის გადაწყვეტილებით, რუსთავის საქალაქო სასამართლომ დააკმაყოფილა მოსარჩელის მოთხოვნა და რუსთავის მუნიციპალიტეტის მერიას დაავალა, ლათინ კათოლიკეთა კავკასიის სამოციქულო ადმინისტრაციის საკუთრებაში მდებარე მიწის ნაკვეთზე საკულტო ნაგებობის მშენებლობაზე ნებართვა გაეცა. მერიამ სასამართლოს გადაწყვეტილება თბილისის სააპელაციო სასამართლოში გაასაჩივრა.

პარალელურად, ხელისუფლება მოლაპარაკებებს აწარმოებდა კათოლიკე ეკლესიასთან და ურჩევდა, ეკლესიის ასაშენებლად მათ საკუთრებაში არსებული მიწის ნაკვეთი, რომელიც ქალაქის ცენტრში მდებარეობდა, სახელმწიფოსთვის გაეცვალა სხვა ტერიტორიაში, რომ მართლმადიდებლების უკმაყოფილება არ გამოეწვია.

რამდენიმეწლიანი სასამართლო დავისა და წინააღმდეგობის შემდეგ, კათოლიკე ეკლესიამ მიიღო გადაწყვეტილება, მიწის გაცვლის დისკრიმინაციულ შეთავაზებას დასთანხმებოდა. საბოლოოდ რუსთავში ახალი ტაძარი 2018 წლის ოქტომბერში, სხვა ტერიტორიაზე გაიხსნა.

● **იეჰოვას მოწმეების სამეფო დახმავები და შექმნილი დაბრკოლებები**

იეჰოვას მოწმეები დაბრკოლებებს ახალი რელიგიური დანიშნულების ნაგებობების მშენებლობისას 90-იანი წლებიდან აწყდებოდნენ. არსებული დისკრიმინაციული და შეუწყნარებელი გარემოს გამო, მათ, მსგავსად სხვა არადომინანტური რელიგიური ჯგუფებისა, არ ეძლეოდათ შესაძლებლობა, დარეგისტრირებულიყვნენ რელიგიურ ორგანიზაციად და თავისუფლად შეეძინათ, ექირავათ, აეშენებინათ ან განეკარგათ ქონება. ამიტომ გასულ წლებში იეჰოვას მოწმეების რელიგიური დანიშნულების ნაგებობებად კერძო პირების სახლები გამოიყენებოდა.

2004 წლიდან შეიცვალა რელიგიური ორგანიზაციების მდგომარეობა. სახელმწიფომ დაიწყო რეაგირება ექსტრემისტული ჯგუფების ქმედებების აღსაკვეთად, რომლებიც თავს ესხმოდნენ და ძალადობდნენ რელიგიურ უმცირესობებზე. ამგვარი ძალადობის მსხვერპლი ყველაზე ხშირად სწორედ იეჰოვას მოწმეები იყვნენ. შესაძლებელი გახდა რელიგიური ორგანიზაციების რეგისტრაცია. მიუხედავად ამისა, მათ მაინც ექმნებოდათ ბიუროკრატიული და ხელოვნური დაბრკოლებები სამეფო დარბაზების მშენებლობის პროცესში.

ხაზგასმით უნდა ითქვას იეჰოვას მოწმეთა ქრისტიანული ორგანიზაციის სამართლებრივი ბრძოლის შესახებ. წლების მანძილზე იეჰოვას მოწმეები ადგილობრივი და საერთაშორისო მექანიზმების გამოყენებით, იბრძვიან საკუთარი უფლებების დასაცავად. მათ მნიშვნელოვანი სასამართლო პრეცედენტები შექმნეს საქართველოში რელიგიის თავისუფლების დაცვის კუთხით, რომელიც დადებითად აისახა არა მხოლოდ მათი, არამედ სხვა რელიგიური ორგანიზაციების უფლებრივ მდგომარეობაზეც.

მაგალითად, 2004 წელს, სახელმწიფომ წინააღმდეგობა გაუწია იეჰოვას მოწმეების სამეფო დარბაზების მშენებლობას თელავსა და სამტრედიისში. ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის რელიგიის თავისუფლების 2004 წლის ანგარიშში აღნიშნულია, რომ თელავში მშენებლობის ნებართვის არგაცემას ადგილობრივი ხელისუფლება იმით ხსნის, რომ მეზობლებს არ მოსწონთ იეჰოვას მოწმეები. იეჰოვას მოწმეებმა სასამართლოში იდავეს და, საბოლოოდ, მათ სახელმწიფომ მისცა ნებართვა, აეშენებინათ რელიგიური დანიშნულების ნაგებობა.

იმისათვის, რომ დავინახოთ, რამდენად შეიცვალა სახელმწიფო პოლიტიკა და საზოგადოებრივი განწყობები, შეგვიძლია ზემოხსენებული 2004 წლის თელავის საქმე შევადაროთ 2014 წლის თერჯოლის საქმეს. 2014 წელს თერჯოლის მუნიციპალიტეტის ხელისუფლებამ იეჰოვას მოწმეების მშენებლობის ნებართვა შეაჩერა და მიზეზად მეზობლის განცხადება დაასახელა, რომელიც აცხადებდა, რომ მის სახლს საფრთხე ექმნებოდა აღნიშნული მშენებლობით. თუმცა, გასათვალისწინებელია, რომ მეზობლის განცხადებას წინ უძღოდა ადგილობრივი მართლმადიდებელი სასულიერო პირისა და მრევლის საპროტესტო აქციები იეჰოვას მოწმეების წინააღმდეგ.

აქციებში მონაწილეობდნენ ადგილობრივი საჯარო სკოლის დირექტორი, მასწავლებლები და მოსწავლეებიც.

იეჰოვას მოწმეებმა სასამართლოს მიმართეს. საქმეში ასპარეზზე რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოც გამოვიდა. სააგენტომ თერჯოლის მუნიციპალიტეტის საკრებულოს მისცა რეკომენდაცია, „მშვიდობიანი თანაცხოვრების მიზნით“, იეჰოვას მოწმეთა მშენებლობისთვის გამოეყოთ ალტერნატიული ადგილი. იეჰოვას მოწმეები არ დათანხმდნენ სახელმწიფოს დისკრიმინაციულ შეთავაზებებს და ბოლომდე იბრძოლეს სასამართლო გზით, რაც საბოლოოდ, მათ სასარგებლოდ დასრულდა. იეჰოვას მოწმეთა ორგანიზაციამ შეძლო თერჯოლაში სამეფო დარბაზის აშენება.

● **მაცხოვრის ბიბლიური ეკლესიის საქმე**

მაცხოვრის ბიბლიური ეკლესიის საქმეში კარგად გამოჩნდა სახელმწიფოს დღევანდელი რელიგიური პოლიტიკა და პრემიერ-მინისტრის დაქვემდებარებაში მოქმედი რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს ნეგატიური როლი.

ქრისტიანულმა ევანგელურმა გაერთიანებამ, მაცხოვრის ბიბლიურმა ეკლესიამ, თბილისის მერიის არქიტექტურის სამსახურს 2015 წელს მიმართა განცხადებით მშენებლობის ნებართვის მიღების მიზნით. მშენებლობის ნებართვის მიღება მოიცავს სამ სტადიას. არქიტექტურის სამსახურმა დააკმაყოფილა განცხადება ნებართვის პირველ სტადიაზე. შესაბამისად, მეორე ეტაპის გავლის მიზნით, რელიგიურმა გაერთიანებამ 2016 წელს კვლავ მიმართა თბილისის მუნიციპალიტეტის არქიტექტურის სამსახურს განცხადებით. ადმინისტრაციულმა ორგანომ ამჯერად უარი განაცხადა მოთხოვნის დაკმაყოფილებაზე. კერძოდ, განცხადების განხილვის გასაგრძელებლად, არქიტექტურის სამსახურმა სხვა ადმინისტრაციული ორგანოს, რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს მიერ გაცემული რეკომენდაციის წარდგენა მოსთხოვა განმცხადებელს, რომელიც რელიგიური ორგანიზაციის მშენებლობის მიზანშეწონილობას შეაფასებდა. მაცხოვრის ბიბლიურმა ეკლესიამ აღნიშნული მოთხოვნა უკანონოდ ჩათვალა და სასამართლოს მიმართა.

2017 წლის 31 იანვარს სასამართლომ რელიგიური ორგანიზაციის სასარჩელო მოთხოვნა დააკმაყოფილა და განმარტა, რომ 1. კანონმდებლობის თანახმად, ადმინისტრაციული ორგანო არ იყო უფლებამოსილი, მოეთხოვა განმცხადებლისგან, წარედგინა სხვა რაიმე დამატებითი საბუთი ან ინფორმაცია (მათ შორის, რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს რეკომენდაცია), გარდა კანონით გათვალისწინებული საბუთისა ან ინფორმაციისა; 2. თბილისის არქიტექტურის სამსახურს არ ჰქონდა განმცხადებლისთვის ამგვარი დოკუმენტის წარდგენის დავალდებულების უფლება. მსგავსი დასკვნის (რეკომენდაციის) სურვილის შემთხვევაში, ადმინისტრაციულ ორგანოს შეეძლო თავად მიემართა შესაბამისი უწყებისთვის; 3. თბილისის მუნიციპალიტეტის მერის ბრძანება გამოტანილი იყო კანონის არასწორი გამოყენებით და, ამგვარად, შეიზღუდა მოსარჩელის უფლება კუთვნილი მიწის ნაკვეთის სამშენებლოდ და საექსპლუატაციოდ სარგებლობისთვის.

მერიამ სასამართლოს გადაწყვეტილება გაასაჩივრა. თუმცა საქალაქო სასამართლოს პოზიცია გაიზიარა როგორც სააპელაციო სასამართლომ, ისე უზენაესმა სასამართლომ და ძალაში დატოვა აღნიშნული გადაწყვეტილება.

მიუხედავად იმისა, რომ არსებობს ცალკეული სასამართლო გადაწყვეტილებები, რომლებიც ადმინისტრაციული ორგანოების მხრიდან არადომინანტური რელიგიური ჯგუფების მიმართ დისკრიმინაციულ პოლიტიკაზე მიუთითებს, საერთო სურათი კვლავ პრობლემური რჩება. სახელმწიფოს არ აქვს ერთიანი მიდგომა და პოლიტიკა, რომელიც რელიგიური ორგანიზაციების თანასწორუფლებიანობასა და მათი ფუნდამენტური, კონსტიტუციური უფლებების განუხრელ დაცვას დაეფუძნება.

რელიგიის გავლენა საჯარო განათლებაზე

ახალგაზრდებში კრიტიკული აზროვნების ხელშეწყობა, დემოკრატიული ფასეულობების გაღვივება, ადამიანის ძირითადი უფლებების პატივისცემა, შემწყნარებლობისა და მრავალფეროვნების მიმღებლობის წახალისება სახელმწიფოს პრიორიტეტული მიმართულება უნდა იყოს. საჯარო განათლების სისტემა ამ მხრივ ფუნდამენტურ როლს ასრულებს. მიუხედავად ბოლო 30 წლის განმავლობაში განხორციელებული არაერთი რეფორმისა, საჯარო სკოლებში სეკულარული და არადისკრიმინაციული გარემოს დანერგვა ერთ-ერთ უმწვავეს პრობლემად რჩება. საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას დღემდე მნიშვნელოვანი გავლენა აქვს საგანმანათლებლო სისტემაზე. არადომინანტური რელიგიური ჯგუფების წარმომადგენელი მოსწავლეები კი სისტემატურად დისკრიმინაციას განიცდიან.

1990-2005 წლები - რელიგიური ფუნდამენტალიზმის ზრდა სკოლებში

საბჭოთა მმართველობის ბოლო პერიოდში და, განსაკუთრებით კი 1991 წელს, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, ქვეყანაში სულ უფრო ძლიერდებოდა რელიგიური ნაციონალიზმი. იზრდებოდა მართლმადიდებელი ეკლესიის როლი და გავლენა პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. როგორც ჩანს, ერთ-ერთი პრიორიტეტი იყო ამ ცნობიერების გავრცელება ახალგაზრდებს შორის. ამიტომ მალევე დაიწყო რელიგიური ნაციონალიზმის პროპაგანდის გავრცელება საგანმანათლებლო სისტემაში.

ჩამოშლილი სახელმწიფო ინსტიტუტების, ტრავმული საბჭოთა მემკვიდრეობისა და უმძიმესი სოციალური მდგომარეობის ფონზე მართლმადიდებელი ეკლესია ადვილად იმკვიდრებდა თავს, როგორც მორალური უპირატესობის მქონე აქტორი, რომელსაც ქართული იდენტობა უნდა გადაერჩინა. ამ გავლენების ქვეშ ადვილად მოექცნენ პედაგოგებიც. მათ მოსწავლეების ზნეობრივი და რელიგიური აღზრდის ფუნქცია იტვირთეს. პედაგოგი, რომელიც ცოტა ხნით ადრე აქტიურად ქადაგებდა მარქსიზმს, ამჯერად უკვე დიდი ენთუზიაზმით იცავდა საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას.²⁴⁷ სასკოლო სივრცეში საბჭოთა სიმბოლიკა რელიგიურმა ჩაანაცვლა, ხოლო საბჭოთა ლოზუნგები - ლოცვამ.

ჯერ კიდევ 1988 წლიდან სკოლებში ფაკულტატიურ საგნად დაუშვეს „ქრისტიანული რელიგიის ისტორია“. „1989-1990 წლებში პირობები თითქმის უმახტავი გახდა. ხელიგის განათლების სკოლებში შეგანას სტიქიური ხასიათი მიეცა. ვისაც ხოგოხ გაეგებოდა, ისე აგაჩებდა გავეთიდს და იმ კდასში შედიოდა, სადაც მოუხეხებოდა. საგანს ზოგან საღვთო ხჯურს უწოდებდნენ, ზოგან - ბიბდიას, ზოგან - ხელიგის ისგოხიას, ზოგან იმას, ხაც სანქციიებური იყო - ქისციანური ხელიგის ისგოხიას.“²⁴⁸

ამავე დროს 90-იანი წლების დასაწყისიდან დაიწყო რელიგიის სწავლების სისტემატიზების მცდელობა და დღის წესრიგში დადგა სპეციალიზებული მასწავლებლების გადამზადების საკითხი, რაც საქართველოს პედაგოგთა კვალიფიკაციის ამაღლებისა და გადამზადების რესპუბლიკურმა ინსტიტუტმა

247. ირინა სულხანიშვილი, „განათლების მართლმადიდებლური სინდრომი საქართველოში,“ კრებულში *Идентичность, власть и город в работах молодых учёных Южного Кавказа* (თბილისი: ჰაინრიხ ბიოლის ფონდი, 2005).

248. ნუგზარ პაპუაშვილი, “რელიგიური სწავლების Via Dolorosa საქართველოში,” *თავისუფლება* #9 (33) (2004).

ითავა. მასწავლებლები უნდა ყოფილიყვნენ უმაღლესი ჰუმანიტარული განათლების მქონე პირები, რომლებიც შეძლებდნენ რელიგიის შესახებ არა კონფესიურ, არამედ ზოგად ჭრილში, ნეიტრალურად სწავლებას. დაიწყო ერთნლიანი გადამზადების კურსები. 1991 წელს პედაგოგთა კვალიფიკაციის ამაღლებისა და გადამზადების ინსტიტუტში შეიქმნა რელიგიის ისტორიის კათედრა, ხოლო განათლების სამინისტროში ჩამოყალიბდა რელიგიების ისტორიის სასწავლო-მეთოდური საბჭო. ამ დროს მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქო აქტიურად ჩაერთო რელიგიის სწავლების ფორმისა და შინაარსის განსაზღვრაში. ეკლესია საკუთარი მოსაზრებების გატანას ცდილობდა. როგორც პროფესორი ნუგზარ პაპუაშვილი აღწერს, საბჭოს მუშაობაში მართლმადიდებელი ეკლესიის სასულიერო პირები საპატრიარქოს სახელით მონაწილეობდნენ.

კათედრაზე შემუშავდა „საქართველოს სკოლებში რელიგიური განათლების დანერგვის“ კონცეფცია, რომელიც სამინისტრომ 1993 წლის 8 ივლისს დაამტკიცა. ამ აქტის საფუძველზე, 1994 წლის 16 მაისს განათლების მინისტრის მიერ გამოცემული ბრძანებით, საქართველოს ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში 1994-1995 სასწავლო წლიდან III-V კლასებისთვის სავალდებულო საგნის „რელიგიისა და კულტურის“ სწავლება ოფიციალურად დამკვიდრდა.²⁴⁹ საგნის სახელმძღვანელოდ კი დამტკიცდა რ. თვარაძის წიგნი „რელიგია და კულტურა.“²⁵⁰

ქაოსური და უკონტროლო იყო რელიგიის სწავლება სკოლებში. მოსწავლეებს ხშირად აიძულებდნენ, ელოცათ გაკვეთილებზე, მოეწყო სალოცავი კუთხეები, ზოგიერთი სკოლის ტერიტორიაზე კი ეკლესიები აშენდა, გაკვეთილებს მართლმადიდებელი ეკლესიის სასულიერო პირები ესტუმრებოდნენ ხოლმე, ხოლო სასწავლო მასალად მასწავლებლები სხვადასხვა ლიტერატურას იყენებდნენ საკუთარი სურვილისა და შეხედულებისამებრ. მართლმადიდებლური აღმსარებლობის პრობლიტიზმი ხდებოდა არა მხოლოდ რელიგიის, არამედ ნებისმიერ სხვა გაკვეთილზეც.

1997 წელს პარლამენტმა მიიღო კანონი განათლების შესახებ.²⁵¹ მიუხედავად იმისა, რომ საგანმანათლებლო პოლიტიკის ძირითად პრინციპად განისაზღვრა საგანმანათლებლო და სააღმზრდელო დაწესებულებების დამოუკიდებლობა რელიგიურ გაერთიანებათაგან (მუხლი 1), საპატრიარქოს სახელმწიფო საგანმანათლებლო საკითხებში მონაწილეობის უფლება მაინც მიენიჭა. კერძოდ, კანონში ჩაიწერა, რომ განათლების სამინისტრო საქართველოს საპატრიარქოსთან ერთად შეიმუშავებს სახელმწიფო საგანმანათლებლო პროგრამებისა და სხვადასხვა სახის სააღმზრდელო და საგანმანათლებლო დაწესებულებების სტანდარტების პროექტებს (მუხლი 18).

1997 წელს საპატრიარქოს სასწავლო კომიტეტმა განათლების სამინისტროს მოსთხოვა საგნის, „რელიგიისა და კულტურის“ სწავლებისთვის დამტკიცებული სახელმძღვანელოებისთვის (როგორც ძირითადი, ისე დამხმარე წიგნებისთვის) გრიფირების გაუქმება. წიგნებს ბიძაძე ევგენოვმა „ახამახთღმადიდებლობა.“²⁵² ასპარეზზე გამოვიდა ეკლესიასთან დაკავშირებული ექსტრემისტული ორგანიზაცია „მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირი,“ რომელიც აქტიურად მოითხოვდა სახელმძღვანელოების გაუქმებას.

249. საქართველოს განათლების მინისტრის ბრძანება №132, 1994-1995 სასწავლო წლიდან ქ. თბილისის ქართულ ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში ახალი საგნის „რელიგია და კულტურა“ სწავლების შემოღების შესახებ (16 მაისი, 1994 წელი).

250. პაპუაშვილი, „რელიგიური სწავლების Via Dolorosa საქართველოში.“

251. კანონი განათლების შესახებ, (27 ივნისი, 1997). კანონი ძალადაკარგულად გამოცხადდა 2010 წლის პირველ სექტემბერს.

252. Ibid.

იმავე დროს მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირმა 1998 წლის 27 მარტს სარჩელით მიმართა დიდუბის რაიონულ სასამართლოს და მოითხოვა საშუალო ზოგადსაგანმანათლებლო პროგრამიდან საგან „რელიგიისა და კულტურის“ ამოღება და იმავე სახელწოდების წიგნისა და, ასევე, დამხმარე სახელმძღვანელოს, „რელიგიის კარიბჭისთვის“ გრიფის გაუქმება. მოსარჩელის მტკიცებით, სახელმძღვანელოებში „მცდარადაა წარმოდგენილი მართლმადიდებელი სარწმუნოების არსი.“ სასამართლომ მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირის სარჩელი დააკმაყოფილა: დაადგინა, რომ საქართველოს განათლების მინისტრის 1994 წლის 16 მაისის #132 ბრძანებას, რომლის საფუძველზეც სკოლებში ისწავლებოდა საგანი „რელიგია და კულტურა,“ არ ჰქონდა იურიდიული ძალა, რადგან ბრძანება არ იყო რეგისტრირებული იუსტიციის სამინისტროში, ამის საფუძველზე კი მოითხოვა, სასკოლო ზოგადსაგანმანათლებლო პროგრამიდან ამოეღოთ საგანი „რელიგია და კულტურა,“ იმავე სახელწოდების სახელმძღვანელო და, ასევე, საგნის დამხმარე სახელმძღვანელო „რელიგიის კარიბჭე,“²⁵³ განათლების სამინისტრომ სასამართლოს გადაწყვეტილების საფუძველზე გააუქმა ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში საგნის, „რელიგიისა და კულტურის“ სწავლება.²⁵⁴

მაღევე, განათლების სამინისტრომ საგანი დაარეგისტრირა III-VII კლასებისთვის ახალი სახელწოდებით, „რელიგიის ისტორია და კულტურა,“ და იმავე სახელწოდების სახელმძღვანელოც დაამტკიცა. მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირმა სამინისტროს მოსთხოვა, მის მიერ შეთავაზებული სახელმძღვანელოც დაემტკიცებინა, წინააღმდეგ შემთხვევაში კვლავ იჩივლებდნენ. სამინისტრო დათანხმდა და 2002 წელს გრიფი მიანიჭა სახელმძღვანელოს „ქრისტეს გზა,“ რომელიც საბერძნეთის საკვირაო მართლმადიდებლური სკოლების სახელმძღვანელოს თარგმანი იყო.²⁵⁵

ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის 1999 და 2000 წლების რელიგიის თავისუფლების ანგარიშებში აღნიშნულია, რომ მართლმადიდებელი ეკლესიის ზენოლით განათლების სამინისტრომ რელიგიის ისტორიის ორი სასკოლო სახელმძღვანელოს გამოყენება აკრძალა, რადგან ეკლესია მიიჩნევდა, რომ ამ წიგნებში მართლმადიდებლობას არა აქვს მინიჭებული აბსოლუტური უპირატესობა.

ამრიგად, საპატრიარქომ მოიპოვა საჯარო საგანმანათლებლო სივრცეში ჩარევის უფლება, მოახდინა გავლენა სახელმწიფოს გადაწყვეტილებებზე და სკოლებში სასწავლებლად კონფესიური შინაარსის სახელმძღვანელოც შეიტანა. მიუხედავად იმისა, რომ ფორმალურად საგანს „რელიგიის ისტორია და კულტურა“ ფაკულტატიური ფორმა ჰქონდა, სკოლების უმეტესობაში ამ საგანს მაინც ასწავლიდნენ. გრძელდებოდა სკოლებში მასწავლებლებისა და სასულიერო პირების მხრიდან პროზელიტიზმის პრაქტიკაც.

თუკი 1997 წლის განათლების კანონით მართლმადიდებელ ეკლესიას სახელმწიფო საგანმანათლებლო პროგრამების შემუშავებაში მონაწილეობის უფლება მიეცა, ეკლესიის როლი კიდევ უფრო გაზარდა 2002 წელს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის დადებულმა კონსტიტუციურმა შეთანხმებამ. დოკუმენტის თანახმად:

253. სამოქ. საქმე N2/264, (თბილისის დიდუბის რაიონის სასამართლოს გადაწყვეტილება, 1 აპრილი, 1999).

254. საქართველოს განათლების სამინისტროს 1999 წლის 17 აგვისტოს ბრძანება N469, რომლითაც გაუქმდა საქართველოს განათლების მინისტრის 1994 წლის 16 მაისის N132 ბრძანება „1994-1995“ სასწავლო წლიდან ქ. თბილისის ქართულ ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში ახალი საგნის „რელიგია და კულტურა“ სწავლების შემოღების შესახებ“.

255. ბექა მინდიაშვილი, „რელიგიური განათლების პერსპექტივა სახელმწიფო სკოლებში,“ 24 საათი, 2004.

საგანმანათლებლო დაწესებულებებში მართლმადიდებელი სარწმუნოების შესახებ საგნის სწავლება ნებაყოფლობითია. სასწავლო პროგრამების დადგენა, შეცვლა, პედაგოგთა დანიშვნა და გათავისუფლება ხდება ეკლესიის წარდგინებით; სახელმწიფო და ეკლესია უფლებამოსილი არიან, განათლების სისტემაში განახორციელონ ერთობლივი პროგრამები (მუხლი 5).

ბუნებრივია, საჯარო სკოლებში არსებული არასეკულარული გარემო მოსწავლეების უფლებების დარღვევას იწვევდა და რელიგიური უმცირესობების მიმართ დისკრიმინაციას სისტემური ხასიათი ჰქონდა. საქართველოს სახალხო დამცველი ადამიანის უფლებების მდგომარეობის შესახებ 2001 წლის ანგარიშში აღნიშნავს,²⁵⁶ რომ სკოლებში ხშირია რელიგიური უმცირესობების წარმომადგენელთა დისკრიმინაციის ფაქტები. მაგალითად, ქ. ცაგერში იეჰოვას მოწმე მოსწავლეს მასწავლებელი პირჯვრის გადანერას აიძულებდა და სკოლიდან გაგდებით ემუქრებოდა, ხოლო ბოლნისში რელიგიის მასწავლებელი სისტემატურად ამცირებდა და შეურაცხყოფდა მოსწავლეს მისი რწმენის გამო.

სახალხო დამცველის 2004 წლის ანგარიშის მიხედვით კი „შემაშფოთებელი ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში ხელიგის სწავლების ხასიათი. სკოლებში ისწავლება საგანი სახელწოდებით „ხელიგის ისტორია და კულტურა“,“ ხაც პედაგოგების მხიდან აღქმულია, ხოგოხც „საღვთო სჯულის“ სწავლება. უკიდუხესად დაბადია ხელიგის პედაგოგთა განათლების ღონე. სკოლებში გავხცვლებური პიქტიკაა ნებისმიეხი სასწავლო საათის დაწყების წინ დოცვა, სასკოლო ადმინისტრაციის ინიციატივით სხვადასხვა ხელიგუი-პატიოგური ღონისძიებების გამახთვა, მახთრმადიდებელი სასუდიეხო პიხების სკოლაში მოწვევა ქადაგების წახმოსათქმედად. საკდასო ოთახებში მოქმელებს „წმინდა კუთხეები,“ გამოფენიდა ხელიგუი სიმბოლოები. ბევი მასწავლებელი აღიახებს, ხომ მისი მთავახი მიზანია ბავშვის გაეკდესიუხება, ანუ ინდოქტინაცია.“²⁵⁷

რასიზმისა და შეუწყნარებლობის წინააღმდეგ ევროპული კომისია (ECRI) პირველ ანგარიშში საქართველოს შესახებ,²⁵⁸ რომელიც 2001 წელს გამოქვეყნდა, აღნიშნავს, რომ მზარდ მასშტაბს იძენს რელიგიურ უმცირესობათა წევრების, მათ შორის სკოლის მოსწავლეების ყოველდღიური დამცირება და შეურაცხყოფა.

ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის რელიგიის თავისუფლების 2005 წლის ანგარიშის მიხედვით, მიუხედავად იმისა, რომ რელიგიის ისტორიის საგანი არჩევითია, მოსწავლეებს აიძულებენ მის გავლას. გაკვეთილზე ექსკლუზიურად მართლმადიდებლური ქრისტიანობა ისწავლება, საპატრიარქოს კი დიდი გავლენა აქვს სწავლების შინაარსზე. ზოგ შემთხვევაში, მღვდლებიც ასწავლიან საგანს. მოსწავლეებს აიძულებენ, ლოცვით დაიწყონ არა მხოლოდ რელიგიის, არამედ სხვა საგნების გაკვეთილებიც. მათ კი, ვინც უარს ამბობს მონაწილეობაზე (მუსლიმები მათ შორის), სჯიან. კლასებში განთავსებულია მართლმადიდებლური ხატები, ზოგ სკოლაში გახსნილია სამლოცველო. მართლმადიდებელი ეკლესია მუდმივად ამოწმებს როგორც რელიგიის, ისე სხვა საგნების სახელმძღვანელოების შინაარსს. კანონით, ეკლესიას საკონსულტაციო უფლება აქვს, თუმცა ეკლესიის კომენტარები თითქმის ყოველთვის გათვალისწინებულია სახელმძღვანელოების გამოცემამდე.²⁵⁹

256. საქართველოს სახალხო დამცველი, „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი.“

257. საქართველოს სახალხო დამცველი, „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2004წ.“

258. ევროპის კომისია რასიზმისა და შეუწყნარებლობის წინააღმდეგ, „მოხსენება საქართველოს შესახებ“ (სტრასბურგი: ევროპის საბჭო, 22 ივნისი, 2001), <https://rm.coe.int/ecri-first-report-on-georgia-adopted-on-22-june-2001-published-on-2/16808b78b7>.

259. U.S. Department of State, “International Religious Freedom Report 2005” (Washington DC: U.S. Department of State, 2005), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51553.htm>.

2005 წლის განათლების რეფორმა - სკოლებში რელიგიური ნეიტრალობის დაცვის მცდელობა

2005 წლის 8 აპრილს საქართველოს პარლამენტმა მიიღო ახალი **კანონი ზოგადი განათლების შესახებ**. კანონით დადგინდა საჯარო სკოლებში რელიგიური ნეიტრალობის დაცვისა და დისკრიმინაციის დაუშვებლობის მკაცრი პრინციპები. ზოგადი განათლების სფეროში სახელმწიფო პოლიტიკის ძირითად მიზნებს შორის დასახელდა მოსწავლეებში ლიბერალურ-დემოკრატიულ ღირებულებებზე დამყარებული სამოქალაქო ცნობიერების ჩამოყალიბება და საჯარო სკოლის დამოუკიდებლობა რელიგიური გაერთიანებებისგან (მუხლი 3). კანონი კრძალავს საჯარო სკოლაში სასწავლო პროცესის რელიგიური ინდოქტრინაციის,²⁶⁰ პროზელიტიზმის²⁶¹ ან იძულებითი ასიმილაციის მიზნებისათვის გამოყენებას (მუხლი 13). კანონით ასევე დაუშვებელია საჯარო სკოლის ტერიტორიაზე რელიგიური სიმბოლოების განთავსება არაკადემიური მიზნით (მუხლი 18). კანონი მოსწავლეებს არ უზღუდავს რწმენისა და რელიგიის თავისუფლებას, მის გამოხატვას, რაც ნიშნავს, რომ მოსწავლეს შეუძლია საკუთარი რწმენის შესაბამისად ჩაცმა, რელიგიური ატრიბუტიკის ტარება. მიუხედავად იმისა, რომ დაუშვებელია აკადემიურ დროს რელიგიის სწავლება, მოსწავლეს აქვს უფლება, სასკოლო სივრცეში, სასკოლო დროისგან თავისუფალ დროს ნებაყოფლობით, საკუთარი სურვილის საფუძველზე შეისწავლოს რელიგია ან ჩაატაროს რელიგიური რიტუალი, თუკი იგი რელიგიური განათლების მიღებას ემსახურება.

ამავე დროს, კონსტიტუციური შეთანხმების საფუძველზე 2005 წელს მართლმადიდებელ ეკლესიასა და განათლების სამინისტროს შორის გაფორმდა ურთიერთგაგების მემორანდუმი. მემორანდუმი ითვალისწინებს ეკლესიისა და სამინისტროს თანამშრომლობას მართლმადიდებლური სარწმუნოების სწავლების საკითხებში, რაც მოიცავს სახელმძღვანელოებისა და სასწავლო პროგრამების შედგენის, სპეციალური კადრების მომზადების, სასწავლო გეგმების მომზადების და სხვა საკითხებს. მიუხედავად იმისა, რომ თანამშრომლობა კონკრეტულად მართლმადიდებლობასთან დაკავშირებულ თემატიკას გულისხმობს, პრაქტიკაში, როგორც ეკლესიამ, ისე სამინისტრომ არაერთხელ გაამართლეს საპატრიარქოს არალეგიტიმური ჩარევა ზოგადსაგანმანათლებლო საკითხებში სწორედ კონსტიტუციური შეთანხმებითა და აღნიშნული მემორანდუმით.

2004 წელს, განათლების სფეროში ერთიანი სახელმწიფო პოლიტიკის უზრუნველსაყოფად მთავრობამ დაამტკიცა **ზოგადი განათლების ეროვნული მიზნები**. ამ დოკუმენტის თანახმად, სახელმწიფოს მიზანია დღევანდელ ეთნიკურად და კულტურულად მრავალფეროვან სამყაროში ტოლერანტულად განწყობილი მოქალაქის აღზრდა. სკოლამ კი უნდა გამოუმუშაოს მოზარდს ადამიანის უფლებების დაცვისა და პიროვნების პატივისცემის უნარი.

განათლების ეროვნული მიზნების საფუძველზე შემუშავდა **ეროვნული სასწავლო გეგმა**, რომელიც განსაზღვრავს სასწავლო პროცესს და შინაარსს. 2011 წლამდე მოქმედი სასწავლო გეგმები ითვალისწინებდა რელიგიის ისტორიის, როგორც არჩევითი საგნის, სწავლების შესაძლებლობას. 2011 წლიდან მოქმედ გეგმებში კი რელიგიის საგანი აღარ გვხვდება არჩევით საგნებს შორისაც. თუმცა, რელიგიის ისტორიის საკითხები ინტეგრირებულია საზოგადოებრივი მეცნიერებების ჯგუფში

260. ინდოქტრინაცია - რელიგიის გავრცელება და პროპაგანდის გზით მისი ცნობიერებაში დანერგვა.

261. პროზელიტიზმი - რელიგიური რწმენის გავრცელება და გადაბირების, მოქცევის მცდელობა.

შემაჯავალ სავალდებულო საგნებში,²⁶² ყველა საფეხურის საგნობრივ პროგრამაში (დანყებიტი, საბაზო, საშუალო).

მიუხედავად ამისა, სკოლებს მაინც რჩებათ გარკვეული ფორმით რელიგიის სწავლების შესაძლებლობა. 2019 წლის 8 აგვისტომდე ეს უკავშირდებოდა სკოლებში დამატებითი საგანმანათლებლო და სააღმზრდელო მომსახურების შესაძლებლობას, ხოლო 2019 წლის 8 აგვისტოს მინისტრის ბრძანების შემდეგ, ეს შესაძლებლობა არჩევითი საგნების ნაწილშიც გაჩნდა.

განსხვავება არჩევით საგნებსა და დამატებით საგანმანათლებლო მომსახურებას შორის: სწავლების საშუალო საფეხურზე (მე-9 კლასიდან-მე-12 კლასის პირველი სემესტრის ჩათვლით) სკოლა ვალდებულია (მოსწავლეებთან შეთანხმებით), აირჩიოს რომელიმე არჩევითი საგანი და ის ასწავლოს კვირაში 2-საათიანი დატვირთვით, დამატებითი საგნები კი სკოლას შეუძლია, შემოიღოს ან არ შემოიღოს სწავლების ნებისმიერ საფეხურზე. უფრო ვრცლად ქვემოთ:

სკოლას აქვს უფლება, მოსწავლეებს შესთავაზოს ეროვნული სასწავლო გეგმით გათვალისწინებული დამატებითი საგანმანათლებლო და/ან სასწავლო გეგმით გათვალისწინებული საგანმანათლებლო და სააღმზრდელო მომსახურება და ის შეიძლება იყოს სავალდებულო ან ფაკულტატიური სახით.²⁶³ თუ სკოლა გადაწყვეტს, რომ დამატებითი სწავლება იყოს სავალდებულო, მასზე დასწრება აუცილებელია კონკრეტული სკოლის/კლასის ყველა მოსწავლისათვის, ხოლო ფაკულტატიურის შემთხვევაში, მოსწავლეები მას სურვილის მიხედვით ირჩევენ. დამატებითი საგანმანათლებლო მომსახურების ფარგლებში შეთავაზებული საგნის პროგრამას სკოლა არ უთანხმებს სამინისტროს. არც დამატებითი საგნის სწავლების საათებს ადგენს ეროვნული სასწავლო გეგმა და სკოლას მისი სწავლება ნებისმიერ კლასში/საფეხურზე შეუძლია. სამინისტრო ვერც საგნის სწავლებისას გამოყენებული სახელმძღვანელოს და სხვა სასწავლო მასალის შინაარსს გააკონტროლებს. ერთადერთი ზოგადი შინაარსის მოთხოვნა, რასაც კანონმდებლობა უყენებს სკოლას, არის ის, რომ დამატებითი საგნის მიზნები სკოლამ უნდა განსაზღვროს ეროვნული სასწავლო გეგმის შესაბამისად.

რაც შეეხება არჩევით საგნებს, 2019 წლამდე სკოლები ვალდებულები იყვნენ, არჩევითი საგნები შეერჩიათ სამინისტროს მიერ ეროვნული სასწავლო გეგმის 54-ე მუხლში ჩამოთვლილი საგნების სიიდან. 2019 წლის 8 აგვისტოს მინისტრის მიერ გამოცემული ბრძანებით, ცვლილება შევიდა მოქმედ ეროვნულ სასწავლო გეგმაში და სკოლებს მიეცათ უფლება, მოსწავლეებს შესთავაზონ გეგმაში განერილი არჩევითი საგნებისგან განსხვავებული არჩევითი საგანიც,²⁶⁴ რამაც სკოლებში რელიგიის არჩევითი საგნის ფორმით სწავლების დამატებითი შესაძლებლობა გააჩინა. ამ შემთხვევაში სამინისტრომ საჯარო სკოლას ზოგადი შინაარსის მოთხოვნა წაუყენა: საგანი უნდა უპასუხებდეს ეროვნული სასწავლო გეგმის მიზნებს და საჯარო სკოლა ვალდებულია, ამ საგნის წლიური პროგრამა შეუთანხმოს სამინისტროს. სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭო მიიჩნევს, რომ ამგვარმა მიდგომამ, შესაძლოა, სკოლებში მასობრივად გამოიწვიოს კონფესიური რელიგიური სწავლების

262. საზოგადოებრივი მეცნიერებების საგნობრივ ჯგუფში შედის საგნები: მე და საზოგადოება (III-IV კლასი), ჩვენი საქართველო (V-VI კლასი), საქართველოს და მსოფლიო ისტორია (VII-XII კლასი), სამოქალაქო განათლება (VII-X კლასი) და სხვ.

263. ეროვნული სასწავლო გეგმა, მუხლი 22.

264. საქართველოს განათლების, მეცნიერებს, კულტურის და სპორტის მინისტრის ბრძანება №164/6 (8 აგვისტო, 2019).

დანერგვა და, იმავდროულად, განათლების სამინისტროს ზედამხედველობის მიღმა დატოვოს საკითხი.²⁶⁵

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ, როდესაც საუბარია საგნის არჩევითობაზე, ეს არ გულისხმობს ცალკეული მოსწავლის არჩევანს. ასეთ საგანს ირჩევს და ამატებს სკოლა, ის ხდება სასკოლო სასწავლო გეგმის ნაწილი და მასზე დასწრება სავალდებულოა კონკრეტული კლასის/სკოლის ყველა მოსწავლისთვის.

მიუხედავად იმისა, რომ 2005 წლიდან კანონმდებლობით მკაცრად დადგინდა საჯარო სკოლებში რელიგიური ნეიტრალიტეტის დაცვის სტანდარტები, პრობლეტიზმის, ინდოქტრინაციის, სასკოლო სივრცეში რელიგიური სიმბოლოების განთავსების და მოსწავლეების მიმართ დისკრიმინაციის პრაქტიკა დღემდე არ შეწყვეტილა. სახალხო დამცველის, ადგილობრივი და საერთაშორისო ორგანიზაციების ანგარიშებში გვხვდება არაერთი დისკრიმინაციული ფაქტის მიმოხილვა და მათი კრიტიკული შეფასება. პრობლემის საილუსტრაციოდ ქვემოთ მოცემულია დისკრიმინაციის შემთხვევების მხოლოდ ნაწილი:

- სახალხო დამცველის 2006 წლის ანგარიშის მიხედვით, ახალციხის მუნიციპალიტეტის ქალაქ ვალეში მესამეკლასელ კათოლიკე მოსწავლეს მასწავლებელმა ფიზიკური შეურაცხყოფა მიაყენა იმის გამო, „რომ ბავშვი არამართლმადიდებლური წესით ისახავდა პირჭვარს. კერძოდ, ისე ძლიერად აუნია ყური, რომ კანის მთლიანობა დაერღვა“;
- სახალხო დამცველის 2007 წლის ანგარიშში ვკითხულობთ, რომ აჭარაში სკოლებში მუსლიმ ბავშვებს ასწავლიან მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას; თელავის სკოლაში მასწავლებელი საკლასო ოთახში ყიდდა სანთლებს, საეკლესიო ლიტერატურას და საკმეველს, თან უხსნიდა მოსწავლეებს, როგორ გამოეყენებინათ იგი; რუსთაველი კი მე-7 კლასელ იეჰოვას მოწმეების წევრ მოსწავლეს ბიოლოგიის მასწავლებელმა რელიგიის შეცვლა მოსთხოვა: „რა გინდა მაგ იალოვაში, გამოდი მაგ რწმენიდან.. ოღონდ ჩვენს რწმენაზე გადმოდი და გაგაღმერთებ.. მე მოგნათლავ და მერე შეგვიძლია, ოჯახებითაც დავახლოვდეთ და კარგი მეგობრები ვიყოთ“.
- სახალხო დამცველის 2012 წლის ანგარიშის მიხედვით, ქალაქ ონში ადგილობრივი საჯარო სკოლის ბიოლოგიის პედაგოგმა ფსიქოლოგიური ზემოქმედების შედეგად 12 წლის მოსწავლე, რომლის მშობელიც არის იეჰოვას მოწმე, მშობლის ნებართვის გარეშე, სასწავლო პერიოდში წაიყვანა ადგილობრივ მართლმადიდებლურ ტაძარში და მართლმადიდებლური წესით მონათლა. ამ ფაქტის შემდეგ მოსწავლემ ორჯერ სცადა თვითმკვლელობა.
- 2013 წლის ანგარიშის თანახმად, სოფელ ჩუმლაყის საჯარო სკოლის მოსწავლეზე, რომელიც ევანგელურ-ბაპტისტური ეკლესიის წევრია, მასწავლებელი სისტემატურად ძალადობდა ფსიქოლოგიურად - მოუწოდებდა, მართლმადიდებლური წესით მონათლულიყო. არასრულწლოვანს მასწავლებელმა ფიზიკური შეურაცხყოფაც მიაყენა.
- 2014 წელს თბილისის ერთ-ერთ საჯარო სკოლაში არასრულწლოვანმა მოსწავლეებმა თანატოლს რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით სცემეს, რადგან მოსწავლემ ქრისტიანული სასწავლები მითად მოიხსენია. ფიზიკური ძალადობა და ბულინგი განათლების სამინისტროს მიერ „ერთეულ შემთხვევად“ შეფასდა.

265. მარიამ ღავთაძე et al., „საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2020.“

- 2016 წელს სოფელ მოხეს საჯარო სკოლის დირექტორმა მუსლიმ მოსწავლეს განუცხადა, რომ არ მიიღებდა სკოლაში, თუკი თავსაფრით (ჭიჭაბით) სიარულს გააგრძელებდა. იმავე პერიოდში, აღნიშნული სკოლის დირექტორი, როგორც მართლმადიდებელი ეკლესიის წევრი და მხარდამჭერი, აქტიურად მონაწილეობდა მოხეს მეჩეთის საკითხთან დაკავშირებულ აქციებში და მუსლიმების წინააღმდეგ საჯარო განცხადებებს აკეთებდა.

არადომინანტური რელიგიური გაერთიანებების ლიდერები და მშობლები აღნიშნავენ, რომ საჯარო სკოლებში რელიგიური ნიშნით დისკრიმინაციას სისტემური ხასიათი აქვს. მიუხედავად ამისა, საკმაოდ მწირია საჩივრების და განცხადებების რაოდენობა. მშობლები და მოსწავლეები აცხადებენ, რომ ძლიერია მართლმადიდებელი ეკლესიის გავლენა საგანმანათლებლო სივრცეში, სახელმწიფო კი ვერ უზრუნველყოფს ნეიტრალობის დაცვას. ამ ფონზე მათ არ აქვთ იმედი, რომ პრობლემაზე ხმამაღლა საუბრის შემთხვევაში, მათი უფლებები დაცული იქნება. პირიქით, შიშობენ, რომ ჩივილისა და ფაქტების გასაჯაროების შემთხვევაში მოსწავლეების მიმართ წნეხი და დისკრიმინაცია კიდევ უფრო გამწვავდება.

ფორმალური განცხადებების სიმწირით სარგებლობს განათლების სამინისტროც და არ უპირისპირდება სისტემურ პრობლემას. საჯარო სკოლების საქმიანობისა და კანონმდებლობის დაცვის კონტროლის ვალდებულება განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს შიდა აუდიტის დეპარტამენტს ეკისრება. დეპარტამენტს, მიღებული განცხადებების განხილვის გარდა, შეუძლია, პროაქტიულად, საკუთარი ინიციატივით შეამოწმოს, რამდენად დაცულია „ზოგადი განათლების შესახებ კანონი“ საჯარო სკოლებში და გამოავლინოს მოსწავლეების უფლებების დარღვევის ფაქტები, მით უფრო, როდესაც წლებია, რაც მუდმივად არის საუბარი რელიგიური ნიშნით მოსწავლეების დისკრიმინაციასა და საჯარო სკოლებში ნეიტრალობის დარღვევის სისტემურ შემთხვევებზე. დეპარტამენტს არც ერთხელ ჩაუტარებია მასშტაბური კვლევა სკოლაში რელიგიური ნეიტრალიტეტის დარღვევის, ინდოქტრინაციის, პროზელტიზმის შემთხვევების გამოსავლენად.²⁶⁶

რელიგიური ნეიტრალობის დარღვევის პრობლემას მოსწავლეების გარდა მასწავლებლებიც აწყდებიან. პირად საუბრებში მასწავლებლების ნაწილი (განსაკუთრებით სამოქალაქო განათლების საგნის პედაგოგები) აღნიშნავს, რომ ისინიც ხშირად აწყდებიან შეუწყნარებელ დამოკიდებულებას კოლეგებისა და სკოლის ადმინისტრაციის მხრიდან, თუკი უპირისპირდებიან დისკრიმინაციას ან საკუთარი საგაკვეთილო პროგრამების ფარგლებში მრავალფეროვნების მნიშვნელობაზე, ტოლერანტობასა და თანასწორუფლებიანობაზე საუბრობენ.

2019 წელს მედიასა და სოციალური ქსელებში გავრცელდა ინფორმაცია, რომ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში საჯარო სკოლების ასეულობით მასწავლებელს თეოლოგიური ლექციები ჩაუტარეს ღვთისმშობლის წილხვდომილობის დღესასწაულის შესახებ. პედაგოგების ნაწილს ლექციაზე დასწრება დაავალეს და განსახილველი თემის შესახებ წინასწარ არ შეატყობინეს. პედაგოგებმა აღნიშნეს, რომ ლექციები დაეთმო ქრისტიანობისა და სახარების არსზე საუბარს და არ ყოფილა ინტერაქტიური.²⁶⁷

სკოლების გარდა, რელიგიური ნეიტრალობის დაცვის პრობლემა აქტუალურია საბავშვო ბაღებშიც. ბაგა-ბაღებში ხშირია ნეიტრალობის დაუცველობის, რელიგიური რიტუალების ჩატარებისა და სხვადასხვა აღმსარებლობის მიმართ არატოლერანტული დამოკიდებულების შემთხვევები. ბაღებში მოწყობილია

266. მარიამ ღავთაძე et al., „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019.“

267. Ibid.

სალოცავი კუთხეები. არის შემთხვევები, განსაკუთრებით რელიგიური უმცირესობებით კომპაქტურად დასახლებულ ადგილებში, როდესაც ბავშვებს სხვადასხვა რელიგიური დღესასწაულისადმი მიძღვნილ ღონისძიებებში საჯარო ლოცვის რიტუალებში რთავენ.²⁶⁸

უნდა ისწავლებოდეს თუ არა სკოლებში რელიგია?

როგორც ვნახეთ, 1990-იანი წლებიდან მოყოლებული, საჯარო სკოლებში ამა თუ იმ ფორმით მუდმივად ისწავლებოდა რელიგია, ზოგჯერ, როგორც არჩევითი საგანი, ხშირად კი თვითნებურად. სწავლება, როგორც წესი, კონფესიური შინაარსის, მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ იყო.

მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქო დღემდე აქტიურად ლობირებს საჯარო სკოლებში რელიგიის საგნის სწავლების დანერგვას. 2017 წლის დეკემბერში პატრიარქმა ილია მეორემ განაცხადა, რომ საჯარო სკოლებში უნდა ისწავლებოდეს რელიგიის ისტორია და ამაზე ხელისუფლებამ უნდა იზრუნოს. საპატრიარქოს ინიციატივას 2018 წლის იანვარში გამოეხმაურა განათლებისა და მეცნიერების მინისტრი მიხეილ ჩხენკელი: „მიმაჩნია, რომ რელიგიის ისტორია, როგორც არჩევითი საგანი, ყველა სკოლაში უნდა იყოს და მივდივართ აქეთკენ“. საკითხს არაერთი განხილვა და დისკუსია მოჰყვა.

საზოგადოების დიდი ნაწილი თანხმდება, რომ რელიგიის ისტორიის სწავლება, რომელიც მოსწავლეებს მისცემს ცოდნას სხვადასხვა რელიგიისა და კულტურის შესახებ, მისაღებია, რადგან ეს ხელს შეუწყობს ახალგაზრდებში მრავალფეროვნების უკეთ აღქმას და დაფასებას. თუმცა საქართველოს საჯარო სკოლებში წლების განმავლობაში არსებული არასეკულარული და დისკრიმინაციული გარემოს, მართლმადიდებელი ეკლესიის გავლენის და სახელმწიფოს მხრიდან შესაბამისი ნების არარსებობის პირობებში, რეალურია საფრთხე, რომ რელიგიის შესახებ სწავლების ნებისმიერი ფორმით დანერგვა მიიღებს პროზელიტიზმის ფორმას. ამას გარდა, საგნის სწავლებას სჭირდება შესაბამისი პედაგოგების არსებობა, რომლებიც ყოველგვარი მიკერძოების გარეშე შეძლებენ კვალიფიციურად სწავლებას.

ამ საფრთხეებზე მიუთითებს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს და რეკომენდაციით მიმართავს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს, რომ რელიგიის თემის სენსიტიურობიდან გამომდინარე, უარი თქვას საჯარო სკოლებში რელიგიის საგნის ამა თუ იმ ფორმით შემოღებაზე და რელიგიების შესახებ სწავლების კომპონენტი გააძლიეროს ისეთ საგნებში, როგორცაა ისტორია და მოქალაქეობა.²⁶⁹

განათლების დარგის ექსპერტები თვლიან, რომ რელიგიის შესახებ ინფორმაცია საკმარისად არის ინტეგრირებული საზოგადოებრივი მეცნიერებების საგნობრივ პროგრამებში და მისი ცალკე სწავლების საჭიროება არ დგას.²⁷⁰

268. მარიამ ღავთაძე et al., „საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2020.“

269. Ibid.

270. შალვა ტაბატაძე, „რელიგიის სწავლება საჯარო სკოლებში“ (თბილისი: ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი), წვდომის თარიღი: 10 სექტემბერი, 2022, <http://tdi.ge/ge/page/religiis-scvleba-sajaro-skolebshi>.

სასკოლო სახელმძღვანელოების შინაარსი

პრობლემურია სასკოლო სახელმძღვანელოების შინაარსიც. როგორც ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტის (TDI) მიერ ჩატარებული სახელმძღვანელოების ანალიზით²⁷¹ ირკვევა, უმეტესწილად ისინი დაწერილია ეთნიკური/რელიგიური უმრავლესობის პოზიციიდან, საქართველოს ისტორიის ნაწილი კი გააზრებულია უმთავრესად მონორელიგიურ და ეთნოცენტრისტულ კონტექსტში. შესაბამისად, სახელმძღვანელოების ძირითადი დისკურსი აუდიტორიად მხოლოდ ეთნიკურ და რელიგიურ უმრავლესობას მოიაზრებს.

90-იანი წლებიდან მოყოლებული, მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქო ერეოდა სახელმძღვანელოების შინაარსში და სახელმწიფოს მიუთითებდა, რა ცვლილებები უნდა შესულიყო არა მხოლოდ რელიგიის, არამედ სხვა საგნების სახელმძღვანელოებშიც. 1999 წლიდან ვხვდებით ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის რელიგიის თავისუფლების ანგარიშებში შეფასებას, რომ ეკლესია მუდმივად ერევა და განიხილავს სასკოლო წიგნების შინაარსს და მათ შესაბამისობას მართლმადიდებლურ რწმენასთან. მიუხედავად იმისა, რომ კანონმდებლობით ეკლესიას აქვს კონსულტანტის როლი და არა ვეტოს უფლება, სახელმწიფო თითქმის ყოველთვის ითვალისწინებს ეკლესიის შენიშვნებს.²⁷²

სასკოლო სახელმძღვანელოების შინაარსზე საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საპატრიარქოს გავლენა ასევე გამოჩნდა 2014-2016 წლებში, ახალი საგნის, „მე და საზოგადოების“ სტანდარტზე მუშაობის პროცესში. სტანდარტის თავდაპირველ სამუშაო ვერსიაში შედიოდა თავი სათაურით „რისი მწამს და რისი მჯერა“, ასევე სადისკუსიო თემები „რატომ არ შეიძლება რელიგიის სახელით ძალადობა“, „რატომ უნდა ვცეთ პატივი განსხვავებული რწმენის ადამიანს“ და ა.შ. აგრეთვე, ტერმინები „ტოლერანტობა“, „უმცირესობა“, „გენდერი“. ინიციატივა მართლმადიდებელი სასულიერო პირების მხრიდან ეროვნულ ტრადიციებზე თავდასხმად შეფასდა. განათლების სამინისტრომ სტანდარტის შემუშავების პროცესში, საპატრიარქო ჩართო, გაითვალისწინა მისი მოსაზრებები და, შედეგად, 2016 წელს დამტკიცებულ დოკუმენტში ზემოხსენებული სადისკუსიო თემები აღარ გვხვდება. განათლების მინისტრმა საპატრიარქოს ჩარევა ეკლესიასა და სამინისტროს შორის გაფორმებული ურთიერთგაგების მემორანდუმით გაამართლა.

ქვემოთ მოცემულია ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტის მიერ ჩატარებული სახელმძღვანელოების ანალიზის მოკლე მიმოხილვა.

როდესაც სახელმძღვანელოებში ლაპარაკია ქრისტიანობაზე, მართლმადიდებლობაზე ან ეთნიკურ ქართველებზე, თხრობა, ზოგიერთ შემთხვევაში, პირველ პირში მიმდინარეობს.

„კაპადოკიიდან იყო წმინდა გიოხვიც _ ჩვენი ერთ-ერთი უდიდესი, შეიძლება ითქვას, ყველაზე დიდი საპატივცემულო წმინდანი...“ (საქართველოს ისტორია, მე-9 კვადრი)

სახელმძღვანელოებში ასევე გვხვდება ტექსტები, სადაც ეთნიკური ქართველები და სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები, მართლმადიდებლები და სხვა აღმსარებლობის

271. მარიამ ღავთაძე et al., „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019.“
 272. იხ. აშშ-ის სახელმწიფო დეპარტამენტის 1999-2007 წლების რელიგიის თავისუფლების ანგარიშები.

მოქალაქეები წარმოჩენილი არიან „სტუმრისა და მასპინძლის“, „ჩვენ“ და „ისინი-ს“ კონტექსტში.

„ქართული ხადხი მშვიდობიანად თანაცხოვრობდა სხვა ეთნოსების წახმომადგენლებთან – ებრაელებთან, ბეჩენებთან, სომხებთან და სხვა, რომლებიც ისტორიული ქაჩგებილების დროს, საქართვლოს შემოუკვედნენ და მისი ჭიხისა და დხინის თანაზიარის გახდნენ.“ (საქართვლოს ისტორია, მე-9 კლასი)

ქართული ლიტერატურის, ასევე ისტორიის სახელმძღვანელოების ზოგიერთ თავში გვხვდება ქსენოფობიური მიმართებები, სახელმძღვანელოების შემდგენლების ან ავტორების შესაბამისი კრიტიკული კომენტარების გარეშე, ხოლო ზოგიერთ შემთხვევაში შემდგენელთა შეკითხვები და კომენტარები თავად არის მიკერძოებული და ქსენოფობიური თხრობის ნიმუშები. ასევე ხშირია სტერეოტიპულ წარმოდგენებზე აგებული ტექსტები, როდესაც განზოგადებული სტერეოტიპული ნიშან-თვისებები მიენერება ამა თუ იმ ეთნიკურ ან რელიგიურ ჯგუფს და წარმოჩენილია როგორც მათი საერთო ნეგატიური მახასიათებელი.

„ქუხთები. ოფდის სუნი ისეთი: თითქოს ჰებრაედა „მიკვას“ გვეხდით მიდიოდე. ნუ თუ ყვედაფეხს ჯიში ეკახება ცფიდისში?!“

„აისოხი მეზოვე“ – ქადები განსაცმედში ჩავოფხიდან: თითქოს ეხთაშად ჩაუცვამთ ყვედა საცმედი - შეგეფეთებიან - ოფდის ცხაჟე სუნი გეცემათ პიხვედად. ...ასუხეთი ახჩობს იხანის დომს. მისი ნაშიეხი მეზოვეა ცფიდისში. მისი მოფგმა ფეხსაცმდის მწმენდეღია.“

დავადება: *გაანადიზე მოცემური ნაწყვეტი და შექმენი ამ მონაკვეთში აღწეხიდი ადამიანების „პოხგეგი“. აღწეჟე მათი გახეგნობა, ჩაცმედობა, საქმიანობა, ხასიათი, ეხოვენება, პხოფესია და ა. შ.“ (სამოქადაქო განათლება, მე-10 კლასი)*

სახელმძღვანელოებში ასევე ხშირად გვხვდება განსხვავებული იდენტობის მატარებელი ჯგუფების, ისტორიული პერსონაჟების, ავტორების როლის დაფარვა ისტორიულ თუ ლიტერატურულ პროცესში. ტექსტებში არასაკმარისად არის წარმოჩენილი განსხვავებული ეთნიკური და რელიგიური იდენტობის პერსონაჟები და ავტორები.

არის შემთხვევები, როდესაც საეკლესიო გადმოცემები და ლეგენდები წარმოდგენილია აკადემიური დისტანცირების გარეშე - როგორც ისტორიული, მეცნიერულად დადასტურებული ფაქტი, და არა საეკლესიო გადმოცემა. ასევე, სახელმძღვანელოების ტექსტებში სხვადასხვა რელიგიური თუ ეთნიკური ჯგუფის აღწერისას ზოგჯერ ვხვდებით მცდარ, დამაკნინებელ, არაკადემიურ ტერმინოლოგიას.

2019 წლიდან განათლების სამინისტრომ დაიწყო და გრძელდება სასკოლო საბაზო საფეხურის ახალი სახელმძღვანელოების გრიფირების პროცესი. დადებითად უნდა შეფასდეს, რომ 2019-2021 წლებში სამინისტრომ საბაზო საფეხურის VII-IX კლასის ყველა სახელმძღვანელოს გრიფირების პროცესში, კონკურსში წარმოდგენილი სახელმძღვანელოების შეფასებისას, დარგობრივ სპეციალისტებთან ერთად, საქართვლოს სახალხო დამცველის კოორდინაციით, ჩართო ადამიანის უფლებების ექსპერტები. ადამიანის უფლებებისა და დისკრიმინაციის აკრძალვის კრიტერიუმი ითვალისწინებს სახელმძღვანელოების შინაარსის შეფასებას ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების კულტურის ასახვის კუთხითაც.

ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს გადაწყვეტილებები რელიგიის თავისუფლების საქმეებზე

ამ დროისათვის ადამიანის უფლებათა ევროპულ სასამართლოს გამოტანილი აქვს სამი გადაწყვეტილება საქართველოს მიმართ, რომლებიც შეეხება 1999-2001 წლებში იეჰოვას მოწმეების მიმართ ჩადენილ მრავალრიცხოვან დანაშაულებრივ ფაქტებს. ზოგიერთ მათგანზე გამოძიება და შიდა სასამართლო განხილვები „ვარდების რევოლუციის“ შემდგომ პერიოდშიც გრძელდებოდა. ევროსასამართლოს კრიტიკის საგანი გამოძიების ორგანოებთან ერთად სასამართლო ხელისუფლებაც გახდა. მან შეაფასა მთლიანი კონტექსტი, რომელიც საქართველოში იეჰოვას მოწმეებზე მიმართულ რელიგიურ ძალადობაზე სახელმწიფო ორგანოების წარმომადგენელთა სისტემურ უმოქმედობას გულისხმობდა. საქართველოს სახელმწიფოს მხრიდან რელიგიის თავისუფლების დარღვევის ევროპულ სასამართლოში გასაჩივრება შესაძლებელი გახდა მას შემდეგ, რაც 1999 წლის 20 მაისიდან საქართველოსთვის ძალაში შევიდა ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენცია. ზემოაღნიშნულ საქმეებზე პირველი გადაწყვეტილება 2007 წელს დადგა, ამ დროისათვის ბოლო გადაწყვეტილება კი 2017 წელს არის მიღებული. შემთხვევითი არ იყო, რომ ევროპის საბჭოს მინისტრთა კომიტეტმა, რომელიც საქართველოს მიმართ ევროპული სასამართლოს მიერ გამოტანილი გადაწყვეტილებების აღსრულებას ზედამხედველობს, სამივე საქმე ერთ ჯგუფად გააერთიანა კიდევ ერთ საქმესთან - „იდენტობა საქართველოს წინააღმდეგ“, რომელიც ლგბტ აქტივისტების მიმართ 2012 წელს ჩადენილ დანაშაულებრივ ფაქტებს შეეხება. მიუხედავად იმისა, რომ მათ მთელი დეკადა აშორებთ, ოთხივე საქმეში არსებული გარემოებები მსგავსია - უმცირესობების დისკრიმინაცია, მსხვერპლების შეკრების თავისუფლების ძალადობრივი დარღვევა, მათზე თავდასხმა, ეფექტიანი გამოძიების არარსებობა. აღნიშნულ საქმეებში ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს მიერ გაკეთებული რიგი შეფასებები უკვე მიმოვიხილეთ სიძულვილით მოტივირებული დანაშაულების თავში, აქ კი დანარჩენ გარემოებებს მოკლედ შევხებით.

გლდანის კონგრეგაციის 97 წევრი და ოთხი სხვა პირი საქართველოს წინააღმდეგ. ადამიანის უფლებათა ევროპულმა სასამართლომ აღნიშნულ საქმეზე გადაწყვეტილება 2007 წლის 3 მაისს გამოიტანა და დაადგინა არა მხოლოდ რელიგიის თავისუფლებისა და დისკრიმინაციის აკრძალვის დარღვევა, არამედ წამების, არაადამიანური და დამამცირებელი მოპყრობის აკრძალვის დარღვევაც (ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციის მე-3, მე-9 და მე-14 მუხლები). საქმე შეეხებოდა 1999 წლის 17 ოქტომბერს, რელიგიური შეკრებისას, კონგრეგაციის 120 წევრზე თავდასხმას მართლმადიდებელ მორწმუნეთა ჯგუფის მხრიდან ბასილ მკალავიშვილის („მამა ბასილი“) ხელმძღვანელობით და მის თანმდევ მოვლენებს.

ევროპულმა სასამართლომ მიიჩნია, რომ იეჰოვას მოწმეების ნაწილის მიმართ განხორციელებულმა ძალადობრივმა და დანაშაულებრივმა ქმედებებმა მიაღწია საკმარის ზღვარს იმისათვის, რომ დაკვალიფიცირდეს, როგორც არაადამიანური მოპყრობა კონვენციის მე-3 მუხლის მნიშვნელობით.²⁷³ ადამიანის უფლებათა ევროპულმა სასამართლომ დაასკვნა, რომ კომპეტენტურმა ორგანოებმა, ფლობდნენ რა მნიშვნელოვან და საკმარის სამხილებს იმისათვის, რომ აღესრულებინათ კანონით მათზე დაკისრებული მოვალეობა, გამოიჩინეს აშკარა დაუდევრობა

273. გლდანის კონგრეგაციის 97 წევრი და ოთხი სხვა პირი საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი #71156/01, პარა. 102, (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2007), <https://www.supremecourt.ge/files/upload-file/pdf/gldani97.pdf>.

სავარაუდო დამნაშავეთა დადგენის საქმეში.²⁷⁴ ათეულობით თავდამსხმელის პასუხისმგებლობის საკითხი არ გამხდარა სერიოზული ძიების საგანი.²⁷⁵ მხოლოდ გამოძიების დაწყება, როგორც ეს მოცემულ საქმეში მოხდა, რომელიც არაერთგზის შეწყდა ყოველგვარი საფუძვლიანი მიზეზების გარეშე და რომელსაც საბოლოოდ არანაირი გადაწყვეტილება არ მოჰყოლია, ვერ აკმაყოფილებდა კონვენციის მე-3 მუხლის მოთხოვნებს.²⁷⁶

ადამიანის უფლებათა ევროპულმა სასამართლომ განმარტა, რომ „ხელისუფლების როლი მდგომარეობს არა დაძაბულობის მიზეზის აღმოფხვრაში პლურალიზმის გამორიცხვის გზით, არამედ იმის უზრუნველყოფაში, რომ დაპირისპირებულ ჯგუფებს შორის დამკვიდრდეს შემწყნარებლური განწყობა.“²⁷⁷ წინამდებარე საქმეზე ევროპულმა სასამართლომ დაასკვნა, რომ ხელისუფლების დაუდევრობამ შესაძლებელი გახადა აგრესორთა იმავე ჯგუფის მხრიდან რელიგიური ძალადობის გავრცელება მთელ საქართველოში.²⁷⁸ მომჩივნებს გაუჩნდათ შიში, რომ მათი რწმენის მორიგი გამოხატვის შემთხვევაში, ისინი კვლავ გახდებოდნენ ძალადობის მსხვერპლნი.²⁷⁹ ევროპულმა სასამართლომ მიიჩნია, რომ პოლიციის უარი, დაუყოვნებლივ, ადგილზევე ჩარეულიყო სიტუაციაში და დაეცვა მომჩივნები და ზოგიერთი მათგანის ბავშვები რელიგიური ძალადობისაგან, ასევე შემდგომი გულგრილობა, რომელიც კომპეტენტურმა ორგანოებმა გამოიჩინეს ამ პირთა მიმართ, დიდწილად განპირობებული იყო მომჩივნების რელიგიური შეხედულებებით.²⁸⁰ უყურადღებობამ, რომელიც პოლიციამ და საქმის გამოძიებით დაკავებულმა პირებმა გამოიჩინეს უკიდურესად მძიმე უკანონო ქმედებებისადმი მომჩივნების რწმენის გამო, შესაძლებლობა მისცა მამა ბასილს, გაეღვივებინა სიძულვილი მასმედიის საშუალებებით და თავის მომხრეებთან ერთად კვლავაც ჩაედინა რელიგიური ძალადობის არაერთი აქტი. ამასთანავე, იგი მიუთითებდა, რომ ეს ქმედებები ხელისუფლების არაოფიციალური მხარდაჭერით სარგებლობდა, რამაც სამოქალაქო საზოგადოებაში დაბადა საფუძვლიანი ეჭვი ამ დანაშაულის ჩამდენთა თანამზრახველობის შესახებ სახელმწიფოს წარმომადგენლებთან.²⁸¹

ბელელური და სხვები საქართველოს წინააღმდეგ. ადამიანის უფლებათა ევროპულმა სასამართლომ აღნიშნულ საქმეზე გადაწყვეტილება 2014 წლის 7 ოქტომბერს გამოიტანა. ამ საქმეშიც მან დაადგინა არა მხოლოდ რელიგიის თავისუფლებისა და დისკრიმინაციის აკრძალვის დარღვევა, არამედ წამების, არაადამიანური და დამამცირებელი მოპყრობის აკრძალვის დარღვევაც (ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციის მე-3, მე-9 და მე-14 მუხლები). ის შეეხებოდა 2000-2001 წლებში, სხვადასხვა დროს მომჩივნების მიმართ განხორციელებულ ძალადობასა და თავდასხმებთან დაკავშირებულ ოცდაათ საქმეს. მომჩივნებმა დაახლოებით 160 საჩივარი შეიტანეს საგამოძიებო ორგანოებში, მათ შორის საქართველოს გენერალურ პროკურატურაში, რათა დამნაშავე პირების მიმართ აღძრულიყო სისხლის სამართლის საქმეები. საჩივრებს რაიმე კონკრეტული შედეგი არ მოჰყოლია.

როგორც ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო მიუთითებს, სამართლებრივი დაცვის ყველა საშუალებას მოკლებულმა მომჩივნებმა ვერ

274. Ibid., პარა. 119.
275. Ibid.
276. Ibid.
277. Ibid., პარ. 132.
278. Ibid., პარ. 133.
279. Ibid.
280. Ibid.
281. Ibid., პარა. 141.

შეძლეს რელიგიის თავისუფლებიდან გამომდინარე უფლებების დაცვა ეროვნულ სასამართლოებში. ხელისუფლების ორგანოების გულგრილობამ გზა გაუხსნა იეჰოვას მოწმეთა წინააღმდეგ რელიგიური ძალადობის ფართოდ გავრცელებას მთელი საქართველოს მასშტაბით.²⁸² ევროსასამართლო მიიჩნევს, რომ თავისი მონაწილეობით, მხარდაჭერით ან სულ მცირე, მდუმარე თანხმობით, შესაბამისმა ორგანოებმა ვერ შეასრულეს თავისი მოვალეობა მიეღოთ აუცილებელი ზომები იმის უზრუნველსაყოფად, რომ იეჰოვას მოწმეებს შეძლებოდათ რელიგიის თავისუფლების საკუთარი უფლების განხორციელება. სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოების დამოკიდებულებამ ხელი შეუწყო რელიგიური ძალადობის გაღრმავებას.²⁸³ ევროსასამართლომ დაასკვნა, რომ იეჰოვას მოწმეთა წინააღმდეგ განხორციელებული ძალადობის მიმართ საქართველოს ხელისუფლების ორგანოების მხრიდან შემწყნარებლურ დამოკიდებულებას სისტემატური ხასიათი ჰქონდა.²⁸⁴ ბევრ შემთხვევაში, საქმეზე ზედამხედველი პროკურორებისა და შიდა სასამართლოებისთვის კარგად იყო ცნობილი ჩატარებული გამოძიებების ნაკლოვანებების შესახებ, მაგრამ არაფერი არ გაუკეთებიათ.²⁸⁵ ფართოდ იყო ცნობილი, რომ რელიგიურად მოტივირებული ძალადობა საქართველოში სერიოზულ პრობლემას წარმოადგენდა, თუმცა ძალიან ცოტა რამ თუ გაკეთდა ამის თავიდან ასაცილებლად ან/და შესაჩერებლად.²⁸⁶

ცარციძე და სხვები საქართველოს წინააღმდეგ. ადამიანის უფლებათა ევროპულმა სასამართლომ აღნიშნულ საქმეზე გადაწყვეტილება 2017 წლის 17 იანვარს გამოიტანა და დაადგინა რელიგიის თავისუფლებისა და დისკრიმინაციის აკრძალვის დარღვევა (ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციის მე-9 და მე-14 მუხლები). ის შეეხება იეჰოვას მოწმეების მიმართ რელიგიური მოტივით 2000-2001 წლებში განხორციელებული აგრესიის სამ შემთხვევას.

აღნიშნულ საქმეშიც ევროპულმა სასამართლომ გააკეთა მსგავსი შეფასებები, რაც წინა ორ საქმეშია მოცემული და პოლიციის თანამშრომლებისა თუ სასამართლოს საქმიანობის კრიტიკას წარმოადგენს. ერთ-ერთი დანაშაულებრივი ფაქტის კონტექსტში, ევროპულმა სასამართლომ მხედველობაში მიიღო პოლიციის თანამშრომლის მიერ ეროვნული სასამართლოებისთვის მიცემული ჩვენება, რომ მისმა კოლეგამ იეჰოვას მოწმეებს მოსთხოვა „შეწყვიტათ შეკრება,“ რათა თავიდან აეცილებინათ მათი მოწინააღმდეგეებთან დაპირისპირება.²⁸⁷ სასამართლოს შეფასებით, თუნდაც იმის დაშვებით, რომ პოლიციის ოფიცრის მხრიდან ეს მოთხოვნა არ მოიცავდა დამცირებას ან თავდასხმას რაიმე ფორმით, ის მაინც უტოლდებოდა კონვენციის მე-9 მუხლით გათვალისწინებული მომჩივნების უფლებებში ჩარევას. იმის გათვალისწინებით, რომ ამ მოთხოვნას ადგილი ჰქონდა სულ მცირე ერთი პოლიციის ოფიცრის მხრიდან, მისი ქმედებები აშკარად წარმოშობდა მთავრობის პასუხისმგებლობას.²⁸⁸ სასამართლომ ასევე დაასკვნა, რომ მომჩივნების ნაწილი

282. ბელელური და სხვები საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი #28490/02, პარა. 163. (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2014), <https://www.supremecourt.ge/files/upload-file/pdf/saqartvelos-winaagmdeg-begeluri-da-sxva.pdf>.

283. Ibid., პარა. 165.

284. Ibid., პარა. 174.

285. Ibid., პარა. 136.

286. Ibid., პარა. 175.

287. ცარციძე და სხვები საქართველოს წინააღმდეგ, საჩივარი #18766/04, პარა. 80. (ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლო, 2017). <https://www.supremecourt.ge/uploads/files/1/pdf/s-winaagmdeg/tsartsidze-saqartvelos-winaagmdeg.pdf>.

288. Ibid.

პოლიციის მხრიდან ძალადობის მსხვერპლი გახდა მათი რელიგიური მრწამსის საფუძვლით.²⁸⁹

ევროპის საბჭოს მინისტრთა კომიტეტი ზემოაღნიშნული საქმეებიდან აგრძელებს ზედამხედველობას საქმის - „გლდანის კონგრეგაციის 97 წევრი საქართველოს წინააღმდეგ“ - აღსრულებაზე და მას აღსრულებულად ჟერჯერობით არ თვლის.²⁹⁰ ის მოითხოვს სახელმწიფოსაგან ისეთი ზოგადი ღონისძიებების გატარებას, რომელიც გააუმჯობესებს სიძულვილით მოტივირებული დანაშაულების გამოძიებას.

289. Ibid., პარ. 85.

290. Council of Europe (Committee of Ministers), “Identoba and Others Group v. Georgia (Application No. 73235/12)” (Strasbourg : Council of Europe, October 1, 2020), [https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22EXEClidentifier%22:%22CM/Del/Dec\(2020\)1383/H46-5E%22](https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22EXEClidentifier%22:%22CM/Del/Dec(2020)1383/H46-5E%22)].

გამოყენებული ლიტერატურა

ადამიანის უფლებების მონიტორინგისა და სწავლების ცენტრი. „რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს საქმიანობის კრიტიკული ანალიზი.“ თბილისი: ადამიანის უფლებების მონიტორინგისა და სწავლების ცენტრი, 14 ოქტომბერი, 2020. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/religiis-sakitkhata-sakhelmtsifo-saagentos-sakmianobis-kritikuli-analizi-1>.

———. „რელიგიური უმცირესობების დაცვა - ადამიანის უფლებათა დაცვის სტრატეგიებისა და სამოქმედო გეგმების შესრულების მონიტორინგის ანგარიში.“ თბილისი: ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, 3 ოქტომბერი, 2018. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/religiuri-umtsiresobebis-datsva-adamianis-uflebata-datsvis-strategiebisa-da-samokmedo-gegmebis-shesrulebis-monitoringis-angarishi>.

გამსახურდია, ზვიად. „საინაუგურაციო სიტყვა.“ თბილისი, 7 ივნისი, 1991. <https://www.youtube.com/watch?v=Rn1ja0DApDw>.

გიორგაძე, ლელა. „საქართველოსა და რუსეთის საეკლესიო ურთიერთობები პოსტსაბჭოურ პერიოდში (1990-2004 წლებში).“ სადოქტორო ნაშრომი, 2014. http://press.tsu.ge/data/image_db_innova/Disertaciebi/lela_giorgadze.pdf.

გვახარია, გიორგი. „დაპირისპირება ქართულ საზოგადოებაში.“ რადიო თავისუფლება, 14 ივნისი, 2013. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/red-zone-confrontation/25017433.html>.

გვრიტიშვილი, ეთერ, ეკა ჭითანავა, თამთა მიქელაძე და მარიამ კვარაცხელია. „რელიგიური ორგანიზაციების სახელმწიფო დაფინანსების პოლიტიკა (2014-2015).“ თბილისი: EMC და TDI, 16 ივლისი, 2016. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/kvleva-religiuri-organizatsiebis-sakhelmtsifo-dafinansebis-politika-2014-2015>.

დეისაძე-შარვაშიძე, ლაშა. „საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია და თანამედროვე გამოწვევები (XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან დღემდე).“ სადოქტორო ნაშრომი, 2019.

ევროპის კომისია რასიზმისა და შეუწყნარებლობის წინააღმდეგ. „მოხსენება საქართველოს შესახებ.“ სტრასბურგი: ევროპის საბჭო, 22 ივნისი, 2001. <https://rm.coe.int/ecri-first-report-on-on-georgia-adopted-on-22-june-2001-published-on-2/16808b78b7>.

———. „მოხსენება საქართველოს შესახებ (მონიტორინგის მეხუთე ციკლი).“ სტრასბურგი: ევროპის საბჭო, 1 მარტი, 2016. <https://rm.coe.int/fourth-report-on-georgia-georgian-translation-/16808b5775>.

ეროვნულ უმცირესობათა დაცვის შესახებ ჩარჩო კონვენციის მრჩველთა კომიტეტი. „შესამე დასკვნა საქართველოს შესახებ.“ სტრასბურგი: ევროპის საბჭო, 7 მარტი, 2019. https://smr.gov.ge/uploads/prev/3rd_Op_Geo_05dc9050.pdf.

ზვიადაძე სოფო, ნარგიზა არჯევანიძე, რუსლან ბარამიძე, თეონა ფირანიშვილი, მარიამ ბეგაძე და კონსტანტინე ჩაჩიბაია. „რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები - კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული.“ თბილისი: ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, 2020.

თავისუფლების ინსტიტუტი. „ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. 2002 წლის ანგარიში.“ თბილისი: თავისუფლების ინსტიტუტი, 2003. <https://liberty.ge/books/29>.

———. „ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. იანვარი-მარტი 2002.“ თბილისი: თავისუფლების ინსტიტუტი, 2002. <https://liberty.ge/books/24>.

———. „აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში.“ თბილისი: თავისუფლების ინსტიტუტი, 2002. <https://liberty.ge/books/9>.

ილია II. ეპისტოლენი, სიტყვანი, ქადაგებანი. ტომი I. თბილისი, 1997. <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1994.htm>.

———. „საშობაო ეპისტოლე.“ თბილისი, 1993-1994. <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1994.htm>.

———. „შევარდნაძე არ გადადგება.“ თბილისი, 1994. https://www.youtube.com/watch?v=ddFfWhMRNtk&ab_channel=alexandre.

ინტერპრესნიუსი. „ბიძინა ივანიშვილი - აჭარაში მეჩეთის მშენებლობის თემა პოლიტიზირებული ხელოვნურად გახდა,“ 14 მარტი, 2013. <https://www.interpressnews.ge/ka/article/232769-bizina-ivanishvili-acharashi-mechetis-msheneblobis-tema-politizirebuli-xelovnurad-gaxda/>.

———. „საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის განცხადება.“ 10 მაისი, 2011. <https://www.interpressnews.ge/ka/article/180862-sakartvelos-katolikos-patriarkis-ganxadeba>.

მეტრეველი, არჩილ. რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება, წიგნი II: კოლექტიური და ინსტიტუციური ასპექტები. თბილისი: საქართველოს უნივერსიტეტი, 2022.

მინდიაშვილი, ბექა. „რელიგიური განათლების პერსპექტივა სახელმწიფო სკოლებში.“ 24 საათი, 2004.

მიქელაძე, თამთა, მარიამ ბეგაძე, ეთო გვრიტიშვი, ქეთი ჩუთლაშვი, ნინო სუხიშვილი და ქეთი სართანია. „რელიგიის თავისუფლება - სახელმწიფოს დისკრიმინაციული და არასაკულარული პოლიტიკის კრიტიკა.“ თბილისი: ადამიანის უფლებების სწავლებისა და მონიტორინგის ცენტრი, 2016. <https://cutt.ly/ncrBpKi>.

ნანუაშვილი უჩა. „სახალხო დამცველის განცხადება რელიგიური გაერთიანებების დაფინანსებასთან დაკავშირებით.“ 28 იანვარი, 2014. http://tolerantoba.ge/index.php?news_id=534.

პაპუაშვილი, ნუგზარ. „რელიგიური სწავლების Via Dolorosa საქართველოში.“ თავისუფლება #9 (33) (2004).

რადიო თავისუფლება. “ვინ დაარბია თავისუფლების ინსტიტუტი,” 18 ივლისი, 2002. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1522150.html>.

რეხვიაშვილი, ჯიმშერ. “დაპირისპირება თბილისის სასულიერო აკადემიაში.” რადიო თავისუფლება, 12 ნოემბერი, 2004. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1538189.html>.

რობაქიძე, ნინო. “მთავრობა ეკლესიის სამსახურში.” ლიბერალი, 2-14 ივნისი 2009. https://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/8556/1/Liberali_2009_N2.pdf.

სამოქალაქო საქართველო. „ახალი მემარჯვენეების საპრეზიდენტო კანდიდატი პრიორიტეტებზე საუბრობს,“ 26 ნოემბერი, 2007. <https://civil.ge/ka/archives/142088>.

———. „ილია მეორე: რელიგიური გაერთიანებების სტატუსზე კანონი ‘საშიშია,“ 7 ივლისი, 2011. <https://civil.ge/ka/archives/149292>.

———. „პატრიარქი: თვითმმართველობის ახალი კოდექსის პროექტი ქვეყნის ‘დაშლას’ გამოიწვევს,“ 5 დეკემბერი, 2013. <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=27635>.

———. „პრეზიდენტი ეკუმენისტურ ლოცვას დაესწრო ბაპტისტურ ეკლესიაში,“ 15 მარტი, 2003. <https://civil.ge/ka/archives/129236>.

———. „სამართალდამცავებმა ბასილ მკალავიშვილი დააპატიმრეს,“ 12 მარტი, 2004. <https://civil.ge/ka/archives/131756>.

———. „საქართველოს პატრიარქი ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობის მიღებაზე,“ 6 მაისი, 2014. <https://civil.ge/ka/archives/152945>.

———. „საქართველო უარს ამბობს ვატიკანთან ხელშეკრულების გაფორმებაზე,“ 19 სექტემბერი, 2003. <https://civil.ge/ka/archives/130387>.

სარაჯიშვილი, ნიკოლოზ. „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო’ და 1990 წლის 28 ოქტომბრის უზენაესი საბჭოს არჩევნები.“ კრებულში ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა. თბილისი: არტანუჯი, 2020.

საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია. „საია სახელმწიფო ბიუჯეტიდან მუსლიმების დისკრიმინაციული დაფინანსების წესს საკონსტიტუციო სასამართლოში ასაჩივრებს,“ 5 აპრილი, 2016. <https://gyla.ge/ge/post/saia-sakhelmtsifo-biujetidan-muslimebis-diskriminaciuli-dafinansebis-tsess-sakonstitucio-sasamartloshi-asachivrebs#sthash.uc1xdWgl.mBPqGh0R.dpbs>.

საქართველოს გენერალური პროკურატურა. „რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დისკრიმინაციული დანაშაულები 2018-2020.“ თბილისი: საქართველოს გენერალური პროკურატურა, 2020. <https://pog.gov.ge/uploads/886a091c-religiis-nishniT-diskriminaciis-motivi.pdf>.

საქართველოს პროკურატურა. „გენერალური პროკურორის ანგარიში 2020.“ თბილისი: საქართველოს პროკურატურა, 2021. <https://pog.gov.ge/uploads/c7c23efb-generaluri-prokuraturis-saqmianobis-angarishi-2020-compressed.pdf>.

საქართველოს სახალხო დამცველი. „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2000 წ.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2000. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916215560300.PDF>.

———. „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის პირველი ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2001. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916223333497.PDF>.

———. „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2001. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916230381070.PDF>.

———. „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის პირველი ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2002. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916234077675.PDF>.

———. „საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის მეორე ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2002. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916241698560.PDF>.

———. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2004წ.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2004. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373539049.pdf>.

———. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 1 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2005. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373649624.pdf>.

———. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 2 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2005. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373732914.pdf>.

———. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 1 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2007. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373659470.pdf>.

———. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 2 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2007. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628524.pdf>.

———. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2008წ. / 2 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2008. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628768.pdf>.

——. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2009. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373657799.pdf>.

——. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 2 ნახევარი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2009. <https://ombudsman.ge/res/docs/2019040411373662896.pdf>.

——. „ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010წ.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2010. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373770553.pdf>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2011 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2011. <https://drive.google.com/file/d/1BIXIPKQaeHyML-yfUQbxxRg3lOh07NJA/view>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2012 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველის, 2012. https://drive.google.com/file/d/1HZ3-Aqw16A1_vGouD7apUmMR6MImiHIP/view.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2013 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2013. <https://drive.google.com/file/d/19AjSGIOHEQkzJ0HV-rxQ56sXgF0E6d7/view>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2017 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2017. <https://drive.google.com/file/d/1gcWDvqloj-PTKW5FWBczRKSldQrKkoO9/view>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2018 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2018. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019042620571319466.pdf>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2019 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2019. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020040215365449134.pdf>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2020 წელი.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2020. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2021040110573948397.pdf>.

——. „ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2021 წელი,“ 2022. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2022040413242699860.pdf>.

——. „განცხადება ჩოხატაურის მუნიციპალიტეტის სოფელ ბუკნარში განვითარებულ მოვლენებთან დაკავშირებით,“ 13 იანვარი, 2021. <https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsvelis-gantskhadeba-chokhatauris-munitsipalitetsis-sofel-buknarshi-ganvitarebul-movlenebtan-dakavshirebit>.

——. „სპეციალური ანგარიში დისკრიმინაციის წინააღმდეგ ბრძოლის, მისი თავიდან აცილებისა და თანასწორობის მდგომარეობის შესახებ.“ თბილისი: საქართველოს სახალხო დამცველი, 2019. <https://cutt.ly/K72yAqz>.

საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. „ურთიერთთანამაშრომლობის ოთხმხრივი მემორანდუმი,“ 23 სექტემბერი, 2020. <https://www.geostat.ge/index.php/ka/single-news/1941/urtierttanamashromlobis-otkhmkhriivi-memorandum>.

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტრო, საქართველოს პროკურატურა და საქართველოს უზენაესი სასამართლო. „დისკრიმინაციის ნიშნით შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულის სტატისტიკის ერთიანი ანგარიში.“ თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2020. https://www.geostat.ge/media/36779/diskriminaciis-nishnit_2020_IV.pdf.

სულხანიშვილი, ირინა. „განათლების მართლმადიდებლური სინდრომი საქართველოში.“ კრებულში Идентичность, власть и город в работах молодых учёных Южного Кавказа. თბილისი: ჰაინრიხ ბიოლის ფონდი, 2005.

ტაბატაძე, შალვა. „რელიგიის სწავლება საჯარო სკოლებში.“ თბილისი: ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი. წვდომის თარიღი: 10 სექტემბერი, 2022. <http://tdi.ge/ge/page/religiis-scvaleba-sajaro-skolebshi>.

ტაბულა. „გახარია: ეკლესია არ უნდა დაიხუროს, რაც გასაგებია, ჩვენ ხომ მართლმადიდებლური სახელმწიფო ვართ,“ 14 აპრილი, 2020. <https://tabula.ge/ge/news/644208-gakharlia-eklesia-ar-unda-daikhuros-rats-gasagebia>.

——. „რელიგიათა საბჭო: რელიგიურ ორგანიზაციებზე კანონის შემუშავება დღის წესრიგში არ უნდა დადგეს,“ 1 თებერვალი, 2019. <https://tabula.ge/ge/news/619285-religiata-sabcho-religiur-organizatsiebbe-kanonis>.

——. „ღარიბაშვილი 5 ივლისზე: 30 კაცი როგორ უნდა დაიცვას სახელმწიფომ, უმრავლესობას გადაუაროს?“, 17 სექტემბერი, 2021. <https://tabula.ge/ge/news/673168-gharibashvili-5-ivlisze-30-katsi-rogor-unda>.

ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი. „არასამთავრობოები რელიგიის საკითხთა სააგენტოს გაუქმების შესახებ,“ 18 ივლისი, 2018. <https://tdi.ge/ge/statement/arasamtavroboebi-religiis-sakitxta-saagentos-gaukmebis-shehexeb>.

——. „განცხადება კონსტიტუციაში რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვასთან დაკავშირებით,“ 24 სექტემბერი, 2017. <https://tdi.ge/ge/statement/gancxadeba-konstituciashi-religiis-tavisuplebis-shezgudvastan-dakavshirebit>.

——. „რელიგიური გაერთიანებების განცხადება ვიცე-პრემიერ მაია ცქიტიშვილის პოზიციასთან დაკავშირებით,“ 1 დეკემბერი, 2020. <https://www.tdi.ge/ge/statement/religiuri-gaertianebebis-ganxadeba-vice-premier-maia-ckitishvilis-poziciastan>.

——. „საეკლესიო ანტისემიტობაში - განახლებადი ინფორმაცია,“ 9 თებერვალი, 2021. <http://tdi.ge/ge/statement/saeklesio-antisemitizmi-ganaxlebad-inpormacia>.

——. „TDI-ის შეფასება კონსტიტუციაში რელიგიის თავისუფლების შეზღუდვაზე,“ 6 ივლისი, 2017. <https://tdi.ge/ge/statement/tdi-shepaseba-konstituciashi-religiis-tavisuplebis-shezgudvaze>.

ტულუში, გიორგი. „ტოლერანტობა საქართველოში - მიღწევები და გამოწვევები.“ თბილისი, 16 ნოემბერი, 2009. http://tolerantoba.ge/index.php?id=1281619822&sub_id=1321954386.

ფუტკარაძე, ტარიელ. “1991 წლის აპრილ-მაისში აჭარაში განვითარებული მოვლენები.” კრებულში ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა. თბილისი: არტანუჯი, 2020.

ქართველიშვილი, მიხეილ. „ეროვნული ხელისუფლების რელიგიური პოლიტიკა.“ კრებულში ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა. თბილისი: არტანუჯი, 2020.

ქევანიშვილი, ეკა. „თბილისში „სახალხო-მართლმადიდებლური მოძრაობა“ ფუძნდება.“ რადიო თავისუფლება, 25 მარტი, 2010. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1993772.html>.

——. „იცი რატომ მომკლეს? - ვიტალი საფაროვი.“ რადიო თავისუფლება, 15 ოქტომბერი, 2019. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/30217488.html>.

რელიგიათა საბჭო და ტოლერანტობის ცენტრი. “საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2017.” თბილისი, 17 მაისი, 2017. http://tolerantoba.ge/failebi/qartuli_broshura_saxalxo_damcveli_87902.pdf.

——. „საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2020.“ რედ. ბეჟა მინდიაშვილი. თბილისი: ტოლერანტობის ცენტრი, 24 სექტემბერი, 2020. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020092417162834667.pdf>.

ღავთაძე, მარიამ, ეკა ჭითანავა, ანზორ ხატიაშვილი, მარიამ ჭიქია, შოთა თუთბერიძე და გვანცა ლომაია. „რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება საქართველოში, ანგარიში 2010-2019.“ თბილისი: ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 2020. http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-angarishi-religiis_tavisupleba_sakartveloshi_2010-2019.pdf.

ღოღობერიძე, ხატია. „ელჩები, აქტივისტები, NGO-ები, სასულიერო პირები, ახალი პატრიარქის მოლოდინი — ჩანაწერები, ნაწილი II.“ [On.ge](https://on.ge/story/89086), 14 სექტემბერი, 2021. <https://on.ge/story/89086>.

ნერეთელი, კოკა. “საქართველოს ეკლესიის არუაცხელი ქონება და უკიდუგანო გავლენა.” NATION, 9 თებერვალი, 2020. https://nation.ge/index.php?m=5&news_id=11.

ნულაძე, ზაზა. „მცირე მთავრობა“: ქართული ოცნების ‘ქამრების შემოჭერის’ „მეორე ტალღა,“ ამერიკის ხმა, 26 ივნისი, 2018. <https://www.amerikishma.com/a/georgia-new-pm-mamuka-bakhtadzes-small-government/4455610.html>.

ჭაფარიძე, ანანია. „საეკლესიო კრებები 1918-1995 წლებში.“ meufeanania.info, 6 აპრილი, 2017. <http://meufeanania.info/saeklesioni/>.

Council of Europe (Committee of Ministers). “Identoba and Others Group v. Georgia (Application No. 73235/12).” Strasbourg : Council of Europe, October 1, 2020. [https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%7B%22EXECIdentifier%22:%7B%22CM/Del/Dec\(2020\)1383/H46-5E%22%7D%7D](https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%7B%22EXECIdentifier%22:%7B%22CM/Del/Dec(2020)1383/H46-5E%22%7D%7D).

Council of Europe (Venice Commission). “Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief.” Strasbourg: Council of Europe, June 11, 2004. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2004\)061-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2004)061-e).

European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). “Draft Opinion on the Draft Revised Constitution as Adopted by the Parliament of Georgia at the Second Reading on 23 June 2017.” Strasbourg, September 22, 2017. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2017\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2017)006-e).

———. “Report on the Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulations and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred.” Strasbourg, 2008. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e).

Gunn, Jeremy, and Dag Nygaard. “Georgian Constitutional Values versus Political and Financial Interests: The Constitutional Agreement’s Departure from the Georgian Principle of Equality.” Oslo: Norwegian Centre for Human Rights , 2015. <https://cutt.ly/P5n7uEN>.

Parliamentary Assembly of the Council of Europe. “Recommendation 1805 (2007) Blasphemy, Religious Insults and Hate Speech against Persons on Grounds of Their Religion,” 2007. <https://cutt.ly/K5vsvHf>.

U.S. Department of State. “2018 Report on International Religious Freedom: Georgia.” Washington DC: U.S. Department of State, 2018. <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.

———. “2019 Report on International Religious Freedom: Georgia.” Washington DC: U.S. Department of State, 2019. <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.

———. “Annual Report on International Religious Freedom for 1999: Georgia.” Washington DC: U.S. Department of State, September 9, 1999. https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/irf/irf_rpt/1999/irf_georgia99.html?fbclid=IwAR1FPkvwQZb0pWGVvEEwM65qkI5LjdwtPedQu6whNJo31to2-72m0WMuakWc.

———. “International Religious Freedom Report 2003.” Washington DC: U.S. Department of State, 2003. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2003/24358.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2004.” Washington DC: U.S. Department of State, 2004. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2004/35455.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2005.” Washington DC: U.S. Department of State, 2005. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51553.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2009.” Washington DC: U.S. Department of State, 2009. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127311.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2010.” Washington DC: U.S. Department of State, 2010. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148936.htm>.

Ombudsman.ge „რელიგიათა საბჭოს წევრი გაერთიანებების მიმართვა საქართველოს პარლამენტს,” 2 აგვისტო, 2017. <https://ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/religiata-sabchos-wevri-gaertianebebis-mimartva-saqartvelos-parlaments>.

———. „სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს განცხადება: ვგმობთ ძალადობას, არ მივესალმებით რელიგიური გრძნობების შეურაცხყოფის შესახებ კანონის ინიციატივას,” 10 ივლისი, 2021. <https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-datsveltan-arsebuli-religiata-sabchos-gantskhadeba-vgmobt-dzaladobas-ar-mivesalmebit-religiuri-grdznobebis-sheuratskhqofis-shesakheb-kanonis-initsiativias>.

———. „სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრისა და რელიგიათა საბჭოს წევრი რელიგიური გაერთიანებების პროტესტი გავრცელებული საიდუმლო მასალების წინააღმდეგ,” 19 სექტემბერი, 2021. <https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsveltan-arsebuli-tolerantobis-tsentrisa-da-religiata-sabchos-tsevri-religiuri-gaertianebebis-protesti-gavrtsebuli-saidumlo-masalebis-tsinaaghmdeg>.

U.S. Embassy Moscow. “1991 USSR Country Report on Human Rights.” IDFI, March 27, 2017. https://idfi.ge/ge/human_rights_in_georgia_in_1991.

UN General Assembly. Resolution 36/55, Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (1981). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination>.

UN Human Rights Committee. “General Comment No. 34,” 2011. <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf>.

FREEDOM OF RELIGION IN GEORGIA

30 YEARS

The publication was prepared by Tolerance Centre, under the auspices of the Public Defender of Georgia, within the Program “USAID Unity Through Diversity,” implemented by the UNA Georgia with the financial support of the United States Agency for International Development (USAID). The views and opinions expressed in this publication are those of the authors and do not necessarily reflect the views or positions of the USAID and UNA Georgia.

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

unag
UN Association of Georgia

Editor-in-Chief:

Beka Mindiashvili

Scientific Editor:

Luka Kiliptari

Authors:

Beka Mindiashvili

Tatuli Todua

Mariam Gvartadze

Translator:

Tamar Gogvadze

Design and Layout:

Giorgi Kinkladze

CONTENTS

Freedom of Religion in Georgia - 30 Years	4
Politics and Religious Freedom	6
1990 - 1992	6
1992 - 2003	9
2003 - 2012	15
2012 - 2022	20
Religious Freedom Reforms and Legislation Review	30
Constitutional regulation of freedom of religion	30
The impact of the Constitutional Agreement on freedom of religion	31
The issue of the registration of religious organizations.....	32
Overview of the legal framework related to the property of religious organizations	33
Anti-discrimination legislation and equality	36
Religious festivals and holidays	36
Military service and freedom of religion	37
Freedom of religion in penitential institutions.....	37
Criminal law, administrative offenses and freedom of religion	38
Recent Legislative Initiatives Concerning Freedom of Religion	39
State Responses to Crimes Committed on Grounds of Religious Intolerance.....	42
Responding to religious hate crimes in the early years of independence (before the Rose Revolution)	42
Response to religious hate crimes from the Rose Revolution to 2012	46
Response to religious hate crimes from 2012 to the present	49
Ownership and Property of Religious Communities	53
General overview	53
The unresolved issue of restitution	54
Legal dispute over historic property	57
Obstacles in the construction of new religious buildings	60
The Impact of Religion on Public Education	66
1990-2005 – The rise of religious fundamentalism in schools	66
Education reform of 2005 – attempts at maintaining religious neutrality at schools.....	69
Whether religion should be taught in schools	72
The contents of school textbooks	73
Judgments of the European Court of Human Rights in Cases of Freedom of Religion	76
Bibliography	79

FREEDOM OF RELIGION IN GEORGIA - 30 YEARS

Since its inception, the activities of the Tolerance Center for Tolerance under the Public Defender's Office have been directed toward the protection of religious freedom - it observes, studies, and analyzes the legal system and political context of religious freedom in Georgia, the mechanisms that ensure and improve the ways of protecting religious freedom.

The Tolerance Center, together with the Council of Religions under the Public Defender, is the initiator and participant in a number of legal reforms. As a result of the joint efforts of the Council of Religions and the Tolerance Center, a number of changes were made, which had a positive impact on the current situation in terms of the culture of religious tolerance and the protection of religious freedom.

Based on the long experience, we considered it necessary to collect the practical, legal, and theoretical data of the Tolerance Center and turn it into a single report. Besides the years, in which the Tolerance Center and the Council of Religions were directly involved in the work for the protection of religious freedom (from 2005 to the present), we considered it appropriate to expand the time frame in this regard and present a broader picture.

Thus, the research "Freedom of Religion in Georgia - 30 years" covers the dynamics of freedom of religion and religious diversity, as well as the expressions of religious intolerance after the collapse of the Soviet Union to the present day – In a word, it presents a continuous perspective of thirty years.

We should probably begin our discussion on the freedom of religion by recognizing and taking into account that there are necessary prerequisites, without which it is impossible to protect the freedom of religion, and on the basis of which the state ensures the existence of a minimum standard to protect this fundamental value.

What are these prerequisites? The famous religious freedom theorist, W. Cole Durham Jr. believes that there are four of them such as:

- Religious pluralism, i.e. the society should be religiously diverse;
- Economic stability, which is one of the main shields against all types of social conflict;
- Minimum tolerance - there must be a willingness among different religious communities to live in a tolerant environment and the interrelationship between religions should consider the principles of tolerance;
- Political legitimacy, i.e. the political system should be so secure that it should not require additional legitimacy from the religion of the majority, or on the contrary, it should not see a political threat in religion.

It can be said that the report developed by the Tolerance Center, the methodology of collecting and processing political and legal data, mostly addresses these supporting "needs" (if we do not consider the economic factor) and presents the state of freedom of religion in different angles in relation to them.

The report reviews and analyzes the complex relationship between politics and religious freedom from the time when Georgia gained its independence to the present day, as well as presents the reforms of the judicial system, which are related to the protection of religious freedom, reviews the state's response to the crimes committed on the basis of religious intolerance and the challenge of violent extremism, as well as the nature of its actions in different years. A separate chapter is also dedicated to the ownership of religious associations,

as one of the key issues regarding the existence of systemic discrimination in Georgia. The present situation in terms of the protection of freedom of religion in the general education space is reviewed separately. At the end of the report, the decisions of the European Court of Human Rights regarding freedom of religion are presented.

The authors of the report are Beka Mindiashvili (Politics and Freedom of Religion), Tatuli Todua (Legal Reforms and Legislation, The State's Response to Crimes Committed on the Grounds of Religious Intolerance, Decisions of the European Court of Human Rights on the cases of religious freedom) and Mariam Gvartadze (Ownership and Property of Religious Communities, The Impact of Religion on Public Education).

The purpose of the presented report is to show in what ways and to what extent the independent Georgian state and society were able to comprehend the freedom of religion as one of the most important values of the existence of a liberal democratic state and ensure its full protection, and more generally, to demonstrate how fully we all managed, as we often like to repeat, to restore and activate our Georgian tradition of tolerance in contemporary times.

POLITICS AND RELIGIOUS FREEDOM

As a result of the introduction of “perestroika,” religion finally returned to the public space following the persecution, harassment, total control, and enforced disappearance in the atheistic Soviet Union. Banned or persecuted religious organizations and believers were once again permitted and recognized. Priests and preachers began to appear on TV screens. Press publications of a religious or confessional nature were launched. During the last years of the USSR, religious diversity and the freedom of religion seemed to be establishing themselves naturally and effortlessly. One would meet preachers of different denominations in the streets of Tbilisi, persuading passers-by to take an interest in their teachings. Cinema and theater halls became meeting places for Protestant preachers and “seekers”, while the several functioning churches of the Georgian Orthodox Church became epicenters of the awakening of a national spirit. The leaders of the national movement who emerged in the arena and became popular, were religious. They used religious language in their public speeches and loaded their mission with religious connotations. At the time, the voice of the clergy in Georgia was still not widely heard; rather, it was the representatives of the national movement who delivered passionate sermons. At the rallies they organized, icons and crosses appeared; gatherings began and ended with prayer. The Georgian nomenklatura and intelligentsia were by no means lagging behind these national leaders in religiosity. The Catholicos-Patriarch and other clergy were already officially invited to the meetings of political parties and public events. It was clear that the awakened Georgian nationalism and the entire political process, in general, were given a striking religious tone, while communist atheism was counting its final days.

1990 - 1992

On September 28, 1990, the Catholicos-Patriarch of All Georgia Ilia II received the Chairman of the Presidium of the Supreme Council of the Georgian SSR Givi Gumbaridze at the Patriarchate of Georgia. This was the first time during the existence of the Soviet Union that the head of the Georgian SSR had visited the Patriarchate of Georgia. Previously, on April 22, 1990, the Council of Ministers of Georgia issued the following resolution (#183): “Taking into account the demands of the public organizations of the Republic, the citizens’ unions, and believers among the general public, and in agreement with the Patriarchate of the Georgian Orthodox Church, the Department of Religious Affairs under the Council of Ministers of the SSR of Georgia should be abolished, along with all its functions. All religious buildings of the Georgian Orthodox Church and the Patriarchate of Georgia located on the territory of the Republic and their immovable and movable property should be declared the property of the Georgian Orthodox Church.”¹ Until then, the Church had been strictly forbidden from any contact with the authorities, apart from its formal relationship with the Office of the Commissioner of Religious Affairs. But now, the situation was changing radically: With the abolition of the Department of Religious Affairs, the church was attaining freedom from this controlling body.² According to the resolution, all Orthodox churches, religious buildings and immovable property throughout the country were declared the property of the Patriarchate.

1. (The National Archive of Georgia, New Description 16420.1) The resolution is signed by: N. Chitanava - The Chairman of the Council of Ministers of the SSR of Georgia, and A. Paichadze - the Deputy Manager of the Affairs of the Council of Ministers.
2. Lasha Deisadze-Sharvashidze, “საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია და თანამედროვე გამოწვევები (XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან დღემდე) [Georgian Orthodox Church and Modern Challenges (From the 80s of the 20th century up to date)]” (PhD thesis, 2019), 160.

However, the resolution on church property was extended to the property of the so-called ‘disputed’ churches, including the buildings of the Roman Catholic Church, which the state had handed over to the Orthodox Church in 1989.³

The first democratic elections were held in Georgia on October 28, 1990. The Round Table - Free Georgia alliance came to power. One of the most popular clergymen at the time, Archpriest Archil Mindiashvili, became an MP within this political alliance, which was headed by Zviad Gamsakhurdia. The Communist Party of Georgia was also not without its priest representative – Fr. Rostom Lortkipanidze, the rector of Holy Trinity Church, was a representative on the Supreme Council, via the Communist Party list. Zviad Gamsakhurdia appointed an Orthodox clergyman as the Prefect of Akhaltsikhe. On November 14, 1990, the first session of the newly elected Supreme Council of Georgia was blessed by the Catholicos-Patriarch of Georgia Ilia II, but the direct involvement of the clergy in the government and their active participation in the political process was not welcomed by the Patriarchate.⁴

After coming to power, Zviad Gamsakhurdia⁵ began actively to support the Orthodox Church, which manifested itself in the material and financial strengthening of the Church, and the opening of closed churches and monasteries.⁶

Georgia’s independence was declared on April 9, 1991. Zviad Gamsakhurdia in his presidential election program and inauguration speech directly stated that statehood should be based on a close relationship with the Orthodox Church: “The authority of the national government, its power, should be based not merely on the social and political determinations of the government, but mostly on religious and moral principles.” For this reason, Orthodoxy should be declared as the state religion,⁷ however, on the other hand, this should not hinder the guarantees of freedom of belief and confession. In addition, Zviad Gamsakhurdia constantly talked about the need to teach Orthodoxy, and the close connection and cooperation

-
3. Liberty Institute, “ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. 2002 წლის ანგარიში [Human Rights Review. 2002 Report]” (Tbilisi: Liberty Institute, 2003), 78, <https://liberty.ge/en/books/29>.
 4. After the government of Z. Gamsakhurdia was overthrown, the Catholicos-Patriarch issued a decree, according to which clergymen were forbidden to openly support or join a political party.
 5. Zviad Gamsakhurdia, as a religious dissident, wrote revealing letters from the 1960s about the cooperation of the Patriarchate with the Soviet security service and the prevailing unhealthy moral environment there. On April 1, 1977, at the meeting of the Union of Writers, which was invited to condemn the dissident activities of Zviad Gamsakhurdia, the then popular poet Ioseb Noneshvili said: “I was moved by the Patriarch’s letter, published in Literaturuli Sakartvelo... We must trust both the church and the prosecutor’s office about what they have learned and written to us... the church and the prosecutor’s office confirm to us what is clearly stated in our regulations, namely that a member of the Union of Writers cannot be a person who does not stand for our Soviet principles (Ed.).
 6. Koka Tsereteli, “საქართველოს ეკლესიის არუაცხელი ქონება და უკიდვარო გავლენა [the Immense Wealth and Boundless Influence of the Church of Georgia],” NATION, February 9, 2020, https://nation.ge/index.php?m=5&news_id=11. After Z. Gamsakhurdia came to power, 22 thousand hectares of land, several industries and Soviet farms were transferred to the Patriarchate.
 7. “The state and the church should not interfere in mutual activities, they should jointly ensure the integrity of secular and church life. We are not in favor of the mutual separation of the state and the church, the church and the school, but their natural connection, which at the same time will be based on the mutual dependence of the political system and the church.” Zviad Gamsakhurdia, “საინაუგურაციო სიტყვა [Inaugural Address],” June 7, 1991, <https://www.youtube.com/watch?v=Rn1ja0DApDw>.

between school and church in order to establish moral norms among the youth.⁸ During this period, clergymen began frequently to attend schools, and to preach and perform so-called ‘blessings’ of schools. The resolution adopted by the Supreme Council of Georgia “On the cancellation of existing holidays and the restoration of the traditional ones” was aimed at eliminating the legacy left by communist ideology, and according to the third paragraph, six holidays of the Orthodox Church were declared non-working days.⁹

It is interesting that in this period both the government and the Patriarchate seem to have simultaneously decided to express a negative attitude towards non-dominant religious groups. In 1991, Zviad Gamsakhurdia, in a televised address dedicated to the Svetitskhoveli feast day, expressed a strong position in relation to Protestant groups, referring to them as sects. It seems that the Patriarch’s sermon was also delivered on the same day, and it was dedicated to the creation of the Department of Mission at the Patriarchate. Ilia II declared that every person who will promote the spread of other confessions in Georgia will be declared an enemy not only of the church, but also of the Georgian nation.¹⁰ In addition, the relationship between Gamsakhurdia’s authorities and the Muslim population of Adjara became strained.¹¹ On the one hand, the tension was caused by raising the issue of the abolition of the Autonomous Republic of Adjara; On the other hand, the dissatisfaction of the local Muslim population was caused by the calls for the Christianization of Adjara by the Orthodox clergy who held a negative attitude towards Islam. Gocha Spiridon Abuladze (now Archbishop Spiridon) was ordained as a priest in Adjara, Skhalta district. His radical attitudes caused a strong reaction among the Muslim population. The situation was eased by the delegation from Tbilisi to Adjara, the leader of which, Chairman of the Supreme Council, Akaki Asatiani, read excerpts from the Qoran in Arabic to a large audience, thereby confirming his loyalty to the Muslims.

Nevertheless, as a whole, both the government of Zviad Gamsakhurdia and the Patriarchate, during this period, still pursued a tolerant policy, since none of the intolerant attitudes held towards religious groups had manifested in any practical or effective outcomes.¹² Moreover, along with representatives of the Orthodox Church, Zviad Gamsakhurdia received clergymen of other denominations, while the Patriarchate continued to participate in ecumenical organizations and activities. Because of this, the Patriarch was opposed by anti-ecumenical orthodox groups within the church, who at the same time considered themselves supporters of Zviad Gamsakhurdia.

8. Mikheil Kartvelishvili, “ეროვნული ხელისუფლების რელიგიური პოლიტიკა [Religious Policy of the National Government],” in ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა [Zviad Gamsakhurdia: Politics, Science, Literature] (Tbilisi: Artanuji, 2020), 227.

9. Ibid., 226.

10. “Anyone who betrays Orthodoxy, our church, Svetitskhoveli, will also be a traitor to the parent nation, therefore every man who promotes the spread of sectarian doctrines and different religions in us will be declared an enemy of the Georgian nation.” Ilia II, საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქი ილია II. ეპისტოლენი, სიტყვანი, ქადაგებანი [Catholicos Patriarch of Georgia Ilia II: Epistles, Orations, Sermons], vol. 2 (Tbilisi, 1997), 314.

11. Taniel Putkaradze, “1991 წლის აპრილ-მაისში აჭარაში განვითარებული მოვლენები [Events Developed in Adjara in April-May of 1991],” in ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა [Zviad Gamsakhurdia. Politics, Science, Literature] (Tbilisi: Artanuji, 2020), 196-204.

12. “The governments of Georgia, Azerbaijan and Armenia declare that they firmly protect the freedom of religion. In Georgia, citizens are free to pray, although some minorities, including Jews, believe they are discriminated against when seeking employment and housing, regardless of local laws.” U.S. Embassy Moscow, “1991 USSR Country Report on Human Rights,” IDFI, March 27, 2017, https://idfi.ge/ge/human_rights_in_georgia_in_1991.

In 1991, in the context of the highly aggravated relationship between the government and the opposition, the Catholicos-Patriarch of Georgia on several occasions publicly criticized President Gamsakhurdia's style of governance. He pointed out to the government the importance of safeguarding democratic principles.¹³ Public criticism of the authorities by the Patriarch was something long unheard of. The Patriarchate of Georgia had not demonstrated any attitude towards the Soviet government since the 1930s, other than the required utterance of panegyrics. It should be noted that during the confrontation between the opposition and the Gamsakhurdia's authorities, Catholicos-Patriarch Ilia II attempted to act as a mediator between the parties. The first meetings of the government and opposition groups were held at the Patriarchate. This happened before the beginning of the armed coup.

Finally, it can be said that during Gamsakhurdia's short-lived governance, the church fully returned to the public political arena and received ideological recognition. Directly, through the common efforts of the government and the national movement, Orthodoxy was established as a defining marker of "Georgian" identity: at the religious and political level, the sentiment was established that being Georgian means, or at least ought to mean, being Orthodox. Such exclusive ownership of national identity was obviously a prerequisite for creating a negative environment for religious diversity. In the same period, it became clear that the public political positioning of the Church would stand above political parties and politics - despite the fact that the Patriarchate was also distinguished by its political bias during this period.

1992 - 2003

After Zviad Gamsakhurdia was overthrown, Eduard Shevardnadze, who returned to Georgia in 1992, went straight from the airport to Sion Cathedral to meet the Patriarch. The first interview he gave to the Georgian media was against a background of icons. He demonstratively lit candles in front of cameras, made a sign of the cross and expressed his hope to receive the support of the Catholicos-Patriarch while taking the most difficult steps. After a while, Ilia II baptized him and named him after St. George, repeatedly comparing his activities with the martyrdom of St. George.

The close relationship between Shevardnadze's government and the Patriarchate that came about through the coup d'état had several determining factors. But the main among these was that Eduard Shevardnadze needed an additional source of legitimacy, almost similar to the one in the Middle Ages - when the coronation of the monarch was performed in the church. A key event in terms of the church obtaining the function of legitimation was Eduard Shevardnadze's announcement of his resignation in 1994, and the response of Ilia II. After Shevardnadze announced his resignation, people gathered in front of the present parliament building, demanding that Shevardnadze remain in the position of chairman of the parliament and head of state. At that time, Ilia II said that he, as the spiritual father of

13. Giorgi Gvakharia, "დაპირისპირება ქართულ საზოგადოებაში [Confrontation within Georgian Society]" (Radio Liberty, June 14, 2013), <https://www.radiotavisupleba.ge/a/red-zone-confrontation/25017433.html>; "Zviad Gamsakhurdia was personally attacked by the Catholicos-Patriarch of Georgia Ilia II, who said: "Today we are beginning a historic national assembly and we beseech the Lord to grant us peace and prosperity. Evil divides the nation, while God unites. Nobody has the right to think that only he owns the truth, that only he loves his homeland." Nikoloz Sarajishvili, "მრგვალი მაგიდა - თავისუფალი საქართველო" და 1990 წლის 28 ოქტომბრის უზენაესი საბჭოს არჩევნები [Round Table - Free Georgia and the Elections of the Supreme Council of October 28, 1990]," in ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა [Zviad Gamsakhurdia: Politics, Science, Literature] (Tbilisi: Artanuji, 2020), 53.

all Georgia, declared Eduard Shevardnadze as the head of Georgia. “The voice of God, the voice of the nation” was Shevardnadze’s answer.¹⁴ With these words, the church gained the function of legitimizing the government and thus strengthened Shevardnadze’s power.

Article 14 of the 1995 Constitution guaranteed equality before the law, Article 19, paragraph one, protected freedom of religion, and Article 2 prohibited persecution based on speech, opinion, belief, and religion. Article 9 recognized “the special role of the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia in the history of Georgia and its independence from the state”. However, the function of legitimation created a certain accountability of the government to the Patriarchate; on the other hand, the patriarchate’s intolerant attitude towards different confessions made religious minorities face a dangerous reality. The 13th Church Assembly held in 1995 wrote a formal letter to the President of Georgia. In the letter, the extended assembly of the church requested the government to define the action of “sectarians” in Georgia as a religious expansion against the Georgian nation and to take decisive measures to prohibit their activities.¹⁵ The attitude of the Patriarchate towards specific denominations was openly declared as early as 1994, when the following phrases were found in the Nativity Epistle of the Catholicos Patriarch: “Representatives of many foreign religions and Protestant sects (Jews, Baptists, Catholics, Krishna followers, Pentecostals, representatives of the so-called Salvation Army and others) are trying to carry out religious expansion. They capture people’s souls by money, products, and clothes, humiliate and insult the Georgian Church, its saints, its clergy, and our traditions. Such sects sow antagonism and strife between people, which is a trick of evil power and has nothing to do with God.”¹⁶

According to the decree of the President of Georgia of August 3, 1997, the Department of Religion and National-State Development was established within the structure of the State Chancellery of Georgia.¹⁷ Inside the church, the cleansing of those clergymen, who, for various reasons, oppose the position of the Patriarchate of Georgia began. Some of the clergy working in the monasteries of Georgia demanded that the church refuse membership of the World Council of Churches and the European Conference of Churches: in other words, they wanted the Patriarchate to refuse to participate in the ecumenical movement. According to them, being in ecumenical organizations was tantamount to heresy and had a fatal effect on Orthodoxy. If their demands were not met, they threatened to split, but after the patriarchate actually left the ecumenical organizations in 1997, they made a new demand, which would mean leaving the family of worldwide Orthodox autocephalous churches. This step meant the complete isolation of the Georgian Orthodox Church, to which the Patriarchate did not agree.¹⁸ These clergymen camped in the Zarzma Monastery and severed eucharistic

14. Ilia II, “შევარდნაძე არ გადადგება [Shevardnadze Will Not Resign],” 1994, <https://www.youtube.com/watch?v=ddFfWhMRNtk>.

15. Anania Japaridze, “საეკლესიო კრებები 1918-1995 წლებში [Church Councils: 1918 – 1995],” meufeanania.info, April 6, 2017, <http://meufeanania.info/saeklesioni/>.

16. Ilia II, “საშობაო ეპისტოლე [Nativity Epistle],” 1994, <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1994.htm>.

17. Edict of the President of Georgia Document № 407, საქართველოს სახელმწიფო კანცელარიის სტრუქტურაში რელიგიისა და ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი განვითარების განყოფილების შექმნის შესახებ [About the Establishment of the Department of Religion and National-State Development in the Structure of the State Chancellery of Georgia Decree of the President of Georgia] (1997) <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1280843?publication=0>.

18. Lela Giorgadze, “საქართველოსა და რუსეთის საეკლესიო ურთიერთობები პოსტსაბჭოურ პერიოდში (1990-2004 წლებში) [the Church Relations between Georgia and Russia in the Post-Soviet Era (1990-2004): An Attempt of a Church Split in the Georgian Orthodox Church of the Post-Soviet Era]” (PhD thesis, 2014), 55-67, https://tsu.ge/assets/media/files/48/disertaciebi/Lela_Giorgadze.pdf.

communion with the Catholicos-Patriarch and the Holy Synod. The state used police force against the rebellious monks in favor of the Patriarchate, in order to return the monastery to the Patriarchate. In both cases, the government showed that it was prepared to help the latter with its “powerful” resources to pursue the interests of the Patriarchate.

From 1997, in response to the service rendered in terms of legitimation, Shevardnadze’s government began to enforce the will of the Patriarchate in several ways: it ensured the limitation and, in some cases, the suspension of the activity of various religious associations. Missionaries and preachers of other denominations no longer appeared in the streets of big cities. As a result of the “religious policy” of the government, an atmosphere of fear and intolerance for religious minorities was established. With the support of the government, archpriest Basil Mkalavishvili, who was excommunicated by the Holy Synod in 1995 for supporting Gamsakhurdia and criticizing the Patriarch, entered the arena. He launched active, violent attacks against different confessions in the name of Orthodoxy. His slogan was “either Orthodoxy or death.” The Ministries of Internal Affairs and State Security of Georgia openly cooperated with the so-called religious extremists in order to neutralize the sects. For example, in 2001, the Deputy Minister of Security, S. Nozadze said: “It is necessary to bring the dogmas of non-traditional denominations into conformity with the Georgian mentality and traditions.”¹⁹ Other comments may also be quoted. It was the security officers themselves who gave instructions as to where and which organization should be raided and harassed by Mkalavishvili’s group.²⁰

The years 1997 - 2004 can be described as the era of large-scale religious persecution and violence in Georgia: Orthodox extremist organizations constantly attacked and dispersed the gatherings of religious minorities and committed mass atrocities against people; On numerous occasions they burned down the Evangelical-Baptist Church in Kakheti, attacked the meeting places of Jehovah’s Witnesses, and ransacked the non-governmental organization The Liberty Institute – an active defendant of freedom of religion,²¹ burned religious literature, including New Testament books, which had been published through Protestant donations. The position of the Patriarchate regarding such raids was usually based on the following formula: while distancing themselves from violence, they nevertheless openly opposed sects and ‘pseudoliberalism’, by which they meant the active protection of religious freedom. Due to religious violence, the leaders of allied states, politicians and international organizations sent a number of protest letters to the Georgian government. As a result of international pressure, in 2002, the authorities decided to initiate legal proceedings against Basil Mkalavishvili and his group, although it turned out that this was only a formal response to the international community. The beginning of the criminal prosecution ended with the fact that the two policemen who visited Basil Mkalavishvili for questioning were themselves captivated by him and the members of his group, their weapons were confiscated, they were

19. Liberty Institute, “აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში [Freedom of Religion in Georgia]” (Tbilisi: Liberty Institute, 2002), 23, <https://liberty.ge/en/books/9>.

20. “Interesting information about the connection between the police and religious extremists was shared by the chairperson of the Human Rights Protection Committee of the Parliament of Georgia, Elene Tevdoradze. She claimed that in 2001, Jehovah’s Witnesses provided her with information on where and when they planned to organize a gathering and asked her to help protect the security of these gatherings. Elene Tevdoradze gave this list to the head of the city police, Soso Alavidze, who, in turn, sent the list to Basil Mkalavishvili “for further response.” Liberty Institute, “აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში [Freedom of Religion in Georgia],” 20.

21. “ვინ დაარბია თავისუფლების ინსტიტუტი [Who Raided the Liberty Institute],” Radio Liberty, July 18, 2002, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1522150.html>.

physically assaulted, stripped to the waist, and released only after two days, and no one was held accountable for this.²²

Georgia remained the only state among the former Soviet republics where the process of returning the properties of religious minorities confiscated during the Soviet period to their historical owners had not yet begun. On the contrary, the so-called issue of disputed churches arose. The Armenian Apostolic Church, the Muslim Community, the Lutheran Church, and the Jewish Community were not given back the religious buildings confiscated by the Communists, while five buildings of the Roman Catholic Church were directly handed over to the Orthodox Church. Georgia was also the only post-Soviet state where it was not possible for religious associations to obtain legal registration. Positive mention of different religions was completely restricted throughout the media, and programs in which religious issues were discussed from an academic standpoint were canceled. Instead, stereotyped publications and programs containing hate speech against religious minorities increased in both print and televised media.

In 1997, the Parliament adopted the Law on Education, which allowed the Patriarchate to participate in the development of school programs and projects.²³ During this period, the school, in fact, became a place of religious indoctrination for schoolchildren. Churches were built on the territories of public schools, prayer corners were set up, religious symbols, such as icons and crosses, were displayed in the classrooms, teachers of various subjects preached Orthodoxy, lessons began and ended with prayer, and the school became a center of intolerance and discrimination against children from religious minorities. The subject called Religion and Culture was taught on the basis of two approved textbooks. One textbook referred only to Christianity, and the other, *The Way of Christ*, which was increasingly popular at the time, was distributed in schools by the Patriarchate itself. This book was in fact a catechism of the Orthodox Church.

In 2000-2002 alone, more than 700 attacks were carried out on believers of different confessions. During this period, several lawsuits were sent from Georgia to the European Court of Human Rights. One of the most famous cases is “97 members of the Gldani Congregation and four other persons against Georgia.”²⁴ On October 17, 1999, Basil Mkalavishvili’s extremist group attacked a gathering of Jehovah’s Witnesses, locked both doors leading to the chapel, and started beating people. After the police arrived, only the women and children were released, while the men continued to be beaten. As a result of this raid, dozens of people suffered serious physical injuries, including two who lost their eyesight. As a result of the intervention of the Prosecutor’s Office and the Ministry of Internal Affairs, the case was opened not against the perpetrators but against the Jehovah’s Witnesses themselves. This is a typical description of the kind of attacks organized by Basil Mkalavishvili. The fact that in the 1990s, the pastor of one of the Protestant associations, Zaal Tkeshelashvili, formed a group of guards for the outer areas and armed them with protective gear to protect his congregation from physical attacks during prayer and services symbolizes the utter vulnerability of such persons to the aggression of the state and the religious majority.

It is noteworthy that during this period, President Shevardnadze and his administration made extraordinary statements against religious extremism and violence, while at the same time

22. Liberty Institute, “ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. იანვარი-მარტი 2002 [Review of Human Rights. January-March 2002]” (Tbilisi: Liberty Institute, 2002), 15, <https://liberty.ge/books/24>.

23. Law on Education (1997). The law was declared invalid on 01.09.2010.

24. 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah’s Witnesses and 4 Others v. Georgia (Application no. 71156/01) (European Court of Human Rights, 2007), <https://policehumanrightsresources.org/97-members-of-the-gldani-congregation-of-jehovahs-witnesses-and-4-others-v-georgia-71156-01>.

tried to give a legal form to the practice of persecuting religious minorities.²⁵ The Ministry of Justice developed a draft law “On Freedom of Conscience and Religious Associations”, the adoption of which would further aggravate the situation for religious associations, as it introduced the concept of “unscrupulous proselytism”, which meant “exerting mental-ideological pressure on a person without his explicit prior consent” (Article 4.7).²⁶ According to the project, dishonest proselytism could become the basis for terminating the activity of a religious association, although the project “On making amendments to the Criminal Code of Georgia” made the situation even more perilous, since according to this, Article 155-1 of the Criminal Code would be applied to these offences. The article provided for a fine or community order for a term of up to one year, or imprisonment for a term of up to 2 years for “dishonest proselytism.”²⁷ Victims of resistance and attack were not only religious organizations and structures, but also charitable centers and building sites. The Patriarchate demanded that the Law on Religion provide for the prohibition of public religious gatherings.

From 1998, the state began financing the church, the purpose of which was officially to support the missionary activities of the church and theological education in theological schools. This financing took the form of a subsidy. At the end of the 1990s, discussions began around granting a special legal status to the Orthodox Church. As a result of long discussions and debates, in 2002, President Eduard Shevardnadze and Catholicos-Patriarch Ilia II signed a constitutional agreement in Svetitskhoveli Cathedral.²⁸ The paragraphs of the agreement meant the cooperation of the church and the state in a number of matters, as well as conferring privileges on the Orthodox Church. For example, only the clergy of the Orthodox Church were exempted from military service, the Church was exempted from taxes, property confiscated during the Soviet period was returned to the Patriarchate, financial compensation was provided, and Orthodox church holidays were recognized as secular holidays.

The constitutional agreement may be considered as an unparalleled, unique form of the relationship between the state and the church, since this document implies an agreement between two actual, equal parties - the state and the Georgian Orthodox Church. The constitutional agreement was critically evaluated by the Venice Commission, according to which, the status of the Georgian Orthodox Church was likened to the constitutional status of branches of the state, thus creating the threat of church dominance over the secular state. Therefore, the Venice Commission advised the authorities to conclude an agreement not between the state and the Church, but between the government and the Patriarchate: an expert advisor from the Venice Commission, Prof. Antonis Matakis, warned the authorities:

25. “The influence of extremist forces, and their unpunished activity, forced the leaders of the democratic wing of the government to look for support among their ranks: for example, Zurab Zhvania stated: it is a separate task to formulate serious, harsh rules, which exist in many European countries and in our neighboring countries, so that on a legislative basis... the movement of sects should be limited,” Liberty Institute, “ადმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში [Freedom of Religion in Georgia],” 13.

26. Liberty Institute, “ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. 2002 წლის ანგარიში [Human Rights Review. 2002 Report],” 90.

27. Ibid., 91.

28. The Constitutional Agreement between the Georgian state and the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia, Signed on October 14, 2002, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/41626?publication=0>.

“Such an agreement cannot be signed between the state and the Church, but it must be signed between the Government of Georgia and the Patriarchate of the Church of Georgia.”²⁹

In addition, the first paragraph of the constitutional agreement informs us that the church and the state are mutually independent and cooperate for the benefit of society. There, in the preamble, we read: Orthodoxy, one of the traditional confessions of Europe, was historically the state religion in Georgia, and formed the centuries-old Georgian culture, its national worldview and values.”³⁰ Regarding this proposal of the preamble, another advisory expert from the Venice Commission, Prof. Rick Lawson commented: “This statement as a fact may or may not be true; the author of this examination is not required to express his own opinion on this matter. However, the State of Georgia is bound by the European Convention on Human Rights and is obliged to refrain from making value judgments about religion or belief. Similarly, the state of Georgia has an international obligation to protect the conditions of pluralism. If it is true that the “majority” of the population of Georgia is Orthodox Christian, then it necessarily follows that the minority of the population is not of the same faith. This minority also deserves respect from the state and recognition of its contribution to the formation of a Georgian identity.”³¹

In this process, it is also interesting that before the signing of the agreement, the Orthodox Church was able to obtain the support of six other religious associations on the condition that it would also support the recognition of these religious associations as subjects of public law, although it did not subsequently keep this publicly declared promise.

The aggression of the Orthodox Church against different confessions became apparent also in 1999, before the preparation of the visit of Pope John Paul II. The Pope of Rome was the most important guest in the darkened and forgotten Georgia of the time; Nevertheless, the Georgian Church strongly opposed his visit. Having arrived in Georgia, the pontiff was then not permitted to perform the mass out in the open, The Patriarchate pronounced a church punishment and upon everyone who attended the service of the Pope at the Tbilisi Sports Palace, including the head of state - they were all forbidden to receive Holy Communion in the Orthodox Church for several months. In 2003, as a result of a widespread protest initiated by the Georgian Patriarchate, the Georgian government failed to sign an already prepared agreement with the Vatican State. The agreement was supposed to define the legal status of Roman Catholic churches operating in Georgia. A day before the signing of the 15-point document on September 19th, several thousand supporters of the Church of Georgia marched on Rustaveli Avenue to protest the agreement, and the state minister informed the crowd that the Georgian state had refused to sign the agreement after all.³²

29. Archil Metreveli, რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება, წიგნი II: კოლექტიური და ინსტიტუციური ასპექტები [Freedom of Religion and Belief, Book II: Collective and Institutional Aspects] (Tbilisi: University of Georgia, 2022), 221.

30. The Constitutional Agreement between the Georgian state and the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia.

31. Ibid., 234.

32. “State Minister Avtandil Jorbenadze addressed the participants of the rally to convince them that the Georgian government would not sign the agreement”. The Georgian Orthodox Church also opposed the agreement between Georgia and the Vatican. “The interstate agreement between Georgia and the Vatican cannot be considered appropriate,” - Catholicos-Patriarch of All Georgia Ilia II said at a briefing held on September 18. “საქართველო უარს ამბობს ვატიკანთან ხელშეკრულების გაფორმებაზე [Georgia Refuses to Sign an Agreement with the Vatican],” Civil Georgia, September 19, 2003, <https://civil.ge/ka/archives/130387>.

In the last years of Shevardnadze's rule, there were some feeble attempts to show symbolic support for other religions, dictated by international concerns. For example, after the raid on the Baptist Church in 2003, the head of state attended an ecumenical service in the same Protestant church.³³ In addition, critical assessments of the Patriarchate appeared in the media, although these steps did not bring any obvious results at the time. During the rule of President Shevardnadze, the church strengthened its ideological positions, gained special legal recognition and status, and began to position itself as an exclusive, dominant force in the religious arena, equipped with special privileges granted by the state, including the fact that violence carried out in its name was not punished. All branches of the state participated in religious persecution and discrimination. During this period, other religious associations were victims of constant threats, persecution, attacks, and discrimination, and could not really enjoy their rights.

2003 - 2012

The early years of the government that came to power through the Rose Revolution were characterized by efficient actions on the part of the state. The government set itself the task of taking over various powers that had, up to that point, been distributed amongst different bodies in a rather chaotic fashion. Thus, according to modern standards of statehood, the state alone would become the sole body that could legitimately make use of force. From an international standpoint, Georgia was considered a hotbed of religious extremism due to the prevalent organized and unpunished persecution of religious associations. In March 2004 these circumstances led to the arrest of the leader of a violent extremist group, archpriest Basil Mkalavishvili, and several members of his group. The arrest, in its radicality, served as a signal that the government would no longer tolerate large-scale and intense violations of religious freedom or sectarian violence, nor grant impunity to certain groups based on religious favoritism.³⁴ Therefore, in the period between 2004 and 2008, the rate of religious crime decreased sharply, and at the same time, violent extremism lost its organized character.

Alongside direct steps aimed at bringing religious extremists and perpetrators to justice, a number of other important changes were implemented over a relatively brief period. These changes were designed to protect religious freedom and equality, and support a culture of religious tolerance:

- In 2005-2008, the efforts of law enforcement structures to prevent crimes on religious grounds became much more adequate. In some cases, disciplinary measures were taken against law enforcement officers following instances of misconduct.
- Based on the amendments made to the Civil Code in 2005, religious associations, after gaining their independence, were given the opportunity, for the first time, to register as a legal entity under private law, in the form of a foundation or union.³⁵ About 20 religious unions and social-humanitarian organizations affiliated with religious unions have registered accordingly.

33. "პრეზიდენტი ეკუმენისტურ ლოცვას დაესწრო ბაპტიტურ ეკლესიაში [President Attends Ecumenical Prayer at Baptist Church]," Civil Georgia, March 15, 2003, <https://civil.ge/ka/archives/129236>.

34. According to the Public Dender's assessment, the government used excessive force when arresting Basil Mkalavishvili and the members of his group (Ed.).

35. It was unacceptable to some religious unions to use this model of registration, and six religious associations requested that they be granted the status of a legal entity under public law (Ed.).

- The legislation on general education was changed: proselytism, indoctrination, the non-academic display of religious symbols, and discrimination on religious grounds were prohibited in public schools. In addition, raising awareness of tolerance was set as one of the goals of education.³⁶
- Alternative military service was introduced, and young people who held pacifist beliefs and views were given the opportunity to serve in the military without having their freedom of belief and conscience violated.
- The conduct of the courts improved. In 2006-2008, according to the court's decisions, 17 people were held accountable for religious persecution and discrimination, eight of whom served their sentences at penitentiary institutions.
- A number of religious associations, after overcoming many obstacles, were finally given the opportunity to open churches and chapels for religious services and to establish charitable and educational centers. In 2004-2008, 41 new buildings having a religious and social purpose were opened and put into operation.³⁷
- It became more or less possible to hold religious gatherings and celebrations in public places.
- In 2005, a Council of Religions was established at the Public Defender's Office, and almost all religious associations operating at the time joined it, with the exception of the association of Jehovah's Witnesses and the Orthodox Church. Additionally, based on the initiative of the Patriarchate, an inter-religious group was created - the Coordinating Council of Religions supporting state reconstruction, where six associations were represented.

Despite this, many systemic and specific problems faced by religious minorities remained unresolved. There was still unequal treatment in the legal arena, and instances of religious intolerance and impulsive violence continued to occur. The return of property confiscated during the Soviet period, the enforcement of compliance with the requirements of the general education law in public schools, the fight against the circulation of religious intolerance, hate speech and negative stereotypes in the media, and the promotion therein of religious diversity and a culture of tolerance; all of these were inadequately implemented.³⁸

During this period, conflicts arose directly within the religious majority: on November 8, 2004, a popular newspaper 24 Saati (24 Hours) published a joint letter of 24 students of the Tbilisi Theological Seminary and Academy, in which they spoke up against the corruption in the church, the total illiteracy of the clergy, the preaching of religious hatred and intolerance towards different groups, and prevalent anti-Western propaganda. To solve these problems, the students demanded the creation of a working group. The published letter had considerable resonance, and the Patriarchate proposed to punish the authors

36. Public Defender of Georgia, "ტოლერანტობა საქართველოში – მიღწევები და გამოწვევები [Tolerance in Georgia - Achievements and Challenges]" (November 16, 2009), http://tolerantoba.ge/index.php?id=1281619822&sub_id=1321954386.

37. „26 Kingdom Halls of Jehovah's Witnesses, 5 Mosques, 4 buildings of the Armenian Apostolic Church, 2 Evangelical Baptist Churches, 2 Baptist Social Centers, 1 Religious-Social Center of Gospel Christians, Assyrian-Catholic Church and Social-Educational Center.“ Ibid.

38. Regarding all these issues, the Council of Religions under the Public Defender began to develop recommendations and submit them to state agencies in different years. The Public Defender of Georgia addressed the government with relevant recommendations (Ed.).

and send them to monasteries for 6 months.³⁹ Because of this letter, the political opposition parties accused the government of fighting against the church. The Catholicos-Patriarch himself said that the government seemed to show respect to the Church with one hand and oppose it with the other, and in this way, disturb the constitutional order. Against the background of such a sharp reaction, the then Prime Minister Zurab Zhvania and the Speaker of the Parliament Nino Burjanadze condemned the “struggle of the students against the church”, which they believed was supported by the civil society President Saakashvili also joined the condemnation of the students’ protest and called on the media to be careful while covering processes occurring in the church. Subsequently, the media’s interest in the students’ protest waned, the coverage of church issues completely stopped, and the media regained, for a long period, its status quo typical of Shevardnadze’s times, and lost interest in the diversity of religious problems again.⁴⁰

The era of the government of the National Movement can be divided into two periods with regard to the implementation of the policy on the protection of religious freedom. During the first period up to 2008, (and prior to the acute political crisis caused by the strengthening of the political opposition and the results of the August war), the protection of religious freedom was integral to the government’s agenda. But in the second period, the government’s policy shifted towards greater support for and agreement with the religious majority, and a movement in the direction of intolerance toward minority faith groups. The role and function of the Patriarchate were perceived and promoted as a legitimizing force in politics and, as a sort of supra-political arbiter, or a go-between among opposing political forces. This “concession” by the government indirectly encouraged and contributed to the re-escalation of the problem of inadequate responses to crimes committed on religious grounds. Offenses committed on the grounds of religious intolerance were inappropriately classified, and investigations were ineffective and protracted, which led to an increase in the number of criminal acts of this type from 2008-2012. This problem was repeatedly emphasized in the parliamentary reports of the Public Defender.

Before the 2008 presidential elections, it became part of the pre-election campaign of both the government and the opposition to prove to the electorate that only they had the support of the Patriarchate of Georgia. All parties offered special benefits to the Patriarchate. For example, one of the parties, whose slogan was “We believe in God”, promised one million GEL to each diocese.⁴¹ In fact, after the elections, President Saakashvili’s government fulfilled this promise: in 2007, the Patriarchate was financed with 10 mm GEL from the budget, and after the election, the funding increased to 25 mm GEL.⁴² During this period, none of the political parties and candidates talked about the protection of the rights and equality of religious minorities, at least in terms of manifestos or rhetoric. In addition to the increase in the funds from the budget, the Patriarchate was also financed from various state funds and local municipal budgets. In addition, the government handed over a large amount of property to

39. Jimsher Rekhviashvili, “დაპირისპირება თბილისის სასულიერო აკადემიაში [Confrontation at Tbilisi Theological Academy],” Radio Liberty, November 12, 2004, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1538189.html>.

40. Public Defender of Georgia, “Report on Conditions of Human Rights in Georgia in 2004” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2004), 37-39 <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409162470858.pdf>.

41. “We believe in God, we have power” - Davit Gamkrelidze led his pre-election campaign with this slogan. “ახალი მემარჯვენეების საპრეზიდენტო კანდიდატი პრიორიტეტებზე საუბრობს [the New Right Party Presidential Candidate Talks about Priorities],” Civil Georgia, November 26, 2007, <https://civil.ge/ka/archives/142088>.

42. This style of church funding by the state can be called subsidy, which means that the government arbitrarily allocates the budget amount to the church body (ed.).

the Patriarchate, including new buildings, distributed expensive cars to the members of the Holy Synod, and began to transfer forestry and agricultural lands to the Church. It seemed that in this way the government was trying to gain the loyalty of the Patriarchate, while the Patriarchate was using the government's support to bolster its own financial and material interests.⁴³

During the government of the National Movement, criticism of the Patriarchate on national TV became taboo once again, but the revolution taking over social networks in fact broke this taboo. In 2009, a video in which the Catholicos-Patriarch was caricatured was distributed across Facebook. At the time, this video was met with the strongest reaction from the Patriarchate's officials, as well as from the government and a segment of the intelligentsia.⁴⁴ The danger posed by the threats against those who shared the video was so great, that one distributor had to hide at a different address for several weeks. A similar situation transpired after young writer E. Deisadze published a collection of short stories, the title and content of which were considered obscenity and blasphemy. The presentation of the book took place during the local election period of 2010. The issue was used by the newly created extremist political group, The People's Orthodox Movement,⁴⁵ as a convenient stimulus to its mobilization. Aggressive protests were held, and when some young people came out to defend freedom of speech and expression, they were attacked by members of the People's Orthodox Movement and the Orthodox Parents' Union (commonly known as MMK) and dispersed. The police did not arrest anyone after the raid. The next day, after the discussion held at Kavkasia TV, members of the People's Orthodox Movement and Orthodox Parents' Union broke into the building of the TV station, physically assaulted the employees of the TV company, and disrupted the broadcast. Eight representatives of these organizations were arrested due to the media raid. The political opposition declared them prisoners of conscience and released them immediately after the Georgian Dream came to power in 2012.

Despite the new political approach to religious issues dictated by the political situation, in 2010 and 2011 two significant changes were made to eliminate religious inequality. For years freedom of access to penitentiary institutions had been denied to representatives of religious minorities, and this issue remained unresolved. According to the existing discriminatory practice, an entrance permit, allowing representatives of different religious associations access to these institutions, required permission from the Patriarchate. On December 30, 2010, the Minister of Corrections, Probation, and Legal Assistance signed an order,⁴⁶ on the basis of which contact between the clergy of various religious associations and their incarcerated parishioners was regulated on the basis of a prior agreement between the relevant religious organization and the institution of detention, and no longer required permission from the Patriarchate.

In 2011, a reform of the registration of religious associations took place, as a result of which all religious associations were given the opportunity to choose whether to be registered as

43. Nino Robakidze, "მთავრობა ეკლესიის სამსახურში [the Government in the Service of the Church]," *Liberali*, June 2009, 17-18, https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/8556/1/Liberali_2009_N2.pdf.

44. *Ibid.*

45. Eka Kevanishvili, "თბილისში "სახალხო-მართლმადიდებლური მოძრაობა" ფუძნდება [the 'People's Orthodox Movement' Is Founded in Tbilisi]," *Radio Liberty*, March 25, 2010, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1993772.html>.

46. Order of Minister of Georgia №187, ბრალდებულთა/მსჯავრდებულთა რელიგიურ რიტუალებში მონაწილეობისა და სასულიერო პირებთან შეხვედრის უფლების განხორციელების შესახებ [On Exercising the Right of Accused/Convicted Persons to Participate in Religious Rituals and Meetings with Clergy], (December 30, 2010), <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3135548?publication=0>

a legal entity under public or private law, or not to register at all. This legislative change⁴⁷ was a response to the Council of Religions' request to establish a registration model that, on the one hand, would allow religious associations to register as legal entities under public law, and, on the other hand, would not allow the state: 1. To define the term "religious association" or determine the nature and content of such associations; 2. To classify religious associations and organizations into public, private, historical, new, numerous or small. 3. To acquire financial control of religious associations. 4. To form hierarchical relations between religions in terms of their of legal status.

This change in the registration system was followed by a strong reaction from the Patriarchate. Catholicos-Patriarch Ilia II said that this was a dangerous law that would bear negative fruit even after 100 years.⁴⁸ However, after a proper explanation, the Holy Synod issued an important statement: "Based on the Constitution of Georgia and the norms generally recognized by the international community, the Georgian Orthodox Church declares that people of all religious denominations living in Georgia, as well as religious associations, are equal before the law." Freedom of religious expression does not depend on the religious association to which a citizen of Georgia belongs.⁴⁹ In fact, the Orthodox Church of Georgia advocated full equality before the law of religious associations and, specifically, of their members. Regarding the amendment of the law on registration, President Saakashvili said in his speech to the parliament that he was building a country where it would not matter which religious institution a person attends.

During the reign of the National Movement, the clear conflict between the Patriarchate and the government on various issues can be seen in the wider context of the confrontation between two contrasting concepts of nationalism. Saakashvili's government proposed a model of nationalism that can be characterized as civic nationalism, where everyone is equal regardless of ethnic or religious origin. In this model, national identity is determined not by religious and ethnic affiliation, but by citizenship. And according to the representatives of the Patriarchate, ethnic Georgians and Orthodox should have a superior status to others in Georgia, since, in their understanding, the Georgian nation bears a special Orthodox identity and also a special mission before the 'apocalyptic world'. The Church tried to demonstrate this superiority at all levels, starting by emphasizing legal superiority, demanding impunity for Orthodox clergy, expecting tax and material benefits, requiring media censorship; in fact desiring exclusive possession of the public space, in which other confessions should not be permitted to express their religious faith.

The public space was mostly restricted to minority religions. They constantly faced barriers when seeking to rent large sport and conference halls, or when proposing to build new religious structures. Therefore, it can be said that during the reign of the National Movement, the relationship between the church and the government was characterized by numerous ups and downs. Periodically, the government was able to protect and implement the principle of religious neutrality, however protection of its own position and political interests required the payment of endless "tributes" to the Patriarchate.

47. Civil Code of Georgia. Article 1509 (1), (1997) https://matsne.gov.ge/ka/document/view/31702?publication=122#part_1758.

48. "This law is so important, so dangerous, that legislators should think about the results that it may have, let's say, ten, a hundred years from now", said Ilia II. "ილია მეორე: რელიგიური გაერთიანებების სტატუსზე კანონი 'საშიშია' [Ilia the Second: The Law on Religious Associations Is 'Dangerous']," Civil Georgia, July 7, 2011, <https://civil.ge/ka/archives/149292>.

49. "საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის განცხადება [Statement of the Catholicos-Patriarch of Georgia]," Interpressnews, May 10, 2011, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/180862-sakartvelos-katolikos-patriarkis-gancxadeba>.

The story that began in September 2009, in Talaveri village of Bolnisi region, serves as an illustration of the conflict between the two types of “nationalism”. In a village inhabited by ethnic Azerbaijanis, the MMK, using around fifty cars, commenced a raid of intolerance.⁵⁰ The purpose was to stop the construction of a mosque in the village. The leader of MMK declared that Azerbaijanis should build mosques in Azerbaijan. The authorities did not dare to stop the illegal activities of the MMK in the way prescribed by the law, and from September to June, two cars were picketing in front of the mosque in the village. One of them belonged to the police, and the other to the MMK. The goal of the MMK was to prevent the construction of the mosque, while the police were present to make sure that the difficult and tense situation would not turn into an ethnic and religious conflict. After the members of the Orthodox Parents’ Union were arrested on suspicion of invading the “Kavkasia” television company in June 2010, the construction of the mosque was completed within a month.⁵¹

In 2012, the well-used rhetorical weapon of the opposition leaders - accusing the government of fighting against Orthodoxy - was deviously used by the political coalition “Georgian Dream” created under the leadership of Ivanishvili, and by this means gained a significant advantage when confronting the National Movement. But, on the whole, during the reign of the National Movement, the church gained more independence from the state, increased its financial capabilities, preserved its function of legitimation, and became a kind of supreme arbiter in the field of political conflict. On the other hand, the national government’s attempt to establish a policy model based on the principle of broad civil identities, despite a series of failures, created the basis for an important legal change oriented towards equality and the neutralization of violent extremism. During this period, non-dominant religious groups were given the opportunity to more or less successfully protect their rights and legal interests, which had been an absolutely impossible task under the previous government. Along with all this, the challenges of systemic discrimination remained unsolved: the problem of implementing the requirements of the General Education Law in public schools, the problems associated with an inadequate tax regime, the issue of returning historical property to religious associations and, in general, the challenges of a public environment containing rather intolerant attitudes on religious grounds, have all remained unresolved.

2012 - 2022

The period since Georgian Dream came to power is distinguished by the production of conflicting policies in terms of attitudes towards religious diversity and freedom of religion. For example, on the one hand, Prime Minister Ivanishvili gave his consent to build a new mosque in Batumi⁵² or wanted to liberate from taboos the field of criticism directed towards the Patriarchate, but, at the same time, the Georgian Dream government opposes the construction of a new mosque in Batumi and labels any criticism against the Patriarchate

-
50. The Orthodox Parents Union used to carry out such aggressive raids at different times in front of different denominations (ed.).
51. Public Defender of Georgia, “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – Second Half of 2009” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2009), 149, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409162486316.pdf>.
52. Prime Minister B. Ivanishvili: “We should look at this in simple terms - Georgian Muslims are also our citizens and we should give them a chance if there is a demand to build a mosque.” “ბიძინა ივანიშვილი - აჭარაში მეჩეთის მშენებლობის თემა პოლიტიზირებული ხელოვნურად გახდა [Bidzina Ivanishvili - the Issue of Mosque Construction in Adjara Has Become Politicized Artificially],” Interpressnews, March 14, 2013, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/232769-bizina-ivanishvili-acharashi-mechetis-msheneblobis-tema-politizirebuli-xelovnurad-gaxda/>.

as hostility to the Church. The Georgian Dream government created the Agency for Religious Issues, a little later Prime Minister Bakhtadze announced that the decision was made to cancel the agency,⁵³ however, the agency was not canceled. Moreover, the government takes discriminatory decisions and expresses discriminatory positions after having publically supported the anti-discrimination law, despite the Patriarch's critical attitude of it. In this period, except when B. Ivanishvili was the Prime Minister, other leaders of the government in Georgia either failed or consciously did not take steps toward pursuing a secular policy in relation to religion. It is surprising that the authorities have a complete panegyric attitude towards the Patriarchate and the Patriarch, while the State Security Service monitors private conversations to an incredible scale and intensity and collects relevant information about clergymen of all levels without an exception as well as about the people related to them.

In 2014, the Patriarchate opposed the authorities over the adoption of anti-discrimination law⁵⁴ and also in the process of implementing the self-government reform. Many people assumed that the adoption of the anti-discrimination law was made possible only as a result of B. Ivanishvili's personal will as although the majority of MPs shared the church's position,⁵⁵ at the same time they could not possibly oppose Ivanishvili's decision. Regarding the legislation on self-government, the position of the patriarch became, in fact, the key argument for the Georgian Dream government to reject the law. Ilia II considered this bill as a prerequisite for the country's future disintegration.⁵⁶

For many years in the past, the state only supported the Georgian Orthodox Church, but in 2014, the government began subsidizing four religious associations: the Muslim community, the Armenian Apostolic Church, the Catholic Church, and the Jewish community. In itself, the diversity of funding of religious associations could be considered a positive event in the context of equality, if not for two factors: the funding should have applied to other religious

53. "The State Agency for Religious Issues, created in 2014, finds itself under the authority of the only state minister without a portfolio in matters of reconciliation and civil equality." Zaza Tsuladze, "მცირე მთავრობა": ქართული ოცნების 'ქამრების შემოჭერის' „მეორე ტალღა“ [‘the Small Government’: The ‘Second Wave’ of ‘Tightening the Belt’ of the Georgian Dream],” Voice of America, June 26, 2018, <https://www.amerikiskhma.com/a/georgia-new-pm-mamuka-bakhtadzes-small-government/4455610.html>.

54.

55. "Certain things cannot be allowed. How can illegality be legalized? To legislate lawlessness is a great sin, and that is what I said, and if I had not said it, that would have been surprising, I was obliged to say this", said Ilia II. "საქართველოს პატრიარქი ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობის მიღებაზე [the Patriarch of Georgia on the Adoption of Anti-Discrimination Legislation],” Civil Georgia, May 6, 2014, <https://civil.ge/ka/archives/152945>.

56. "Today, our parliament and our government are discussing the issue, the law of self-governance. This is a very difficult issue. If this is implemented, we will lead to the disintegration and violation of Georgia. We will never reconcile with this and we will do everything to prevent it from happening" - the Patriarch said during his sermon at Svetitskhoveli Cathedral in Mtskheta. "პატრიარქი: თვითმმართველობის ახალი კოდექსის პროექტი ქვეყნის 'დაშლას' გამოიწვევს [Patriarch: The New Project of Self-Government Code Will Lead to the 'Disintegration' of the Country],” Civil Georgia, December 5, 2013, <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=27635>.

associations,⁵⁷ for example, the Lutheran Church, the Yazidi community, Evangelical-Baptist and Gospel churches, as the basis of the funding was compensation for the losses caused during the Soviet period. The listed religious associations were severely affected during the Soviet period. At the same time, there was a reasonable doubt that the state could use the funding to control the mentioned religious associations and shape their attitudes towards various issues. Religious organizations and human rights actors also pointed to the discriminatory content of the funding model, and in some cases, viewed it as a mechanism for interfering with the internal autonomy of religious minorities.⁵⁸ In the process of financing four religious organizations, another important problem arose, which caused the obligation of agreement and/or union of different religious organizations existing in a specific religion and therefore violated the right to freedom of association. In this regard, it is worth noting the constitutional lawsuit of the Supreme Spiritual Department of the Georgian Muslims, in which it disputes the record of the government's resolution of January 27, 2014, which demands the creation of a single public legal entity or representative council from two religious groups of Muslims - Shiites and Sunnis. If this requirement is not met, the religious group loses the opportunity to receive funding from the state budget.⁵⁹ In the 2020 recommendations document of the Council of Religions at the Public Defender we read under the description of the problem about the issue of financing: "It should be said that the financing process of four religious organizations is under the financial control of the government. In the agreements signed jointly with religious organizations, the government not only determines the purpose of spending, but also reserves the right to suspend and terminate the financing in case of finding problems in appropriateness of financing and audit. The approach to the idea of compensation essentially contradicts it, since compensation is a mechanism to restore the violation of property rights."⁶⁰

The LEPL State Agency for Religious Issues was established in 2014 and it is directly under the Prime Minister of Georgia. In the governmental system, the agency is the main body responsible for issues of religious freedom, and official policy documents (including the

-
57. Public Defender: "1. The provided form of financing of religious associations cannot eliminate the discrimination of those religious associations that do not receive state funding, but may deepen the unequal environment; 2. Direct, subsidized funding from the state budget is not based on taking into account the will of citizens (taxpayers) regarding which religious association this or that taxpayer wants to finance and in what form;" Ucha Nanuashvili, "სახალხო დამცველის განცხადება რელიგიური გაერთიანებების დაფინანსებასთან დაკავშირებით [Statement of the Public Defender Regarding the Financing of Religious Organizations]," Tolerantoba.ge, http://tolerantoba.ge/index.php?news_id=534.
58. Council of Religions and Tolerance Centre, "საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2017 [Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2017]," Tolerantoba.ge, May 17, 2017, http://tolerantoba.ge/failebi/qartuli_broshura_saxalxo_damcveli_87902.pdf;
- Eter Gvritishvili et al., "რელიგიური ორგანიზაციების სახელმწიფო დაფინანსების პოლიტიკა (2014-2015) [State Funding Policy of Religious Organizations (2014-2015)]" (Tbilisi: EMC and TDI, July 16, 2016), <https://socialjustice.org.ge/ka/products/kvleva-religiuri-organizatsiebis-sakhelmtsifo-dafinansebis-politika-2014-2015>.
59. "GYLA APPEALS to the CONSTITUTIONAL COURT against DISCRIMINATORY PRACTICES of FUNDING the MUSLIM COMMUNITY from the STATE BUDGET," Georgian Young Lawyers' Association, April 5, 2016, <https://gyla.ge/en/post/saia-sakhelmtsifo-bijetidan-muslimebis-diskriminaciuli-dafinansebis-tsess-sakonstitucio-sasamartloshi-asachivrebs#sthash.rFGbgryf.dpbs>.
60. Mariam Gvartadze et al., "Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2020," ed. Beka Mindiasvili (Tbilisi: Council of Religions and Tolerance Centre, September 24, 2020), 25-26 <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020092417162890655.pdf>.

government action plan for the protection of human rights) assign to it the fulfilment of the main obligations of the state in this area. The structure of the agency is similar to The Council for the Affairs of Religious Cults, which existed under the Council of Ministers during the Soviet period, and the real purpose of which was to manage and control religious associations. With this decision, the government of Georgian Dream made a reasonable assumption that it will consider different religious groups not in the context of human rights and rule of law, but in the context of security.⁶¹ It is important that the non-governmental organizations working on the freedom of religion have been demanding the abolition of the Agency for Religious Issues for years, while the majority of religious associations express a critical position towards it.⁶² Although, at first glance, the mandate of the agency is primarily consultative, the agency has not presented to the government and parliament its recommendations based on human rights and visions that would lead to positive changes in legislation and policies related to religious freedom.⁶³ In addition, beyond the advisory function, the agency is sometimes directly involved in the process of solving and managing financial and property issues of religious associations, as the most important part of the agency's activities is related to the management of the financing of four religious organizations and the management of the activities of the financial and property commission.⁶⁴

At the same time, the parliament has repeatedly taken initiatives with the risk of worsening the legal standards related to the freedom of religion (including the issue of including the state security in the basis of restrictions on the freedom of religion within the constitution; the issue of adopting a special law on religion; the issue of banning the practice of appearing with headscarves, niqab and burqa in public places; the demand for criminalizing the insult of religious feelings, the initiative to abolish the existing rule of exempting the clergy of non-dominant religious communities from military service), which were mainly supported by government officials.

61. "It was revealed in the process that the control over the agency's activities was in the hands of the State Security Service of Georgia. At different times, not only representatives of individual religious associations, international and local organizations, but also the academic field involved in the agency's activities spoke about the inconsistency between the goals set by the legislation and the actual activities of the Agency for Religious Issues and the majority of them broke away from the agency due to its discriminatory and undemocratic activities." Human Rights Education and Monitoring Center, "რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს საქმიანობის კრიტიკული ანალიზი [Critical Analysis of the State Agency for Religious Issues]" (Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, October 14, 2020), 72-73, <https://socialjustice.org.ge/ka/products/religiis-sakitkhata-sakhelmtsifo-saagentos-sakmianobis-kritikuli-analizi-1>.

"The perception of religious minorities as a potential threat to the country's security still influences the activities of the Agency for Religious Issues. It is significant that the State Agency for Religious Issues has regional offices in three regions, which are considered problematic from the point of view of security according to its own strategy project: Samtskhe-Javakheti, Kvemo Kartli and Adjara." Ibid., 77.

62. "The Human Rights Organizations Respond to the Government's Decision on the Abolition of the State Agency for Religious Issues," Tolerance and Diversity Institute, July 4, 2018, <https://tdi.ge/en/statement/human-rights-organizations-respond-governments-decision-abolition-state-agency-religious>.

63. Human Rights Education and Monitoring Center, "Protection of Religious Minorities - Report on the Monitoring of the Implementation of Human Rights Strategies and Action Plans for 2016-2017" (Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, October 3, 2018), <https://socialjustice.org.ge/en/products/religiuri-umtsiresobebis-datsva-adamianis-uflebata-datsvis-strategiebisa-da-samokmedo-gegmebis-shesrulebis-monitoringis-angarishi>.

64. Mariam Gavtadze et al., "Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2020."

In the constitutional amendments adopted as a result of the constitutional reform of 2017, the part of the article on freedom of belief and religion, related to the unjustified conditions for limiting the freedom of religion, was formulated with a different wording. As a result of the work carried out by the Council of Religions under the Public Defender, the Center for Tolerance, non-governmental organizations and the Venice Commission,⁶⁵ in 2018 the legislative body removed from the Supreme Law the problematic grounds for limiting religious freedom: state security, prevention of crime and justice. With this change, the constitution came closer to the structure of the article on freedom of religion of the European Convention on Human Rights.

On July 3, 2018, the Constitutional Court of Georgia resolved two lawsuits of religious associations and made an important decision: the norms of the Tax Code of Georgia and the Law on State Property violated Article 14 of the Constitution (right to equality) and created a discriminatory environment for religious associations. The court recognized the norm of the Tax Code of Georgia as unconstitutional, which exempts the construction, restoration, and painting of churches commissioned by the Patriarchate of Georgia from payment of VAT without the right to deduct (Article 168, Part 2, Subparagraph 'b').⁶⁶ The contested norm placed the Patriarchate of Georgia in an advantageous position and created an opportunity for it to purchase services on more favorable terms. The Constitutional Court recognized the norm of the Law of Georgia "On State Property" as unconstitutional, which allows the transfer of state property free of charge only to the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia (paragraph 1 of Article 6(3)).⁶⁷ The court noted: "Recognition of the special role of the Church is related to its historical achievements and does not serve to create a privileged legal status for the Orthodox Christian religion in the present. Historical achievements cannot be considered a source of legitimacy for the privilege. Differentiation and the creation of a legally superior situation for the church are not and cannot be the purpose of the constitution. [...] Granting a certain right to the church does not mean preventing the use of the same right by other religious organizations."

65. "The Parliament of Georgia, on the basis of sharing the recommendation of the Venice Commission, within the framework of the second parliamentary hearing, formulated the presented provision as follows: "These rights can be restricted only in accordance with the law, ensuring the state or public security necessary for the existence of a democratic society, preventing crime, protecting health, exercising justice or the rights of others with the purpose of protection". TDI believes that with such a record, the state did not narrow the scope of limiting the freedom of religion, but on the contrary, expanded it, which is against both the recommendations of the Venice Commission and the norms of the European Convention on Human Rights and Fundamental Rights." "TDI's Assessment on Restriction of Freedom of Religion in the Constitution of Georgia," Tolerance and Diversity Institute, July 6, 2017, <https://tdi.ge/en/statement/tdis-assessment-restriction-freedom-religion-constitution-georgia>.

66. LEPL Evangelical Baptist Church of Georgia, NNLE Word of Life Church of Georgia, LEPL Church of Christ, LEPL Gospel Faith Church of Georgia, NNLE Transcaucasian Union of the Seventh-day Christian-Adventist Church, LEPL Latin Catholic Apostolic Administration of the Caucasus, NNLE Georgian Muslims Union, and LEPL Holy Trinity Church against the Parliament of Georgia, №1/1/811 (Constitutional Court of Georgia, July 3, 2018), <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/4252828?publication=0>.

67. LEPL Evangelical-Baptist Church of Georgia, LEPL Evangelical-Lutheran Church of Georgia, LEPL Supreme Spiritual Department of All Muslims of Georgia, LEPL Holy Church of Saved Christians in Georgia, and LEPL Gospel Faith Church of Georgia against the Georgian Parliament and Judge Eva Gotsiridze's concurring opinion regarding the decision on the constitutional claim No. 811 (Constitutional Court of Georgia, July 3, 2018), <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/4252883?publication=0>.

Simultaneously with the coming of Georgian Dream to power, the persecution of Muslims in Georgia intensified. From November 2012 to 2016, attacks against ethnic Georgian Muslims were carried out in the entire territory of Georgia: Nigvziani, Tsintskaro, Samtatskaro, Chela, Mokhe, Adigeni, Kobuleti became centers of violations of the Muslims' rights. Local government and police officers participated in the attacks. For example, the Muslims of Samtatskaro were attacked in the mosque under the leadership of the chairman of the local council, the worshipers and the religious equipment were thrown out of the mosque, then the perpetrators attacked and insulted the mullah and his wife in their own house and forced them to leave the village. Before that, it seems that two SSSG officers, who had come from Tbilisi, tried to blackmail a Muslim worshiper in their car for two hours.⁶⁸ The fact of slicing down the minaret erected in Chela village of Akhaltsikhe district in 2013 was even more wide-ranging and disturbing. When bringing the minaret structure to the border of Georgia, on the pretext that a financial mistake was made during customs clearance, which included an error of about 2000 GEL, they literally sawed and stored the minaret structure. According to eyewitnesses, this act cost the authorities the expenses of mobilizing two helicopters, about 50 police cars, and about two hundred special service employees. During the attack on the mosque, the defenders of the minaret were physically assaulted, and eleven Muslims were arrested there. About two months later the construction of the minaret was returned to the Muslim community without any explanation. The events in the village of Mokhe also took an interesting turn, after the Patriarchate complained about a non-functioning mosque, while the local Muslims were refused not only to take it back but even to clean it. After a long resistance, Muslims were offered to build a new mosque in a different place. A particularly visible example of the policy directed against Muslims is the discriminatory refusal of the Batumi municipality to issue a permit for the construction of a mosque. No one has been held responsible for eight out of nine cases of attacks and discriminations against Muslims.⁶⁹ At the end of 2021, in the village of Buknari, Chokhatauri district, the attempt of local Muslims to legally open a mosque was met with great resistance. The case of Buknari demonstrated: the policy of the Georgian Dream government is aimed at perceiving, analyzing, and solving the issues of minority groups only in the context and from the interests and perspectives of the majority. The government, as a rule, is not guided by the demand for the supremacy of the law and equality but rather tries to either solve or mitigate the issue of the rights of minorities as much as possible, taking into account the interest and the privileged position of the majority, which is usually followed by another verbal and physical attack on the minorities. This vicious relationship, over the years, has been manifest in the whole chain of events, which were and are linked with the gross violation of the rights of Muslim women in Georgia. It is necessary to say here that the problem related to the construction of the new mosque in Batumi is insoluble. The decision made by the Batumi City Court in 2019, by which the Batumi City Hall's refusal to build a new mosque in Batumi was considered

68. "On June 7, 2013, the Orthodox population gathered near the mosque and in this way tried to prevent the ceremony of prayer. According to the spiritual leader of the Muslims living in Samtatskaro village Khoja S.Kh. on June 7, 2013, he was approached by two strangers on a car, who introduced themselves as employees of the Ministry of Internal Affairs of Georgia and accused the Khoja of creating religious tension in the village and taking money in exchange for opening a Muslim place of worship. According to the Muslim leader, in the car he was threatened by arrest. About 1 hour later S. Kh. was brought back to the mosque, but as soon as he got out of the car, he began to feel poorly." Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2013" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2013), 162, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409162473497.pdf>.

69. Mariam Gavtadze et al., "Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019" (Tbilisi: Tolerance and Diversity Institute, 2020), 86-94, http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-report-freedom_of_religion_in_georgia_2010-2019.pdf.

discriminatory and illegal, was upheld by the Kutaisi Court of Appeal in 2021, which was followed by an appeal of the decision by the Batumi City Hall to the Supreme Court. Non-governmental organizations working on religious issues assessed such a move by the City Hall as part of a strategy to delay the fulfillment of its obligations, by which they undermine the rights of the Muslim community and prevent them from openly practicing their religious beliefs.

In 2016, Pope Francis visited Georgia. Unlike John Paul II, the Patriarchate received him more warmly, however, when Pope Francis entered Tbilisi Mikheil Meskhi stadium to hold a service, he was faced with almost empty seats. As the representatives of the Catholic parish themselves said, the local self-governments hindered the arrival of believers from the regions where Georgian Catholics live.

Effective investigation of religious violence remains a systemic problem. Most of the hundreds of cases accumulated over the years, with one or two exceptions, have been suspended or terminated without a result. Hate-motivated violence and the problem of adequate response to it may again put us at risk of widespread religious-motivated violence.⁷⁰

Over the years, one of the most pressing and undecided issues is the restitution of religious buildings confiscated during the Soviet period; futile disputes over some of them, despite the historical clarity, address the question of which denomination they belong to. In 2017, Tbilisi Municipality handed over the so-called Tandoyants Armenian Church to the Patriarchate of the Georgian Orthodox Church.⁷¹ Despite the position of the Public Defender, the court left this decision in force. The same happened to the Armenian Catholic Church in Batumi, the historical building in the center of Batumi was handed over to the Orthodox Church in this case too, while the presence of historical photos or documented narratives never left room for disputes about its ownership. The Catholic Church is facing a similar problem: the Catholics today are hardly or not at all allowed to pray in its historical churches. The so-called disputed churches either collapse or their original appearance changes over time, and thus the interior and exterior markers of the origin of these monuments gradually disappear. Armenian, Catholic, Lutheran churches, and Jewish and Muslim communities cannot reclaim by right of ownership even those historical buildings, in which they currently perform their ceremonies; These properties are only temporarily transferred to them by the state.

In 2017-2022, the multisided propaganda of hatred acquired a special scale, to which the government reacted inappropriately and ineffectively, or, it can be said directly, it even contributed to the spread of intolerance and violence through its own position.

By the end of 2020, the sermons containing the so-called ecclesiastical anti-Semitism spread from the amvons through the mouths of several Orthodox clergymen including bishops and priests. Despite numerous appeals, anti-Semitism was not condemned by the patriarchate and the government of Georgia, instead, they limited themselves to making general statements about the fact that anti-Semitism never took place in Georgia.⁷² The Public

70. "According to the Public Defender's practice, similar to the last year's reporting period, ineffective investigation of alleged hate crimes remains a challenge. The number of reports of alleged hate crimes is usually consistently high from Jehovah's Witnesses and LGBT+ people." Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2021" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2021), <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2022070612391254904.pdf>.

71. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2018" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2018), 127, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019101108583612469.pdf>.

72. "Antisemitism of the Church - Updated Summary," Tolerance and Diversity Institute, February 9, 2021, <http://tdi.ge/ge/statement/saeklesio-antisemitizmi-ganaxlebadi-inpormacia>.

Defender, together with the Center for Tolerance and the Council of Religions vigorously assessed anti-Semitism. The unambiguous statements made by the ambassador of Israel and the international organization were also significant. The presence of anti-Semitism in Georgian society is a deeply hidden problem that no one wants to talk about, while in 2018, it was on the basis of anti-Semitic hatred that ethnically Jewish human rights defender and civil activist Vitaly Safarov was murdered.⁷³

In 2021, we witnessed large-scale and unprecedented violations of human rights, the psycho-emotional and political overcoming of the consequences of which, in the future, may be related to the use of much more force. On July 5, the violent extremist groups encouraged or supported by the authorities and the Patriarchate, ended up physically beating more than 50 journalists and murdering the TV cameraman Lekso Lashkarava. The position announced by the Prime Minister of Georgia on July 5 and after July 5 regarding the fact that the government cannot protect minorities from the attacks of the “majority” was extremely disturbing.⁷⁴ Although these statements were specifically made against the freedom of expression, assembly, and manifestation of people of different orientations, in a wider context, it clearly showed how great is the threat to the protection of the fundamental principles of the constitution and liberal democracy that Georgia is facing. In a state where the government refuses to protect minorities, every person as a representative of a minority may face the threat of feeling powerless and vulnerable against violence. Meanwhile, the Patriarchate, as well as three other religious organizations, issued almost identical statements encouraging violence, however, the Council of Religions under the Public Defender took a fair position: the great majority of religious associations included in the Council of Religions sharply condemned the violence of the July 5th, and, at the same time, did not support the initiative voiced by the locum tenens of the Catholicos-Patriarch of Georgia regarding the need to adopt a law on the prohibition of insulting religious feelings.⁷⁵

The covid regulations related to the needs of religious associations, in particular, holidays, also showed a clear disregard for equality, which enabled the state to grant favorable conditions and benefits only to the dominant religious group, that is to say that the Orthodox Church alone was given the opportunity, for example, to celebrate Christmas in 2021 without

73. Eka Kevanishvili, “იცინ რატომ მომკლეს? - ვიტალი საფაროვი [Do You Know Why They Murdered Me? - Vitaly Safarov],” Radio Liberty, October 15, 2019, <https://www.radiotavisupleba.ge/a/30217488.html>.

74. Prime Minister I. Gharibashvili: “Ask any citizen, 90-85% are against such demonstration marches. There is no need for them, we are a conservative, traditional society. 85% here are Orthodox Christians, we have other values... And you dare to ask me again why we did not protect these people? How the state is supposed to protect 30 people, then do you mean we had to trample down the interests of the majority or what should we do? I don’t understand!” “ლარიბაშვილი 5 ივლისზე: 30 კაცი როგორ უნდა დაიცვას სახელმწიფომ, უმრავლესობას გადაუაროს? [Gharibashvili on July 5: How Is the State Supposed to Protect 30 People, Should It Trample down the Interests of the Majority?],” Tabula, September 17, 2021, <https://tabula.ge/ge/news/673168-gharibashvili-5-ivlisze-30-katsi-rogor-unda>.

75. Council of Religions: “We , the religions in the council presented religious Unions, we will express extreme concern for the mass violence that we saw in Tbilisi on July 5-6. We are also the representatives of religious unions, who have often more or Less suffered Intolerance, hatred, discrimination, restriction of human rights, abuse, and violence. we understand perfectly well that what it means to be persecuted for the desire to protect human rights. Therefore, we support all the victims who suffered at the mass violence”. “Statement by Public Defender’s Council of Religions: We Condemn Violence, Do Not Welcome the Initiative Relating to the Law on Insulting Religious Feelings,” Public Defender of Georgia, July 10, 2021, <https://www.ombudsman.ge/eng/akhali-ambebi/sakhalkho-datsveltan-arsebuli-religiata-sabchos-gantskhadeba-vgmobt-dzaladobas-ar-mivesalmebit-religiuri-grdznobebis-sheuratskhqofis-shesakhebk-anonis-initsiativias>.

restrictions, while other Christian Confessions could not. In this regard, the government's argumentation was most disturbing: only the Orthodox Church was given a benefit because the Orthodox are in the majority.⁷⁶ In general, the authorities failed to persuade the Church to consider the importance of special measures regarding the pandemic. Despite the request, due to the pandemic, the churches were not closed, the process of receiving communion in the traditional way was not stopped, the church did not call on the population to stay home on major holidays; all the efforts ended with Prime Minister G. Gakharia declaring that Georgia is an Orthodox state.⁷⁷ When proclaiming the phrase, he meant that the Patriarchate of Georgia is an institution above the law, while the requirements of the law apply only to religious minorities.

In 2021 an extremely extensive database, which was probably produced by the State Security Service of Georgia (SSSG), was leaked throughout the media. Much of the covert surveillance material appears to have been obtained illegally by the State Security Service. The files were uploaded in large numbers (tens of thousands) to public platforms. According to the materials spread by the media, it is obvious how total is the control, surveillance and monitoring of the activities of all religious associations, as well as the collection and creation of incriminating information about clergymen and human rights defenders. The Public Defender, along with the employees, the co-workers of the Tolerance Center at the Public Defender are being listened to intensively, the meetings of the Council of Religions are also monitored. On the basis of these materials, it becomes clear that the State Security Service not only observes and analyzes the latest obtained information, but also generates rumors and legends for the purpose of discrediting various people. One of the cases, according to the information spread by the media, is the legend fabricated against the former chairman of the Georgian Muslim Union, member of the Parliament of Georgia, Tariel Nakaidze, the purpose of which, according to the files, was to hinder his activity and discredit him in front of international partners.⁷⁸ The Center for Tolerance under the Public Defender and the member religious associations of the Council of Religions demanded that all persons responsible for illegal

-
76. "We, the signatory religious associations are concerned about the position expressed by the Vice Prime Minister of the Government of Georgia, Maya Tskitishvili. Ms Tskitishvili said on November 27 of this year that an exception will be made on January 6-7 for the purpose of celebrating Christmas, citing the fact that the majority of the population is Orthodox and most holidays have an Orthodox content." "რელიგიური გაერთიანებების განცხადება ვიცე-პრემიერ მაია ცქიტაშვილის პოზიციასთან დაკავშირებით [Statement of Religious Organizations Regarding the Position of Vice Prime Minister Maya Tskitishvili]," TDI, December 1, 2020, <https://www.tdi.ge/ge/statement/religiuri-gaertianebebis-gancxadeba-vice-premier-maia-ckitishvilis-poziciastan>.
77. "გახარია: ეკლესია არ უნდა დაიხუროს, რაც გასაგებია, ჩვენ ხომ მართლმადიდებლური სახელმწიფო ვართ [Gakharia: 'the Church Should Not Be Closed, Which Is Understandable, We Are an Orthodox State', - Tabula, 14.09.2020,]" Tabula, April 14, 2020, <https://tabula.ge/ge/news/644208-gakharia-eklesia-ar-unda-daikhuros-rats-gasagebia>.
78. Khatia Ghoghoberidze, "ელჩები, აქტივისტები, NGO-ები, სასულიერო პირები, ახალი პატრიარქის მოლოდინი — ჩანაწერები, ნაწილი II [Ambassadors, Activists, NGOs, Clergy, Awaiting the New Patriarch — Notes, Part II]," On.ge, September 14, 2021, <https://on.ge/story/89086>.

wiretapping and surveillance be punished.⁷⁹ The Public Defender appealed to the Prosecutor General of Georgia and requested to get exclusively acquainted with the materials of the ongoing investigation. The prosecutor's office refused the request.⁸⁰

The period of the reign of the Georgian Dream can be characterized by attempts to bring religious minorities into a framework of control, the illustration of which is the Agency for Religious Issues, on the other hand, by efforts aimed at understanding and solving the issues of minorities from the perspective of the religious majority, and thirdly, by the desire to fully instrumentalize the Orthodox Church of Georgia, simultaneously with the comprehensive control over the Orthodox hierarchs by collecting all types of information about them.

* * *

In the end, the reasons for the problem of systemic discrimination and unpunished violence, which have been unresolved for years and in some cases deepened in terms of intolerance and freedom of religion, look like this.

- One of the foundations of the problem of religious intolerance, or intolerance in the name of religion in Georgia is the legitimizing function of the dominant religious union for the state - the Patriarchate of Georgia, which no government resisted to make use of.
- Based on the significance of legitimacy, the government will have a certain accountability to the Patriarchate, which often manifests in the implementation of the will of the Patriarchate by the government.
- As we have seen, the Patriarchate's intolerant attitude towards religious associations of the believers of other denominations binds the authorities, and as a result, governments are bound to find it difficult to fully protect the freedom of religion, or they directly serve the interests of the majority against the minority groups.
- The factor of intolerance is also the defining marker of the identity formed at the end of the 1980s and the end of the 1990s, - it is the Orthodox identity of the Georgians, more precisely, putting a sign of equality between them.
- The factor of legitimacy and identity determines the outstanding, biased, non-secular dependence of the authorities on the patriarchate, which reveals in the transfer of huge properties to the Patriarchate, financial support, circumvention of the requirements of the law, impunity for religious violence, discriminatory policies, etc.
- In addition to all this, we have the so-called effect of the tyranny of the majority - the number of people in Georgia, who hide their faiths due to fear of the majority is still high, not to mention those who are considered second-class people because of their different religion, or are not considered Georgians at all.

79. Council of Religions: " This grave event, which is unprecedented and comprehensive in its content, also tells us that the representatives of religious associations and human rights defenders, all people who have become victims of illegal surveillance and monitoring, will no longer feel safe and secure in Georgia." "Religious Associations of Public Defender's Council of Religions and Tolerance Center Express Protest against Released Secret Materials," Public Defender of Georgia, September 19, 2021, <https://www.ombudsman.ge/eng/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsveltan-arsebuli-tolerantobis-tsentrisa-da-religiata-sabchos-tsevri-religiuri-gaertianebebis-protesti-gavrtsebuli-saidumlo-masalebis-tsinaaghmdeg>.

80. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2021," 129.

RELIGIOUS FREEDOM REFORMS AND LEGISLATION REVIEW

CONSTITUTIONAL REGULATION OF FREEDOM OF RELIGION

Since gaining independence, Georgia made significant international commitments and signed up to various international treaties. On July 31, 1992, Georgia became a member of the United Nations (UN). The very first Article of the UN Charter names among its objectives the promotion of respect for human rights and fundamental freedoms for all, including the eradication of discrimination on grounds of religion. On August 3, 1994, the International Covenant on Civil and Political Rights, which recognizes freedom of religion and prohibits various forms of discrimination, including religious discrimination, came into force in Georgia. The norms related to freedom of religion and equality are also found in the Convention on the Rights of the Child, which has been in force in Georgia since July 2, 1994. An important event in the history of the country was the adoption of the Constitution of Georgia on August 24, 1995. International commitments made by the state influenced the formation of the text of the Constitution. It set out basic human rights and created important guarantees to ensure them. In terms of freedom of religion, several articles of the Constitution are noteworthy. In particular:

1. Article 16 of the Constitution (Article 19 in the old edition). The above-mentioned norm is given in the second chapter of the Constitution, which considers basic human rights. It specifies that every person possesses freedom of faith and belief, and that to persecute a person for their faith or to force them to express a certain opinion about it, is expressly forbidden. According to the original version of the norm, restrictions on this freedom could only be applied if the expression of one's faith violated the rights of others. The amendments in 2017⁸¹ added state/public safety, crime prevention, healthcare and justice to the grounds on which restrictions of this freedom could be applied. The Venice Commission,⁸² the Council of Religions under the Public Defender⁸³ and local NGOs criticized these amendments.⁸⁴ Finally, in response to this criticism because non-compliance with international standards over the restriction of religious freedom, the constitutional law of March 23, 2018 removed the grounds of state security, crime prevention and justice from the list of permissible grounds for the restriction of these rights.

2. Article 8 of the Constitution (Article 9 in the old edition). In the original wording, Article 9 of the General Provisions stated that the state recognized the special role of the Georgian Orthodox Church in the history of Georgia, but at the same time it declared complete freedom of religion and belief and the independence of Church and state. Later, the concept of a

81. Constitutional Law of October 13, 2017.

82. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), "Draft Opinion on the Draft Revised Constitution as Adopted by the Parliament of Georgia at the Second Reading on 23 June 2017" (Strasbourg, September 22, 2017), 9-10, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2017\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2017)006-e).

83. "რელიგიათა საბჭოს წევრი გაერთიანებების მიმართვა საქართველოს პარლამენტს [Address of the Council of Religions under the Public Defender to the Parliament of Georgia]," Public Defender of Georgia, August 2, 2017, <https://ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/religiata-sabchos-wevri-gaertianebebis-mimartva-saqartvelos-parlaments>.

84. "Statement on Limitation of Freedom of Religion in the Constitution," Tolerance and Diversity Institute, September 24, 2017, <https://tdi.ge/ge/statement/gancxadeba-konstituciashi-religiis-tavisuplebis-shezgudvastan-dakavshirebit>.

constitutional agreement was introduced by the amendments made on March 30, 2001,⁸⁵ which defined the state of Georgia and the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia as its parties. At the same time, it was stated that “the constitutional agreement must be fully consistent with the universally recognized principles and norms of international law, in particular in the field of human rights and fundamental freedoms.” Following the amendments made in October 2017, this norm was maintained in the form of Article 8 of the Constitution, under the heading “The relationship between the state and the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia”. Nevertheless, it should be noted that this norm does not impose any privileges on any religious group and is limited to mentioning the historical role of the Orthodox Church. It also offers guarantees for the existence of the state and church as separate and independent entities, and thus secures the principle of secularism at the constitutional level.⁸⁶

It is true that the 1995 Constitution stated in the Preamble that it was based on the basic principles of the 1921 Constitution, but the text of the 1921 Constitution did not single out any particular religious association and, conversely, indicated that “no one religion has precedence over others.”⁸⁷ The separation and independence of the state and the church⁸⁸ were understood in broad terms, and it prohibited the allocation of monies from the state treasury or from the self-government funds for the needs of religious affairs.⁸⁹ The 1995 Constitution altered this constitutional tradition and devoted a separate article to the relationship between the state and the Orthodox Church.

Freedom of religion also includes Article 11 of the Constitution (Article 14 in the old version), which addresses the right to equality and prohibits any discrimination, including discrimination on grounds of religion, as well as Article 34 of the Constitution (Article 45 in the old version), which extends basic human rights to legal entities, taking into account their content. Here, of course, religious organizations are also considered.

THE IMPACT OF THE CONSTITUTIONAL AGREEMENT ON FREEDOM OF RELIGION

The 2001 amendment to the Constitution of Georgia⁹⁰ introduced the term “constitutional agreement”, and in 2002 the state of Georgia signed such an agreement⁹¹ with the Orthodox Church. The constitutional agreement has not been entered into with any other religious organization and, moreover, the constitution does not even allow the possibility of signing it with any other religious organization. It grants privileges to the Orthodox Church and places it beyond general legislative regulation. Consequently, the seemingly neutral legislative norms fail to exclude the privileges granted to the Orthodox Church under a constitutional agreement and fail to ensure equality. In this way, the constitutional agreement jeopardizes the principle of equality. While the rights protected by the Constitution also apply to legal

85. Paragraph 2 has been added to Article 9 of the Constitution.

86. Mariam Gvartadze et al., “Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019” (Tbilisi: Tolerance and Diversity Institute, 2020), 20-23, http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-report-freedom_of_religion_in_georgia_2010-2019.pdf. Freedom of Religion and Belief in Georgia (2010-2019), Institute for Tolerance and Diversity, 2020, pp. 24-28, available at: <https://cutt.ly/ZcrXfdj>

87. 1921 Constitution, Article 143.

88. 1921 Constitution, Article 142.

89. 1921 Constitution, Article 144.

90. Constitutional Law of March 30, 2001.

91. Constitutional Agreement of October 22, 2002.

entities, and religious organizations exist in the form of legal entities, it is clear that the constitutional agreement affects the right to equality for all religious organizations.

There is no reference in the Constitution to what might be the subject of a constitutional agreement. At the same time, there is a strict framework, in the sense that “a constitutional agreement must be fully consistent with the universally recognized principles and norms of international law, in particular in the field of human rights and fundamental freedoms.” In this regard, the current version of the Constitutional Agreement contains many contentious issues, and it is possible that in the future these issues will arise with increased intensity.⁹²

Privileges granted to the Orthodox Church under a constitutional agreement include property restitution, tax breaks, partial compensation from the state for material damage caused during the Soviet period, and so on. It had a great influence on the formation of legislation in the country and led to several discriminatory norms. Concluding a constitutional agreement with a dominant religious organization, instead of creating an equal legal framework for all religious organizations and protecting the principle of equality in legislative or sub-legislative acts, has resulted in a whole series of asymmetric relations and the strengthening of the privilege of Orthodox Church through associated legislation. Today, the Orthodox Church indicates that several norms provided in the constitutional agreement still need to be enforced.

THE ISSUE OF THE REGISTRATION OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS

Prior to the enactment of the Civil Code of Georgia, the Law of the Republic of Georgia of June 14, 1994⁹³ categorized religious organizations as ‘public associations of citizens’. The Civil Code, adopted in 1997, from the outset, considered religious associations to be legal entities under public law.⁹⁴ However, beyond this formal record, the relevant law⁹⁵ did not provide a procedure for establishing a religious association as a legal entity under public law, and the general rule, which provided for the establishment of the law for legal entities under public law, or for an administrative act of the head of a government institution, was ineffective because of the distinct character of religious organizations. The amendment of April 6, 2005 changed the original approach⁹⁶ and granted the status of legal entities to religious organizations under private law, with the exception of one - the Orthodox Church - which was referred to as a “legal entity under public law recognized by the Constitution”. Consequently, the only possibility left for other religious associations was to register as legal entities under private law. For a number of religious associations, this fact, which would establish their legal status in the form of a foundation or a union, was unacceptable and they refused to obtain the status of a legal entity under private law, especially since there was a precedent in the Georgian legal system for having a religious association classed

92. 92. Tamta Mikeladze et al., “Freedom of Religion – Critique of Discriminatory and Nonsecular State Policy” (Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, 2016), 15-39, <https://socialjustice.org.ge/uploads/products/pdf/Freedom-of-Religion.pdf>; Jeremy Gunn and Dag Nygaard, “Georgian Constitutional Values versus Political and Financial Interests: The Constitutional Agreement’s Departure from the Georgian Principle of Equality” (Oslo: Norwegian Centre for Human Rights, 2015), <https://cutt.ly/P5n7uEN>.

93. On Public Associations of Citizens.

94. Subparagraph “E” of the first part of Article 1509 of the original version of the Civil Code.

95. Meaning the Law of Georgia on Legal Entities under Public Law.

96. Since the constitutional lawsuit was filed in the Constitutional Court on 9 August 2004. See Judgment of the Constitutional Court of Georgia in case №2/5/300 “Citizen Nikolai Kalutsky v. Parliament of Georgia”.

as a legal entity under public law.⁹⁷ An amendment to the Civil Code in 2011⁹⁸ also allowed religious associations to register as legal entities under public law, letting them choose in which legal form to continue their activities – whether it be as legal entities, non-profit legal entities or unregistered unions.⁹⁹ The new amendments set out a fair basis for the legal registration of religious associations as public legal entities, and such an opportunity was granted to religious denominations with historical ties to Georgia and also to denominations legally recognized as religions in the member states of the Council of Europe. It was further pointed out that religious associations registered as legal entities under public law do not come under the jurisdiction of the Law of Georgia on Legal Entities under Public Law, thus excluding them from the apparatus of the state. Through these changes, the legislative fault related to the registration of religious associations was finally eliminated.

OVERVIEW OF THE LEGAL FRAMEWORK RELATED TO THE PROPERTY OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS

One of the most important issues when discussing the property of religious organizations is the restitution of religious buildings confiscated during the Soviet period, to which a separate chapter is dedicated in this paper and therefore, it will not be discussed here. Other issues relate to tax policy, state funding and the transfer of state property to religious associations - privatization.

1. **Taxes.** From the very beginning, tax benefits were established only for the Georgian Patriarchate among all the religious associations. In 1994, the Law of the Republic of Georgia was adopted “On the Exemption of the Georgian Patriarchate From Taxation Under the State Budget”,¹⁰⁰ which defined that “the Georgian Patriarchate (church ministers, theological schools, etc.), enterprises and organizations under the Patriarchate, created with its own funds, and industries producing ecclesiastical products, were exempted from taxation under the state budget, as well as from state customs, foreign exchange payments and income taxes”. In the same year, changes were made to existing laws, which reflected one by one the tax benefits granted to the Georgian Patriarchate. These laws were: “On Property Tax”, “On Value Added Tax”, “On Profit (Income) Tax”, “On Excise Taxes”, “On Property Tax For Individuals”, “On Income Tax On Individuals”. The laws were annulled and replaced by the Tax Code in 1997.

The 1997 tax code defined the concept of religious activity and separated it from economic activity. At the same time, privileges were retained specifically for the Orthodox Church. “Profit from the sale of crosses, candles, icons, books and calendars that the Georgian Patriarchate uses for religious purposes” was exempt from profit tax, and “the suppliers of crosses, candles, icons, books, calendars and other liturgical objects used by the Georgian Patriarchate for religious purposes only” were exempt from VAT. “Construction, restoration and painting of chapels and churches commissioned by the Georgian Patriarchate, as well as reconstruction, restoration, conservation and archaeological excavations under the state programs for the protection and restoration of Georgian historical and cultural monuments

97. Public Defender of Georgia, “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 1 ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia on Defence of Human Rights and Liberties in Georgia - First Half of 2005]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2005), 74, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373649624.pdf>.

98. Law of July 5, 2011.

99. The first and second parts of Article 1509 of the Civil Code.

100. Law of February 17, 1994.

included in the World Heritage List” were also exempt from VAT. The provision establishing tax benefits for the Georgian Patriarchate was also reflected in the 2002 constitutional agreement.¹⁰¹ The tax code adopted in 2010,¹⁰² which is still valid today, retains tax benefits for the Orthodox Church. In 2018, the Constitutional Court discussed the constitutionality of the VAT exemption norm applied to the construction, restoration and painting of chapels and churches commissioned by the Georgian Patriarchate, and declared its normative content invalid, because it applies exclusively to work on shrines and churches commissioned by the Georgian Patriarchate.¹⁰³ The benefit regarding income tax exemption is still in effect. At the same time, the Georgian Patriarchate is exempt from import tax on the basis of the Constitutional Agreement, while the general conditions for taxation apply to all other religious organizations.¹⁰⁴

2. State funding. Under the constitutional agreement,¹⁰⁵ the state undertook to compensate the Orthodox Church in part for the material damage caused to it during the Soviet period. According to the same norm, in order to analyse the issue, to establish forms of compensation, to determine quantity, terms, the means and scope of the transfer of property or land and other details on a parity basis, a commission should be set up within one month after the signing of the agreement to draft the projects for the normative acts. The issue has not been raised, and it is still undetermined how much material damage was done to the church, what part of the damage should be compensated by the state, whether the obligation under the constitutional agreement has already been fulfilled and when exactly it will be fully completed, after which the state will no longer be obliged to continue paying compensation.

In 2014, the state decided to partially and symbolically compensate four other religious organizations for the damage caused during the Soviet totalitarian regime.¹⁰⁶ These were the Muslim, Jewish, Roman Catholic and Armenian Apostolic communities.¹⁰⁷ In these cases, too, the same question marks are raised regarding the extent of damages and their compensation, as in the case of the Patriarchate. In addition, it is noteworthy that several other religious associations that also suffered damages during the Soviet period are not mentioned in the decree at all.¹⁰⁸

3. Privatization. Since gaining independence, several hundred legal acts were issued, transferring state-owned property to the Georgian Patriarchate at different times. Initially, these acts did not have any legal basis. Later, records appeared in the law that allowed the transfer of state-owned property exclusively to the Georgian Patriarchate in the form of

101. According to paragraph 5 of Article 6 in the Constitutional Agreement, “liturgical products produced by the Church - their manufacture, import, delivery and donation, as well as property and land possessed for non-economic purposes - are exempt from taxes”.

102. Law of September 17, 2010.

103. “LEPL “Georgian Evangelical-Baptist Church”, NNLE “Church of the Word of Life of Georgia”, LEPL “Church of Christ”, LEPL “Georgian Church of the Gospel Faith”, NNLE “The Transcaucasian Union of the Seventh Day Christian-Adventist Church”, LEPL “Caucasian Apostolic Administration of Latin Catholics”, NNLE “Union of Georgian Muslims”, LEPL “The Holy Trinity Church” v. the Parliament of Georgia,” №1/2/671 (Constitutional Court of Georgia, July 3, 2018).

104. Mariam Gvartadze et al., “Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019,” 76-77.

105. Constitutional Agreement, Article 11.

106. Government of Georgia Resolution №117, On Approval of the Rules for Implementing Some Measures for Partial Compensation for Damage Caused to Religious Associations in Georgia during the Soviet Totalitarian Regime, (January 27, 2014).

107. See Paragraph 3 of Article 1 of the Resolution.

108. Mariam Gvartadze et al., “Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019,” 57.

ownership or any other legal form. For example, in 2005,¹⁰⁹ the Law on the Privatization of State-Owned Agricultural Land was adopted, with a discrete article that declared “agricultural land plots to be the property of the Georgian Apostolic Autocephalous Orthodox Church”. According to this article, with reference to Article 11 of the Constitutional Agreement, 1) agricultural land plots used by the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia were declared the property of the Church; 2) The church was given the right, in agreement with the local government bodies, to take ownership of the unleased agricultural land without paying any fees. The law was repealed in 2010, although the norm is still in force with a minor alteration¹¹⁰ made in 2010 to the law on state property, which introduced even further norms and benefits for the Orthodox Church.

The Law on State Property¹¹¹ considers legal entities under private law (including relevant religious organizations) as capable of acquiring state property, but excludes religious associations registered in the form of legal entities under public law.¹¹² The Orthodox Church is the only exception.¹¹³ Among the religious associations in the form of a legal entity under public law, only property owned by the Orthodox Church can be exchanged for state property.¹¹⁴ Only the Orthodox Church, among the religious associations, may be given ownership of the forest areas adjacent to the churches and monasteries - in each case not more than 20 hectares, and also the territories specified in the Forest Code of Georgia.¹¹⁵ The same law allows the privatization of state-owned agricultural land free of charge only to the Orthodox Church and not to other religious organizations.¹¹⁶

Up to this point, the Constitutional Court has considered one of the norms of the Law on State Property,¹¹⁷ which provided for the transfer of state property to the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia free of charge on the basis of a decision of the Government of Georgia. The Constitutional Court considered the content of the words of the norm (“Apostolic Autocephalous Orthodox of Georgia”), which provided for the exclusive transfer of state property to the Georgian Church free of charge, unconstitutional and declared it invalid from December 2018.¹¹⁸ Yet, with the amendments adopted by the Parliament of Georgia on May 29, 2020, the current provision has been removed altogether.

109. Adopted on July 8, 2005.

110. In place of agreements with local governments, the current version of the norm relies on the consent of the Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia and extends the right of the church to state-owned agricultural lands. See Article 11 of the Law of Georgia on State Property.

111. Adopted on July 21, 2010.

112. Georgian Law on State Property, Paragraph 1 of Article 3.

113. Georgian Law on State Property, Paragraph 1 of Article 3.

114. Georgian Law on State Property, Paragraph 5 of Article 3. It should be noted that the first, second and fifth paragraphs of Article 3 of the Law of Georgia on State Property have been appealed against through the constitutional claim №1440 on August 12, 2019 and the legal proceedings are currently underway in the Constitutional Court.

115. Georgian Law on State Property, Paragraph 6 of Article 3 (enforced since January 1, 2021).

116. Georgian Law on State Property, Paragraph 2 of Article 3.

117. Georgian Law on State Property, Paragraph 1 of Article 3.

118. “LEPL “Georgian Evangelical-Baptist Church”, LEPL “Georgian Evangelical Lutheran Church”, LEPL “Supreme Religious Administration of Georgia’s All Muslims”, LEPL “Redeemed Christian Church of God in Georgia” and LEPL “Church of the Gospel in Georgia” v. the Parliament of Georgia, № 1/1/811 (Constitutional Court of Georgia, July 3, 2018).

ANTI-DISCRIMINATION LEGISLATION AND EQUALITY

Following the requirements of international obligations, the 1995 Constitution of Georgia recognized in Article 14 the principle of equality before the law, including freedom from discrimination on grounds of religion. These norms, including in the context of freedom of religion, were used to assess certain practices and provisions as being discriminatory. Georgia became a member of the Council of Europe on April 27, 1999, and on May 20 of the same year, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms came into force in Georgia. The articles of the Convention relating to freedom of religion (Article 9) and the prohibition of discrimination (Article 14), its 12th Additional Protocol,¹¹⁹ as well as the case law of the European Court of Human Rights, have played an important role in promoting freedom of religion and equality.

An important event in the field of human rights and an important step for the realization of the right to equality was the adoption of the Law on the Elimination of All Forms of Discrimination in 2014,¹²⁰ which defined the types of discrimination covered by the law. Together with public institutions, its action extended to individuals and legal entities, defined the procedures for appealing to the court and the right to compensation for damages caused by material discrimination. The Public Defender of Georgia was considered the supervising body for the elimination of discrimination, of incitement and promotion of discrimination and for ensuring equality. Every year since the adoption of the law, the Public Defender of Georgia publishes a special report on the fight against and prevention of discrimination in the country, and on the promotion of equality.¹²¹ This report also provides information on cases of discrimination on religious grounds, general assessments, with conclusions and recommendations in this regard. The Public Defender considers the representatives of religious minorities to be among the most vulnerable groups.¹²²

RELIGIOUS FESTIVALS AND HOLIDAYS

In the context of equality, we will touch upon the Labor Code of Georgia, which defines the list of public holidays. Until 2006, the Labor Law Code adopted in 1987 was in force in Georgia. The amendment of December 28, 1990 replaced the Soviet holidays, which were designated as days off, by Orthodox feast days. Over time, this list has increased, and finally in 2019,¹²³ “Georgia, the Allotted Portion of the Mother of God” was added to the list of public holidays. The Labour Code adopted in 2006 defined the employee’s right to request other days off instead of the public holidays established by the Code, which should be defined in the labour contract. Since the employment contract requires the consent of the employer, meeting the employee’s rights depends on the will of the employer. It is only with the consent of the employer that people of other faiths will be able to rest on holidays established by their own faiths rather than on Orthodox holidays, and this is discriminatory. The Labour Code itself does not refer to holidays as those of any religion other than Orthodoxy.

119. Ensures a general prohibition of discrimination. Effective since April 1, 2005.

120. Law of May 2, 2004.

121. Law of Georgia on the Elimination of All Forms of Discrimination, Paragraph 1 of Article 7.

122. Public Defender of Georgia, “Special Report on the Fight against Discrimination, Its Prevention, and the Situation of Equality” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2019), 5, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019042317142950340.pdf>.

123. Law of May 8, 2019.

MILITARY SERVICE AND FREEDOM OF RELIGION

The practice of refusing to serve in the military on the basis of faith and creed and to pursue non-military alternative service instead was accepted by the law adopted in as early as the 1991.¹²⁴ The first sentence of its Article 3 stated that “non-military service is a publicly useful civil service that replaces universal military duty and is based on a reasoned motivation to renounce the compulsory military duty on the basis of freedom of conscience and religion”. The non-military, alternative labour service is defined in a similar way by the current law adopted in 1997.

Georgian law additionally allows for deferment of military service on the grounds that the person is a priest or is studying at a theological educational institution. This regulation was introduced by the Law on Military Duty and Military Service, adopted in 1997. In practice, its implementation was prevented by certain difficulties. For example, there was a case where a person was refused a deferral on the grounds that a particular religious denomination was not a religion recognized by the state.¹²⁵

In 2006, the Law on Military Reserve Service was adopted, which required every citizen of Georgia to undergo military reserve service and did not allow any possibility of exemption the grounds of religious freedom. This issue was discussed by the Constitutional Court in December 2011 and the normative content of the norm, which defines the duty to perform military reserve service for those who refuse it on grounds of freedom of religion, was declared invalid.¹²⁶ The law adopted in 2018¹²⁷ however, directly allows for the possibility of refusing to enroll in the mobilization reserve on the grounds of freedom of conscience, religion and / or belief.

FREEDOM OF RELIGION IN PENITENTIAL INSTITUTIONS.

The Law on Detention approved in 1999 defined the right of a convict to participate in a religious event and to use “relevant inventory and literature.”¹²⁸ Article 94 of the same law regulated relations with representatives of religious organizations and stated, “The administration has a duty to create conditions meeting the religious needs of convicts, while in accordance with the technical facilities of the institution, a priest authorized by the church may be present in the institution”. This norm was applied in practice in a rather discriminatory manner. In 2002, the Ministry of Justice signed an agreement with only one religious organization, the

124. Law of the Republic of Georgia of June 14, 1991 on Non-Military, Alternative Labour Service. Its first article stated: “On the basis of the International Declaration of Human Rights, a citizen of the Republic is entitled to free expression of opinion. All citizens have equal rights and are equally accountable to the law. These principles define non-military, alternative labour service as a reasonable and humane compromise between freedom of expression, conscience, religion and military service.”

125. Public Defender of Georgia, “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2008წ. / 2 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – Second Half of 2008]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2008), 2010-2011, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628768.pdf>.

126. Public Defender of Georgia v. Parliament of Georgia, № 1/1/477 (Constitutional Court of Georgia, 22 December 2011).

127. “A person who refuses to enrol in the mobilization reserve on the grounds of freedom of conscience, religion and / or belief, shall be admitted to the reserve defined by the Law of Georgia on Non-Military Alternative Labour Service.” Law on Reserve and Military Reserve Service, Paragraph 3 of Article 10 (March 7, 2018).

128. Law on Detention, Article 26, Paragraph 1, Subparagraph “D.”

Georgian Patriarchate, according to which the Georgian Orthodox Church could send priests to penitentiary institutions and to the executive police to celebrate the Divine Liturgy and conduct other church services. The church also coordinated and provided for the invitation of ministers of other denominations in order to meet the religious needs of the convicts, which was assessed as discriminatory.¹²⁹ According to the Public Defender's report, in 2006 the Council of Religions under the Public Defender of Georgia and the Penitentiary Department signed a memorandum of cooperation and mutual understanding, which made it easier for the ministers of other religious denominations to enter the penitentiary. However, since 2008 the entry of representatives of other denominations into penitentiary institutions has again become complicated and has become virtually impossible without the permission of the Patriarchate.¹³⁰ The Detention Code adopted in March 2010¹³¹ stated that the rules for the participation of offenders to participate in religious rituals and meetings with clergy should be defined. At the end of the same year, the Minister of Corrections issued an order¹³² establishing equal rules for all religious associations and ensuring that their representatives were allowed to enter penitentiary institutions "by prior agreement of the relevant religious organization with the institution."¹³³

CRIMINAL LAW, ADMINISTRATIVE OFFENSES AND FREEDOM OF RELIGION

It is important to review how criminal and administrative offense legislation has evolved in the context of religious freedom.

1. **Criminal Code.** The Criminal Code, adopted in 1999,¹³⁴ replaced the previous Criminal Code, adopted in 1960.¹³⁵ Violations of human equality (including on the basis of religion),¹³⁶ the obstruction of the performance of religious ceremonies,¹³⁷ persecution (including on the basis of religion),¹³⁸ obstruction of the formation of a religious association or its activities¹³⁹ were defined as crimes. Religious intolerance as a motive for certain crimes was defined as an aggravating circumstance.¹⁴⁰ Changes made over time slightly increased the number of crimes where religious intolerance has been identified as an aggravating circumstance, while the 2012 amendment¹⁴¹ introduced the motive of hate speech as a general norm, including

129. Public Defender of Georgia, "Report on Conditions of Human Rights in Georgia in 2004," 38.

130. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – Second Half of 2009," 148.

131. Adopted on March 9, 2010.

132. Minister of Corrections and Legal Assistance of Georgia Order №187, On the right of accused / convicts to participate in religious rituals and to meet with clergy (December 30, 2010).

133. See the Articles 2 and 3 of the same Order.

134. Adopted on July 22, 1999.

135. The Criminal Code, adopted in 1960, declared it a crime to violate the law on the separation of church from state and of school from church (Article 148), obstruction of religious observance (Article 149), and violation of the identity and rights of citizens in terms of religious observance (Article 233).

136. Criminal Code, Article 142.

137. Criminal Code, Article 155.

138. Criminal Code, Article 156.

139. Criminal Code, Article 166.

140. For example, Article 109 addressing "Intentional homicide with aggravating circumstances", Article 117, "Intentional severe bodily harm", Article 126, "Torture", Article 258, "Disrespect to the deceased".

141. Law of March 27, 2012.

religious intolerance,¹⁴² which has been criminalized as an aggravating circumstance for all relevant offenses under the Criminal Code. The amendment made in 2017¹⁴³ established the norm as a separate article,¹⁴⁴ and the amendment in 2018¹⁴⁵ clarified that in the presence of the aggravating circumstances, “the term of the sentence of imprisonment for committing a crime shall be at least 1 year longer than the minimum term of the sentence provided for in the relevant article or part of this Code for the committed crime.” Under the 2015 amendment,¹⁴⁶ the public call for violence for the purpose of creating divisions between religious groups when it poses an obvious, direct, and substantial threat to the perpetration of a violent act, was criminalized.¹⁴⁷

2. Code of Administrative Offenses. The current Code of Administrative Offenses was adopted in 1984. Until 2005, it contained the norm in the form of Article 199 on “Violation of the law on religious associations.” The purpose of the norm was to punish religious associations, their leaders and members for actions such as: avoiding registration of these associations; violation of the rules established by law for organizing and conducting religious rituals, processions and other ceremonies of worship; organizing and conducting special gatherings for children and youth by the ministers and members of religious associations, as well as organizing and conducting working, literary and other circles and groups not specifically related to worship. The law adopted on April 6, 2005, following the registration of a formal complaint at the Constitutional Court regarding the issue, annulled the norm.¹⁴⁸

Today, the Code of Administrative Offenses does not contain norms specifically related to religion and belief. Unlike the Criminal Code, it does not make any reference to religious intolerance in the event of an administrative offense, nor does it contain a general reference to a motive for hatred or, where it exists, to aggravation of administrative liability. This circumstance poses a serious challenge, greatly complicating the process of calculating statistics on alleged hate-motivated actions and increasing the possibility of ignoring, among other things, administrative offenses committed on the grounds of religious intolerance.¹⁴⁹

RECENT LEGISLATIVE INITIATIVES CONCERNING FREEDOM OF RELIGION

In this section, we will look at recent legislative initiatives related to freedom of religion. It is true that they have not taken the form of law, but we still consider it necessary to review them, as these issues are periodically discussed in public and certain politicians or agencies are constantly trying to put them on their agendas.

142. It has been added in 3 parts to Article 53 (“General Principles of Sentencing”).

143. Law of May 4, 2017.

144. Article 53, “Aggravating circumstances of the sentence”.

145. Law of November 30, 2018.

146. Law of June 12, 2015.

147. Criminal Code, Article 239.

148. See Judgment of the Constitutional Court of Georgia on case № 2/5/300 “Citizen Nikolai Kalutsky v. Parliament of Georgia”. The constitutional complaint was filed at the Constitutional Court on August 9, 2004.

149. Public Defender of Georgia, “სპეციალური ანგარიში დისკრიმინაციის წინააღმდეგ ბრძოლის, მისი თავიდან აცილებისა და თანასწორობის მდგომარეობის შესახებ [Special Report on the Fight against Discrimination, Its Prevention, and the Situation of Equality]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2019), 37.

First, we must highlight the initiative of the Law on Religion. In the first years of Georgia's independence, there was a real need to create an equal legal framework for all religious associations and to regulate different aspects of their activities and relations. However, over time, with the advent of the constitutional treaty and the emergence of various statements regarding religious organizations in the legislation, defining certain aspects of their activities, the need for such a law has lost its meaning. Belief in a willingness to create an equal legal environment for religious communities has also diminished. Nevertheless, the authorities periodically raised the issue of drafting a law on religion.¹⁵⁰ In the absence of such a need, a nihilistic attitude towards the idea of law was formed over time, and it was perceived as a danger by representatives of religious organizations, who feared that the text of the new law might introduce new restrictive norms. In 2015, the State Agency for Religious Affairs developed a "Strategy for the Development of a Religious Policy for the State of Georgia,"¹⁵¹ which considered the lack of a special law on "Religion" in Georgia to be problematic. The agency considers it necessary to adopt such a law, in addition, the agency relates it to the understanding of the concept of "religious association", the definition of the rules for registration of religious associations, the determination of their legal status, etc. Finally, the idea of drafting a law on religion emerged in 2019 within the Committee on Human Rights and Civil Integration of the Parliament of Georgia, which dedicated numerous working meetings to the issue. Due to the negative positions observed during the discussion, the Committee was no longer able to continue lobbying the idea of drafting a law on religion. Despite allegations that they did not have a draft law on religion in their plan and were only motivated to obtain information about existing problems and to seek their resolution, no initiative, even to eliminate discriminatory provisions in existing laws, was ultimately developed by the committee. During the meetings, it was revealed that the drafting of such a law was supported by the State Agency for Religious Affairs, which tried to promote the same opinion among the religious groups that receive funding from the state. The Council of Religions under the Public Defender also opposed the drafting of a law on religion, as it considered the issue of the definitions of religion and a religious organization in the legislation to be problematic. In their view, determining the identity of religion and religious associations should not be the prerogative of the state. In addition, the law may contain a high risk of prioritizing and sorting the religious associations, imposing certain restrictions and barriers to both registration and the freedom of association of religious associations.¹⁵²

Periodic initiatives regarding regulating the offense against a person's religious sentiments are well known in Georgian society. During the last 8 years, 3 different legislative initiatives on this issue have been registered in the Parliament of Georgia. The first of them, initiated by the Government of Georgia, and authored by the Ministry of Internal Affairs, was submitted to the Parliament in 2013 with a gross violation of the procedure.¹⁵³ The second initiative

150. Sophie Zviadadze et al., "რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები - კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული [Religion, Politics, and Social Contexts - Collection of Studies, Reports, and Articles]" (Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, 2020), 34-41, <https://cutt.ly/DcrZh9l>.

151. Available online at: <https://cutt.ly/1crO5tj>

152. "რელიგიათა საბჭო: რელიგიურ ორგანიზაციებზე კანონის შემუშავება დღის წესრიგში არ უნდა დადგეს [Council of Religions: The Development of the Law on Religious Organizations Should Not Be on the Agenda]," Tabula, February 1, 2019, <https://tabula.ge/ge/news/619285-religiata-sabcho-religiur-organizatsiebbe-kanonis>.

153. The above-mentioned norm did not exist in the initial version of the bill at all, and later, for the second reading, it appeared in such a way that this issue was not even raised during the public discussions in the committee.

was put forward by a member of the parliamentary majority in 2016,¹⁵⁴ and the third - by a representative of the parliamentary opposition in 2018.¹⁵⁵ The first and second initiatives defined the insult of religious sentiment as an administrative offense, while the third one considered it to be a criminal offense. As these bills did not meet the requirements of foresight and posed a serious threat to freedom of expression, none of them were finally passed, amid fierce protests, although no clear response was given to the initiatives in Parliament. For example, in connection with the recent initiative, members of the Human Rights Committee refrained from expressing a positive or negative position¹⁵⁶ during the voting, while the Legal Issues Committee did not discuss it at all.¹⁵⁷ It is noteworthy that at the international level, within the UN¹⁵⁸ and the Council of Europe,¹⁵⁹ there is a sharply negative position on such legislative initiatives, as they are inconsistent with international standards and confuse the field of morality with the field of law, instead of separating the two.

Another legislative initiative was to ban the wearing of the burqa and the niqab and to define wearing them as an administrative offense. Here, too, the Rights Committee held an extensive committee discussion, and eventually the MPs again abstained from voting, which is why the initiative was not considered supported, and it was not discussed at all by the leading Committee of Legal Affairs.¹⁶⁰

154. Initiative of MP Ioseb (Soso) Jachvliani.

155. Initiative of MP Emzar Kvitsiani.

156. The bill in this form did not receive support from the committee.

157. In the end, after the 2020 parliamentary elections, the newly convened Parliament did not consider it expedient to continue its deliberations (Resolution of the Parliament of Georgia of February 18, 2021).

158. UN Human Rights Committee, General Comment No 34, par. 48, <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf>.

159. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, "Recommendation 1805 (2007) Blasphemy, Religious Insults and Hate Speech against Persons on Grounds of Their Religion," par. 4, 2007, <https://cutt.ly/K5vsvHf>; European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), "Report on the Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulations and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred," par.64, (Strasbourg, 2008), [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e).

160. In the end, after the 2020 parliamentary elections, the newly elected Parliament did not consider it expedient to continue its deliberations (Resolution of the Parliament of Georgia of February 18, 2021).

STATE RESPONSES TO CRIMES COMMITTED ON GROUNDS OF RELIGIOUS INTOLERANCE

It is impossible to assess the quality of religious freedom without also analyzing the state's responses to crimes committed from motives of religious intolerance. It is clear that the overall weakness of the state's responses, coupled with unwarranted delays in the investigation and prosecution of such crimes, further encourages violence and hinders the creation of a peaceful, safe environment for believers of all faiths as well as non-believers. In this chapter, we will analyze official responses to this type of crime in Georgia. We will divide our analysis into three distinct periods: from Georgian independence to the Rose Revolution, from the Rose Revolution to 2012, and from 2012 to the present. We shall highlight any urgent issues that have arisen, and draw attention to any progress made or problems encountered as Georgia evolves in its approach to dealing with this type of crime.

RESPONDING TO RELIGIOUS HATE CRIMES IN THE EARLY YEARS OF INDEPENDENCE (BEFORE THE ROSE REVOLUTION)

In the early years of independence, especially during the late 1990s¹⁶¹ and early 2000s, crimes committed from motives of religious hatred were very frequent. The general inadequacy of official responses to these crimes, and the lack of appropriate measures taken by law enforcement agencies to deal with these incidents, gave rise to a very problematic situation. These crimes included cases of raids on the property, beatings, violent attacks, the harassment of religious minorities, the disruption of religious services and gatherings, and the burning and destruction of religious literature.¹⁶² Most of these crimes were targeted at Jehovah's Witnesses and were committed by Orthodox extremists.¹⁶³ The population showed intolerance mainly towards the so-called "non-traditional" religious groups, and polls indicated that violence against minority religious groups was considered acceptable by the majority of citizens.¹⁶⁴ The twice-yearly reports of the Public Defender indicate the number of statements of violations of religious freedom received within each 6-month period: The report for the first half of 2001 indicates that more than 80 statements were received.¹⁶⁵ The report for the second half of 2001 indicates that more than 70 statements were received,¹⁶⁶

161. Public Defender of Georgia, "საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - Second Half of 2001]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2001), 38, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916230381070.PDF>.

162. Ibid., p. 41;

U.S. Department of State, "International Religious Freedom Report 2003" (Washington DC: U.S. Department of State, 2003), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2003/24358.htm>.

163. Ibid., the report mentions the defrocked Orthodox priest Basil Mkalavishvili and his followers.

164. Ibid.

165. Public Defender of Georgia, "საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის პირველი ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - First Half of 2001]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2001), 37, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916223333497.PDF>.

166. Public Defender of Georgia, "საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - Second Half of 2001]," 41.

while the report for the first half of 2002 indicates 31 statements,¹⁶⁷ and the report for the second half of 2002 indicates 47 statements.¹⁶⁸

Local non-governmental organizations responded to the repeated reports of religious intolerance with a special statement.¹⁶⁹ In 2001, the Parliament of Georgia was forced to adopt a resolution on “Manifestations of Religious Extremism”,¹⁷⁰ in which it expressed extreme concern “due to the recent increase in the frequency of aggressive incidents on the part of newly formed extremist religious associations, unprecedented in the history of Georgia, and the inaction of law enforcement agencies regarding the violation of the rights of various religious movements.” Violent, harsh, systematic violations of religious freedom in Georgia, and the complete failure of the state to prevent them or to respond to them in any way, evinced a strong international response. A number of international bodies responded to this issue with formal statements: The UN Committee Against Torture with its conclusions and recommendations of May 7, 2001, The European Commission Against Racism and Intolerance with its report of June 22, 2001, The Parliamentary Assembly of the Council of Europe with its resolution 1257 (2001), The UN Human Rights Committee with its concluding observations of April 19, 2002, Human Rights Watch with its annual report of 2002, and Amnesty International with a report published in 2001.

The decree of the President of Georgia¹⁷¹ issued in 2002, indicated that “there are still serious difficulties in the effective protection of human rights. The increase in incidents of religious intolerance is particularly worrying [...]”

The Parliament of Georgia and the President of Georgia focused on the general need for the enforcement of existing legislation by law enforcement agencies. In particular, the Parliament instructed the law enforcement agencies to “strictly comply with the requirements of the Constitution of Georgia and prevent any manifestation of religious extremism”, and the Public Defender of Georgia – “to pay special attention to exposing incidents of violence committed on religious grounds and protecting the constitutional rights of the citizens of Georgia to freedom of religion and belief.”¹⁷² According to the president’s decree, the Prosecutor’s Office of Georgia asked that the Ministry of Justice and the Ministry of Internal Affairs of Georgia be charged with taking appropriate measures, within their competence, to safeguard freedom

167. Public Defender of Georgia, “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის პირველი ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - First Half of 2001],” 118.

168. Public Defender of Georgia, “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - Second Half of 2001],” 157.

169. On March 13, 2001, a joint statement was issued by non-governmental organizations – the association Law and Freedom; Atlantic Council of Georgia; Caucasian House; Former Political Prisoners for Human Rights; Young Lawyers Association of Georgia; Center for Human Rights; International Society for Fair Elections and Democracy; Association for Protection of Land Owners’ Rights; Liberty Institute; Tbilisi Press Club; Transparency International - Georgia and others.

170. Resolution of the Parliament of Georgia №827, (March 30, 2001).

171. Edict of the President of Georgia №240, (May 17, 2002).

172. Additionally, the Parliament’s Committees on Legal Affairs, Legality and Administrative Reforms, Human Rights Protection, Citizen Petitions and Civil Society Building and Civil Integration, were assigned the task of preparing relevant legislative proposals aimed at the legal regulation of the activities of various religious denominations. Also, the Parliament’s Human Rights Protection, Citizen Petitions and Civil Society Building Committees were also instructed to systematically present information on the progress of the implementation of the same resolution to the Parliament.

of opinion, conscience, religion, and belief; to investigate and submit to the court every single incidence of violence against religious minorities with the purpose of punishing the perpetrators; and to provide staff with relevant training in the field of human rights, especially on the inadmissibility of religious intolerance.” The same presidential decree directs the Council of Justice of Georgia “to make sure that cases of persons accused of acts of violence, torture and degrading treatment against religious minorities are considered in courts without undue delay and that relevant statistics are properly evaluated.”

Despite the international pressure and the declamatory statements of the Parliament and the President of Georgia, the situation regarding responses to crimes committed with motives of religious intolerance did not substantially change. From October 1999 to November 2002, there were 138 brutal attacks on Jehovah’s Witnesses, and 784 complaints were filed to the relevant authorities. None of these complaints have since become the subject of serious consideration.¹⁷³

The above-mentioned accounts of the violation of freedom of religion were later given a strict legal assessment by the European Court of Human Rights, which specified that “the relevant authorities failed to prevent and stop religiously motivated violence. The authorities of Georgia, through their representatives, who either participated themselves in attacks on Jehovah’s Witnesses or tacitly approved or supported the illegal actions of separate individuals, created an atmosphere of impunity that ultimately encouraged further attacks on Jehovah’s Witnesses throughout the country. Furthermore, the respondent government, due to its apparent unwillingness to promptly and fairly prosecute and punish those responsible for these acts, has failed to remedy the consequences of the said acts of violence, thereby neglecting any preventive and deterrent effect on future acts of violence against Jehovah’s Witnesses.”¹⁷⁴ The European Court also found that religious hatred played a major role in the treatment of Jehovah’s Witnesses by state authorities.¹⁷⁵ The indifference of the police and other state authorities to the very brutal, illegal acts committed against the applicants because of their religious beliefs allowed groups of extremist Orthodox believers to incite hatred and continue acts of religious violence. This fact raised suspicions in civil society that the criminals were acting in accord with representatives of the state.¹⁷⁶ The European Court of Human Rights has confirmed that “firstly, the provoking of various forms of violence against the applicants by state representatives or private individuals was caused by an intolerant attitude towards Jehovah’s Witnesses and, secondly, the same discriminatory thinking was the main reason why the relevant state authorities did not investigate the acts of violence committed on religious grounds effectively, which proved that the authorities were, at the very least, tolerant of the violence.”¹⁷⁷

The Public Defender’s reports for this period confirm that religious intolerance was a deep-rooted problem in the state’s structures, and statements filled with religious hatred were often heard from the mouths of high-ranking officials. One example is an account in the same report stating that “one of the heads of the Ministry of Security officially identifies the

173. 97 members of the Gldani Congregation of Jehovah’s Witnesses and 4 Others v. Georgia (Application no. 71156/01), para. 7.

174. Begheluri and others v. Georgia, (Application no. 28490/02), para. 145. (European Court of Human Rights, October 7, 2014).

175. Ibid., para. 176.

176. Ibid., para. 178.

177. Ibid., para. 179.

spread of religious sects as a threat to national security.”¹⁷⁸ Also, the analysis contained in the 2002 report of the Public Defender is significant, and is perhaps no less relevant today: “As soon as some good news arrives from the West, a powerful flood of religious extremism immediately begins to flow through Georgia, which once again clearly indicates that the tendencies toward religious extremism in our country are mainly controlled from outside, finding a fertile ground in the difficult socio-economic and psychological conditions of our country.”¹⁷⁹

The documents from that period indicate that there was a serious problem in the justice system itself. According to the Public Defender, “trials against extremists are being delayed without any substantial reason, which, in turn, unfortunately, points to moral support for their actions.”¹⁸⁰ According to the European Court of Human Rights, “[national courts] accepted without question the versions of events presented by police officers. At no stage of the proceedings did the national courts even attempt to identify the alleged discriminatory attitudes behind the police officers’ behavior. More specifically, they did not even ask the police why they did not, rather than disperse the gathering, take adequate measures to protect the religious rights of the complainants, including ensuring that the meeting could take place in a safe environment.”¹⁸¹ The European Court also drew attention to the attitude of national judges towards religious minorities and freedom of religion, and noted: “The court of first instance, considering the complaint of two Jehovah’s Witnesses about alleged violence by the police, noted in the introductory part of the decision that “It is well known that Jehovah’s Witnesses grossly violate the requirements of Article 19.3 of the Constitution and often impose their thoughts and beliefs on other people, thus violating their rights.” Moreover, the same court dismissed several witnesses called to support the petitioners’ position and also stated that these witnesses were themselves Jehovah’s Witnesses. This last argument was also endorsed by the Court of Appeals, although neither the Court of Appeals nor the Supreme Court of Georgia mentioned the phrase constituting the introductory part of the decision - regarding the multiple violations of the Constitution by Jehovah’s Witnesses.”¹⁸² The European Court also drew attention to the fact that the national courts ignored the culmination of the violent incident: namely, the burning of religious literature confiscated from Jehovah’s Witnesses in public, in broad daylight, and at a public market. “Such a superficial and one-sided consideration of the case, which was accompanied by unconditional reliance on the evidence of representatives of law enforcement agencies and an unjustified rejection of the petitioner’s version of events, in the opinion of the court,

178. Public Defender of Georgia, “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2000 წ. [Report of the Public Defender of Georgia on Defence of Human Rights and Liberties in Georgia - 2000]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2000), 37, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916215560300.PDF>.

179. Public Defender of Georgia, “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის მეორე ნახევარი [the Situation of Protection of Human Rights and Freedoms in Georgia - Second Half of 2002]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2002), 155, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916241698560.PDF>.

180. Public Defender of Georgia, “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის პირველი ნახევარი [the Situation of Protection of Human Rights and Freedoms in Georgia - First Half of 2002]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2002), 116, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916234077675.PDF>.

181. Tsartsidze and others v. Georgia, (Application no. 18766/04), para. 82, (European Court of Human Rights, January 17, 2017).

182. Ibid., para. 84.

is tantamount to the judicial authorities themselves bearing responsibility for the violent actions committed against the petitioners.”¹⁸³

It is clear that in the early years of Georgia’s independence, prior to the Rose Revolution, the number of crimes committed on grounds of religious intolerance was particularly high. The incidents referred to above are marked by their exceptionally violent nature. In many cases, the representatives of law enforcement agencies were themselves involved in violent acts or watched them indifferently and did not take any measures to prevent them. Policemen and high-ranking officials themselves demonstrated religious intolerance towards religious minorities, including in public places. Such a situation created an environment of impunity and further encouraged crime motivated by religious hatred.

RESPONSE TO RELIGIOUS HATE CRIMES FROM THE ROSE REVOLUTION TO 2012

Following the Rose Revolution, attacks against religious minorities decreased within a short period of time.¹⁸⁴ Before long, religious extremist Basil Mkalavishvili¹⁸⁵ was arrested, which in the short term had a significant impact on the reduction of religious intolerance. According to the Public Defender, for more than a year and a half after the Rose Revolution, they did not receive a single report about any violation of the rights of followers of different religions.¹⁸⁶ However, this improved situation could not be maintained in the long term, due to the failure of the state to take appropriate steps and to respond promptly to all crimes. Consequently, in the following years, the dynamics of the state’s response to religious crimes were inconsistent. In a number of reports by the Public Defender, the response of the state was assessed as largely effective, while in some reports – as intensely negative.

The number of reports of incidents of religious intolerance and/or violations of freedom of religion, received by the Office of the Public Defender during this period, shows an interesting trend. During 2004, no such communication was submitted to the Office, whereas in 2005 there were 20. In 2006 there were also 20, in 2007, 35, in 2008, 12, in 2009, 28, in 2010, 7, in 2011, only 4, and in 2012, just 3.

From 2005 up to the first half of 2008, it was possible to maintain a stable situation regarding the protection of religious freedom,¹⁸⁷ although the period was still marked by serious shortcomings in the actions of law enforcement officers. Problems with the investigation were largely attributed to the subjectivism, indifference, and ineffective initial response of

183. Ibid., para. 86.

184. U.S. Department of State, “International Religious Freedom Report 2004” (Washington DC: U.S. Department of State, 2004), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2004/35455.htm>.

185. “სამართალდამცავებმა ბასილ მკალავიშვილი დააპატიმრეს [Law Enforcement Officers Arrested Basil Mkalavishvili],” Civil Georgia, March 12, 2004, <https://civil.ge/ka/archives/131756>.

186. Public Defender of Georgia, “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 1 ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia on Defence of Human Rights and Liberties in Georgia - First Half of 2005],”6.

187. Public Defender of Georgia, “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – First Half of 2009]” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2009), 200, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373657799.pdf>. Report of the Public Defender for the first half of 2009, p. 200.

low-ranking officials.¹⁸⁸ Responses to reports of criminal activity were often made following the intervention of the public defender's office. The problem of the correct classification of the crime was more or less solved, and investigations were carried out mainly under articles 142 (violation of human equality), 155 (illegally obstructing the implementation of religious rules), and 156 (persecution) of the Criminal Code.¹⁸⁹ In the second half of 2005, there was a case when, for the first time in recent decades, a perpetrator of religious intolerance and abuse publicly asked forgiveness from his victim - a Jehovah's Witness.¹⁹⁰ In 2006-2008, 17 people were held accountable for religious persecution, discrimination, and the obstruction of a religious rite, 9 of whom served their sentences in penitentiary institutions.¹⁹¹ In the first half of 2007, the Public Defender noted that "cases of xenophobia expressed against Georgian followers of Islam appeared as a new feature on the map of religious intolerance in Georgia."

From the second half of 2008, the Public Defender's report indicates that the situation was worsening.¹⁹² The responses of law enforcement officers and state agencies to crimes committed on grounds of religious intolerance were growing weaker, and problems related to the correct legal classification of the crime were steadily increasing. Since 2009, both the quantitative and qualitative indicators of crimes committed on religious grounds have been rising significantly (including both increases in active offenses and acts of intolerance), which is partially explained by a sharp regression in the quality of responses by law enforcement officers (the Ministry of Internal Affairs and the Prosecutor's Office).¹⁹³ Cases in which the relevant persons are brought to justice are sharply decreasing, and wherever responsibility is established, the sentence is extremely light (warnings, fines, administrative detention, and the so-called "condition in writing").¹⁹⁴ In most cases, the investigation has either already been closed or has been excessively delayed. This negative trend continued until 2010 and culminated in public acts of religious intolerance in the form of the raiding of a demonstration held near Ilia University and the invasion of Kavkasia TV station.¹⁹⁵

It is interesting that the response of the state to crimes committed out of religious intolerance became sharply negative from the second half of 2008. In August 2008, the

188. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 1 ნახევარი [Human Rights in Georgia - First Half of 2007]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2007), 158, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373659470.pdf>.

189. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 2 ნახევარი [Human Rights in Georgia - Secod Half of 2007]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2007), 276, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628524.pdf>.

190. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 2 ნახევარი [Human Rights and Liberties in Georgia - Second Half of 2005]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2005), 101-102, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373732914.pdf>.

191. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – First Half of 2009]," 200.

192. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2008წ. / 2 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – Second Half of 2008]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2008), 205, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628768.pdf>.

193. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – First Half of 2009]," 200-201.

194. Ibid.

195. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010წ [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2010]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2010), 308, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373770553.pdf>.

Russian Federation attacked Georgia. After this incident, the state's attention was largely focused on national security issues, somewhat to the detriment of other important issues, such as the implementation of policies related to religious freedom.¹⁹⁶ This approach also continued in the following years.¹⁹⁷

In 2008-2010, about 40 violent acts and violations of rights committed on religious grounds were recorded: attacks on buildings and illegal criminal trespass, physical violence, raids, religious persecution and discrimination. It has become an established practice for law enforcement officers to give verbal or written warnings to lawbreakers, to show an indifferent attitude towards religious violence, or to humiliate the victims of violence. The problem of violence committed on religious grounds acquired a systemic character and hotspots appeared¹⁹⁸ where the violence became endemic.¹⁹⁹ In 2008-2010, up to 40 cases of religious persecution and discrimination remained uninvestigated.²⁰⁰

Since 2010, the situation regarding the investigation of crimes committed on religious grounds has begun to improve. Eight members of the "Orthodox Parents' Union" and "People's Orthodox Movement" were found guilty of trespassing and hooliganism at the Kavkasia TV station. At the end of 2010, a case connected with the dispersing of the demonstration in front of Ilia State University and the beating of two activists finally went to trial.²⁰¹ By 2011, crimes committed on grounds of religious intolerance had sharply decreased, including incidents of persecutions and acts of physical violence and abuse. At the same time, in 2010-2011, the response of law enforcement officers to cases of crimes committed on the grounds of religious intolerance became relatively adequate. In contrast to previous years, in the reporting period, offenses committed on the basis of religious intolerance were given the appropriate classification.²⁰² Before the 2012 elections,²⁰³ there was no increase in cases of violence on religious grounds, but there was an increase in the use of xenophobic rhetoric.²⁰⁴

-
196. U.S. Department of State, "International Religious Freedom Report 2009" (Washington DC: U.S. Department of State, 2009), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127311.htm>.
 197. U.S. Department of State, "International Religious Freedom Report 2010" (Washington DC: U.S. Department of State, 2010), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148936.htm>.
 198. For example, violence against Jehovah's witnesses motivated by religious intolerance in Lanchkhuti, Samtredia, Martvili, and Kaspi.
 199. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010" [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia - 2010], 311.
 200. Public Defender of Georgia, "ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2011 წელი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia - 2011]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2011), 105, <https://drive.google.com/file/d/1BIXIPKQaeHyML-yfUQbxxRg3lOh07NJA/view>.
 201. Public Defender of Georgia, "ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010" [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia - 2010], 308.
 202. Public Defender of Georgia, "ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2011 წელი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia - 2011]," 104.
 203. It was held on October 1, 2012.
 204. Public Defender of Georgia, "ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2012 წელი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia - 2012]" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2012), 519-520, <https://drive.google.com/file/d/1HZ3-Aqw16A1vGouD7apUmMR6MImiHIP/view>.

RESPONSE TO RELIGIOUS HATE CRIMES FROM 2012 TO THE PRESENT

The period following the 2012 elections is marked by a sharp increase in incidents of violations of the rights of Muslims. These were rather acute conflicts arising on religious grounds, involving large groups of people. Law enforcement bodies failed to provide an effective response. From 2013, the number of criminal acts committed against Jehovah's Witnesses also increased significantly.²⁰⁵ Throughout the target period, the state carried out certain institutional reforms, and the problem of the classification of crimes was more or less corrected. However, enforcement of the law and the punishment of criminals in each case remained problematic. The annual reports of the Public Defender indicate the numbers of recorded criminal acts committed from motives of religious hatred. In 2013, there were 21 recorded incidents, in 2014, 47, in 2015, 37, in 2016, 30, in 2017, 13, in 2018, 19, and in 2019, 19.

In November and December of 2012, the pre-election, xenophobic sentiments bore fruit in post-election actions committed against the local Muslim communities in Nigvziani (Lanchkhuti) and Tsintskaro (Tetrtskaro) when the local population protested against the gathering of Muslims for prayer.²⁰⁶ After the very first incident that took place in Nigvziani, a number of representatives of state agencies talked about protecting the interests of both sides and the need for mutual negotiation and reconciliation between the Muslim and Christian religious leaders. The lack of a clear legal response from law enforcement officers, the tolerant attitude towards crimes specified by the criminal law code, the impunity of offenders, and bias towards the majority led²⁰⁷ to the emergence of a similar problem in another geographical area - Teritskaro. Manifestations of intolerance towards Muslims continued in the following years, and in 2013 this intolerance reared its head in Tsikhisdziri (Kobuleti), Samtatskaro (Dedoflistsarko), and Chela (Adigeni), and in 2014 - in Mokhe (Adigeni) and Kobuleti. The chain of events and their repetition within a short period of time was facilitated by the weak response on the part of the state institutions, or in some cases, the complete lack of any response. The perpetrators were punished only in one case – three employees of the Ministry of Defense were found guilty of the incident in Tsikhisdziri (Kobuleti), however, without identifying the religious motivation or specifying the articles reflecting this motivation.²⁰⁸ In January 2021, after the parliamentary elections, violations of Muslim rights reoccurred, this time in Buknari village in the Chokhatauri municipality.²⁰⁹

Violations of the rights of Muslims were once again motivated by the same attitudes as before: the unacceptability of Islam and its symbols in the public space. The Orthodox population living in Nigvziani, Tsintskaro, Samtatskaro, Kobuleti, and Buknari protested against the proposal

205. Mariam Gavgadze et al., "Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019," 97.

The protest against the construction of the Kingdom Hall of Jehovah's Witnesses in Terjola in 2014 and the subsequent events are particularly noteworthy. See also a legal analysis of the religious conflict in Terjola, Social Justice Center: <https://socialjustice.org.ge/ka/products/terjolashi-gamovlenili-religiuri-dapirispirebis-samartlebrivi-analizi>

206. Public Defender of Georgia, "ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2012 წელი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2012]," 520-523.

207. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2013," 160.

208. Ibid., 160-161.

209. Public Defender of Georgia, "Public Defender's Statement on Events Developed in Buknari Village of Chokhatauri Municipality," January 13, 2021, <https://www.ombudsman.ge/eng/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsvelis-gantskhadeba-chokhatauris-munitsipalitetsis-sofel-buknarshi-ganvitarebul-movlenebtan-dakavshirebit>.

to establish a functioning mosque or a boarding school in their settlement and prevented Muslims from gathering and carrying out their activities using pressure, threats, verbal abuse, and sometimes even physical force.²¹⁰ As a result of negotiations and agreements between the leaders of the religious majority and the minority, Muslims continued to practice their religion.²¹¹ However, because of the lack of a proper response from the official structures and the impunity of the offenders in the case, an atmosphere of inequality was created by the state authorities, with the Muslim minority being left with a feeling that they were perceived as second-class citizens. In this context, there is another significant case related to the pressure placed by the Minister of Internal Affairs upon the Sheikh of the Administration of All Muslims of Georgia, forcing him to resign in 2014.²¹² In the period 2012-2014, no one, (including those employees of the Ministry of Internal Affairs against whom allegations of abuse of authority were made), is known to have been officially accused of violence, threats, or interference with the implementation of religious rites, and neither has anyone been formally recognized as a victim of such offenses.²¹³ The investigation of some of the cases is still ongoing, and some of them have been closed.²¹⁴ As the European Commission against Racism and Intolerance points out, in many cases of attacks based on religious intolerance, authorities have not employed the law to protect the rights of religious minorities. Instead, in some cases, they tried to activate local mediation mechanisms, calling on the dominant Georgian Orthodox Church to negotiate with the local Muslim community after Islamophobic attacks.²¹⁵ Authorities have not taken adequate measures to deal with religious intolerance in the country.²¹⁶

Since 2017, the Public Defender indicates a decrease in crimes committed on grounds of religious intolerance compared with previous years.²¹⁷ According to the information of the Prosecutor's Office of Georgia,²¹⁸ in 2016-2020 criminal prosecutions on grounds of religious intolerance were carried out against a total of 41 persons.²¹⁹ Fourteen people among them

210. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2013," 160.

211. Ibid.

212. Mariam Gvartadze et al., "Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019," 95-96.

213. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2020" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2020), 218, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2021070814020446986.pdf>.

214. Ibid., the criminal investigation was stopped due to the lack of action provided for by the criminal law, in the cases of Tsintskaro and Nigvziani.

215. European Commission Against Racism and Intolerance (ECRI), "Report on Georgia (Fifth Monitoring Cycle)" (Strasbourg: Council of Europe, March 1, 2016), 9, <https://rm.coe.int/fourth-report-on-georgia-georgian-translation-/16808b5775>.

216. Ibid, p. 9.

217. 2017 Report of the Public Defender, p. 157.

218. Prosecutor General of Georgia, "რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დისკრიმინაციული დანაშაულები 2018-2020 [Discriminatory Crimes Committed on Grounds of Religious Intolerance (2018-2020)]" (Tbilisi: Prosecutor General of Georgia, 2020), <https://pog.gov.ge/uploads/886a091c-religiis-nishniT-diskriminaciis-motivi.pdf>;

Ministry of Internal Affairs of Georgia, Prosecutor's Office of Georgia, and Supreme Court of Georgia, "დისკრიმინაციის ნიშნით შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულის სტატისტიკის ერთიანი ანგარიში [Complete Report on Statistics on Crimes of Intolerance Based on Discrimination]" (Tbilisi: National Statistics Office of Georgia, 2020), https://www.geostat.ge/media/36779/diskriminaciis-nishnit_2020_IV.pdf.

219. Specifically: in 2016 - against 17 persons, in 2017 - against 4 persons, in 2018 - against 2 persons, in 2019 - against 14 persons, and in 2020 - against 4 persons.

were convicted in 2016-2020.²²⁰ Most of the criminal acts motivated by religious intolerance are committed in the street, and the form of violence, in most cases, is physical. The vast majority of victims of crimes committed on grounds of religious intolerance are not personally acquainted with the perpetrator. The victims of crimes committed on grounds of religious intolerance are mostly Jehovah's Witnesses.²²¹ Jehovah's Witnesses have indicated that they have not been given any information regarding the investigation of the crimes committed against them, and the investigating authorities are reluctant to communicate with them.²²²

Since 2018, as a result of the efforts of the Department of Human Rights Protection and Investigation Quality Monitoring of the Ministry of Internal Affairs of Georgia,²²³ the quality of the investigation of crimes motivated by religious hatred and the attitude of police officers towards the victim have improved.²²⁴ In spite of this, there remain serious problems with the timely and effective investigation of crimes committed, and with the identification of individuals as possible offenders, even when the victim identifies a specific person, or when there is video footage of the incident or other evidence.²²⁵ From September 1, 2020, by the order of the Prosecutor General of Georgia, specialized prosecutors who have completed training courses are leading the prosecution of crimes committed on grounds of intolerance.²²⁶ On September 23, 2020, a four-way memorandum of mutual cooperation was signed, which provides for the production and proactive publication by the Prosecutor's Office of Georgia, the Supreme Court of Georgia, the Ministry of Internal Affairs of Georgia, and the National Statistics Service, of statistics on crimes committed on grounds of intolerance.²²⁷

One of the most important issues in responding to hate crimes is the correct classification of the crime. Incorrect classification gives rise to the concealment of the motive of hatred, and the crime committed through religious intolerance is then presented as a trivial offense. Incorrect classification is also a causative factor in the termination of investigations, and inadequate punishments for perpetrators, etc. Since 2016, the Public Defender has indicated in the annual reports a trend towards the improvement of standards in the classification of offenses, while in most cases the investigation begins and proceeds with the articles of the Criminal Code (Articles 155 and 156) that themselves contain the motive of religious hatred. However, the correct legal classification of the crime remains a problem even today in a

220. The substantive consideration of the case against 3 persons was ongoing in the court, and the criminal prosecution against 3 persons was terminated on the grounds of mental health issues.

221. Ibid.

222. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2018," 125.

223. The department was established within the structure of the Ministry of Internal Affairs by the Minister's Order #1 of January 12, 2018.

224. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2019" (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2019), 169, <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020070407523954521.pdf>.

225. Ibid.

226. Prosecutor's Office of Georgia, "გენერალური პროკურორის ანგარიში 2020 [Report of the Prosecutor General 2020]" (Tbilisi: Prosecutor's Office of Georgia, 2021), 42, <https://pog.gov.ge/uploads/c7c23efb-generaluri-prokuraturis-saqmianobis-angarishi-2020-compressed.pdf>. According to the report, "currently, 136 employees are specialized, including 36 managers, 81 prosecutors and prosecutor's investigators, 19 witness and victim coordinators."

227. "ურთიერთთანამშრომლობის ოთხმხრივი მემორანდუმი [Quadrilateral Memorandum of Cooperation]," National Statistics Office of Georgia, September 23, 2020, <https://www.geostat.ge/index.php/ka/single-news/1941/urtierttanamashromlobis-otkhmkhrivi-memorandumi>. For now, statistical data covering the period from October to December 2020 is published at: https://www.geostat.ge/media/36779/diskriminaciis-nishnit_2020_IV.pdf

relatively small number of cases.²²⁸ Problems occur when an investigation is initiated and conducted under those articles of the Criminal Code that do not include a discriminatory motive, (e.g. Article 126 (violence), Article 187 (damage or destruction of property)), where it is clear that Articles 155 and/or 156 would have been appropriate to the case. In these cases, it becomes difficult to identify a discriminatory motive, and the motive of alleged hatred remains overlooked during the criminal prosecution.²²⁹

To sum up, after the change of government in 2012, incidents of the systematic violation of the rights of Muslims, with one exception, have not been investigated and the response of law enforcement officers to them has been insufficient. Besides, in recent years there has been some progress in the direction of reducing crimes motivated by religious intolerance, the problem of the correct legal classification of these types of crimes has been somewhat corrected, and yet the effectiveness of the investigation and the question of bringing all perpetrators to justice remain a challenge.

228. For example, law enforcement agencies often use Article 187 of the Criminal Code (damage or destruction of property) in cases of property crimes committed with the motive of religious hatred. The mentioned norm considers causing damage to the victim above 150 GEL as a punishable act under criminal law. Accordingly, in all those cases where religious buildings, religious literature, and other things were damaged due to religious intolerance, and the amount of material damage does not exceed 150 GEL, the investigation is terminated. While the Criminal Code provides for liability for persecution on religious grounds (Article 156) and for the purposes of this Article the threshold for property damage is not established at all, qualifying such cases only under Article 187 establishes a wrong practice. In the 2016 report, the Public Defender indicates two cases of attacks on the Kingdom Hall of Jehovah's Witnesses, when the investigation began on the fact of damage to the object, but due to the assessment of the damage less than 150 GEL, it stopped. pp. 417, 418.

229. Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2018," 125; Public Defender of Georgia, "The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2019," 169.

OWNERSHIP AND PROPERTY OF RELIGIOUS COMMUNITIES

GENERAL OVERVIEW

The level of protection of religious freedom in Georgia and the religious policy of the state are best exemplified by the issues surrounding the property of religious organizations. From the Soviet period to the present day, a large number of religious organizations have been unable to regain their historic property, acquire their owned property with the right of ownership, or construct new religious buildings without facing obstacles.

The Soviet totalitarian regime persecuted religious organizations. Religious buildings and other types of property have been confiscated. Some were destroyed and others had their functions changed. Since the restoration of Georgia's independence in the 1990s, religious associations have sought to gain the right to own and dispose their properties, to enjoy full freedom of religion, and to exist on equal terms.

Ethno-nationalism has increased in Georgia since the 1990s. The Georgian Orthodox Church Patriarchate has also become more active. Political leaders sought to secure closer ties with the Church and to present their own political agenda within a national and religious context. The authority and rights of the Church were growing day by day. Against this background, intolerant and discriminatory attitudes towards non-dominant religious groups were increasing. The years 1999-2002 were marked by exceptional cruelty and violence against religious minorities while the violators, acting in the name of Orthodoxy, were left unpunished and often even encouraged by the state.

It was inevitable that under such circumstances numerous rights were withheld from non-dominant religious groups. They were unable to regain their historic properties and equally unable to build new religious buildings. Some religious minorities still gathered in private spaces, often in secret as in the Soviet period. Until 2005, minority religious associations were not allowed to apply for registration in any form. Consequently, they, as religious organizations, would be unable to purchase, build and own religious property. The Georgian Patriarchate also took advantage of the situation, and in the 1990s, aside from beginning to regain its own historical property which had been confiscated during the Soviet era, it appropriated the historical property of other religious communities.

Reports from the US Department of State on the state of religious freedom in Georgia in 1999-2004 emphasized that religious minorities were unable to exercise their property rights. They encounter obstacles both in trying to regain old property and in building new buildings.

Many legislative and political reforms have been carried out in recent years, and the state has made several international commitments to sustain human rights and democratic principles. Nevertheless, the issue of obtaining ownership is still problematic for minority religious associations. For 30 years, the state has failed to show its willingness to return historic property to religious organizations. Religious minorities continue to face bureaucratic and artificially created discriminatory barriers while constructing new religious buildings. The legislation that only allows the transfer of property from the state to the Orthodox Church is also discriminatory. The Constitutional Court deemed a similar legislative approach discriminatory in 2018. Nevertheless, the Parliament of Georgia did not show political will to change the unequal legislation at this time.

According to the Constitutional Court, "the main purpose of [religious] associations is to perform religious activities and real or movable property owned by them plays an important role in performing these activities. For example, by exercising the right to property, religious

organizations provide the necessary conditions for the followers of the respective religion to confess their faiths”.²³⁰

The Advisory Committee of the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities notes in its 2019 report that religious minorities continue to face systemic discrimination in terms of access to funding and to places of worship. The procedures for restoration and construction permit for the places of worship are not sufficiently transparent and are not based on clear and objective legal criteria. The Advisory Committee calls on the authorities to ensure that property restitution is carried out in a non-discriminatory manner for religious associations.²³¹

THE UNRESOLVED ISSUE OF RESTITUTION

The Soviet totalitarian regime deliberately persecuted religious groups in the 20th century. Apart from killing, arresting, and exiling people for their faiths, religious groups were deprived of community property (religious buildings, educational and cultural centers, cemeteries, lands, etc.). Religious groups, both majority and minority fell victim to such persecution. Particularly large property losses were inflicted upon those religious associations that have functioned in Georgia historically over a long period.

Georgia regained its independence in 1991. It is from this period onwards that religious groups have tried to regain and restore their own historical property. By this time much of the religious property no longer existed – either it was destroyed, or its purpose had been changed, although some property had escaped deliberate Soviet persecution and was fully or partially preserved.

In order to return religious property, the Georgian government has taken measures, at both the legislative and political levels, solely in favor of the Georgian Orthodox Church. No action has been taken to assist other religious groups wishing to regain their historic property.

The Orthodox Church began to regain its property in the early 1990s. On April 12, 1990, the Council of Ministers of the Soviet Socialist Republic of Georgia passed a resolution declaring that “all places of worship under the Georgian Patriarchate, together with real estate, be declared as the property of the Georgian Orthodox Church”.

Later, in 2002, the state signed a constitutional agreement with the Orthodox Church and, supported by this document of high legal standing, undertook the duty of returning the property to the church. The state acknowledged the material and moral damage done to the Orthodox Church by the Soviet regime in the 20th century, and as the legal owner of some of the confiscated property, commenced to compensate the church partially for the material damage.²³² In addition, “the state recognizes as property the buildings of Orthodox churches, monasteries (active and inactive), their ruins, as well as the land on which they are located all over Georgia”.²³³ Apart from property privileges, the state has been paying money to the

230. Decision of the Constitutional Court of Georgia made on July 3, 2018, N1 / 1/811.

231. Advisory Committee on Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM), “Third Opinion on Georgia” (Strasbourg: Council of Europe, March 7, 2019), <https://rm.coe.int/3rd-op-georgia-en/1680969b56>.

232. Resolution of the Parliament of Georgia №1697, on the Approval of the Constitutional Agreement between the State of Georgia and the Apostolic Autocephalous Orthodox Church of Georgia, Article 11 (October 22, 2002).

233. Ibid, Article 7.

Orthodox Church from the budget since 2002 and justifies this as compensation for the damage caused during the Soviet period.

As we see, the Orthodox Church was given the opportunity to reacquire its historical property as soon as Georgia gained its independence, but the Patriarchate did not limit itself to its own property and received the historical property of other religious groups from the state too.

Although the state has created a legal framework for returning property to the Orthodox Church, it has not established the criteria upon which a property should be transferred: the degree and extent of the damage have not been examined, the recoverable property has not been recorded and the amount and terms of compensation have not been determined. It was this inconsistent approach that led to the historical property of other religious groups being included within the property of the Orthodox Church.

The ownership and management of religious buildings are an integral part of the external dimension (*forum externum*) of religious freedom.²³⁴ According to the joint guidelines of OSCE and The Venice Commission, when regulating the return of religious property and resolving religious disputes over property, legislation governing these matters must be adopted and enforced in accordance with the principle of neutrality, without giving preference to particular groups.²³⁵

Today, the issue of property restitution is most acute for the Armenian Apostolic, Roman Catholic, and Lutheran churches, as well as for the Jewish and Muslim communities. A large portion of their historical property remains state property to this day, while other properties were usurped by the Orthodox Church.²³⁶

- **The Diocese of the Armenian Apostolic Orthodox Church in Georgia** lost many religious buildings during the Soviet period. Some of them were destroyed and some were in the hands of various owners, including the state. The most acute case, for many years, was the question of the restitution to the Armenian Church of up to 10 religious buildings in Tbilisi and Samtskhe-Javakheti. They are referred to as disputed buildings because the Orthodox Church also claims them. In 2017, it successfully acquired ownership of one of the historic Armenian churches on Agmashenebeli Avenue in Tbilisi.
- **The Roman Catholic Church** demands the return of seven churches in Georgia, which are located in Gori, in the village of Ivliita, Akhaltsikhe Municipality, in the villages of Ude and Buzmareti, Adigeni Municipality, and in Kutaisi and Batumi. These buildings became the property of the Georgian Patriarchate in the 1990s and to the present day it refuses to give them back. The finest example of this is the historical Roman Catholic Church in Batumi - a three-domed basilica in Neo-Gothic style, which has nothing in common with Orthodox architecture. Today, the Georgian Orthodox Church Patriarchate celebrates services in this church, and it has been declared the principal cathedral of the Diocese of Batumi and Lazeti.

234. UN General Assembly, "Resolution 36/55, Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief" (1981), art. 6(a), <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination>.

235. Council of Europe (Venice Commission), "Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief" (Strasbourg: Council of Europe, June 11, 2004), [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2004\)061-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2004)061-e).

236. For details on the irrevocable property of religious associations, see Restitution Policy in Georgia, Tolerance and Diversity Institute (TDI), 2020. Available at: http://tdi.ge/sites/default/files/restitution_policy_in_georgia.pdf

- The existence of **Evangelical Lutheran churches** is linked to the German colonists who settled in Georgia from 1817-1818. During this period, several German settlements appeared in Tbilisi and the regions. The Lutheran Church fell victim to one of the most brutal persecutions by the Soviet regime. Much of their property was destroyed. Since the restoration of Georgia's independence, the Lutheran Church has been demanding the return of the property that survived the persecution. These properties include churches in Gardabani (Marienfeld Church), the village of Trialeti (Alexandershilf Church), Bolnisi (Katarinenfeld Church), the village of Tamaris (Traubenberg Church) and the village of Asureti (Elizabethtal Church). The latter was occupied by the Georgian Orthodox Church and in 2019 the state granted the Georgian Orthodox Church the right to use it for 99 years.
- **Muslims** were deprived of many mosques during the Soviet totalitarian regime. Some of them have been ruined. Among them, in 1951, the Blue Mosque or the so-called Shah Ismail Mosque in Tbilisi, was utterly destroyed. The functions of many buildings have been changed. Muslims find the present state of about 20 places of worship left without function in Samtskhe-Javakheti and Adjara to be highly problematic. They are now owned by the state, left unattended and falling apart. In 2014, the state itself vowed to demolish a historic mosque in the village of Mokhe in Adigeni Municipality, causing mass protests by Muslims. Today, the Mokhe Mosque has been declared a "disputed building" by the state, and Muslims are still not allowed to restore and use it.
- **The Jewish community**, like other religious groups, was deprived of community and religious property in the Soviet period. The property that survived the totalitarian regime, is still owned by the state. Among them is a large synagogue in Tbilisi. The Georgian Jewish Union have been granted the right to use the synagogues located in Tbilisi, Gori, Akhaltsikhe, Oni, Sachkhere, Batumi, Martvili, Senaki, although they are still owned by the state. Today, a theater is located in one of the historical synagogues in Tbilisi.

Apart from the fact that the above-mentioned religious associations cannot reacquire buildings referred to as disputed property, they also do not own that historical property which is not considered disputed, and which they use. These religious buildings are also the legal property of the state and at best the non-dominant religious groups have been granted the right to use them although in some cases they do not even have this formal right. With such a policy, the state completely removes the right of property from minority religious groups and thus retains the power of interference and control over freedom of religion.

Formally, several government commissions have been set up over the years to study the property of both the Orthodox Church and the disputed religious property. These commissions were abolished, so that their existence did not achieve any results: they have not defined the legislative and political mechanisms for the return of property, the means of registration, examination and transfer of property; neither have any efforts been made in favor of resolving the disputed issues. Today, the State Agency for Religious Issues, acting under the Prime Minister, oversees the consideration of the property issues of religious organizations, and yet, the Agency has not discussed any of the problematic issues so far. All of this proves that for 30 years, the state has neither dared nor shown the will to restore historical justice, treat religious communities equally, and return to them their community property.

Indifference to cultural heritage requires separate discussion. Most of the non-returnable, former properties of the minority religious associations are also cultural heritage sites. As

they are not returned to their former owners, they are left vulnerable, and are sometimes destroyed. The state, which has an obligation to preserve and care for cultural heritage sites, does not pay due attention to the historical property of religious minorities. As a result of this indifference, several monuments have been damaged or destroyed in recent years. Those monuments formerly belonging to religious minorities that are now occupied by the Georgian Patriarchate are frequently having their appearance altered, and historical traces of the denominations of their original owners are constantly being erased.

LEGAL DISPUTE OVER HISTORIC PROPERTY

The Georgian government has not developed legislative mechanisms for returning historical property to non-dominant religious groups. Consequently, religious associations are deprived of the opportunity to make legal claims for the return of their former property. Most of the property appropriated by the Georgian Orthodox Church was transferred to it by the state in the 1990s. At that time other religious associations were not even given the opportunity to register themselves in any legal form. Therefore, it would have been difficult for them to initiate a legal dispute.

Because of these factors, litigation over the restitution of religious property is rare. Nevertheless, there have been some important litigations in this area, which will be reviewed briefly below.

- **Dispute over a synagogue**

The former synagogue on Abesadze Street in Tbilisi today functions as a Royal District Theater. In the 1930s, the Soviet authorities seized the synagogue from the Jewish community and altered its function. In 1988 the building had been handed over to the State Drama Theater for its ownership and use. Then in 1995, the Georgian government transferred ownership of the building to the Jewish religious community.²³⁷ The theater appealed to the court to annul the decision to transfer the building. In response, the Jewish religious community also demanded the eviction of the theater from the building.

One of the arguments in the dispute put forward by the representatives of the theater was that the Jewish religious community was not a legal entity, and therefore the transfer of the building had no legal basis. It is important to look at how the Supreme Court in 2001 assessed whether the Jewish community was a proper litigant entitled to participate in the legal process. The resolution stated: "It is true that the law does not yet define the legal status of religious organizations, but that does not mean that they lie outside of the protection of the law, nor does it mean that such organizations (associations of believers) do not have guarantees of their constitutional rights and freedoms". The Supreme Court partially granted the request of the Jewish religious community and established its ownership over a segment of the disputed building.²³⁸

Despite the court ruling, the theater still refused to give up the building, and the issue remained unresolved. Based on the 2001 court ruling, only in 2022 managed the Jewish community register part of the disputed building in the state public registry.

237. Resolution of the Cabinet of the Tbilisi Municipality of June 22, 1995.

238. Decision of the Chamber of Administrative and Other Cases of the Supreme Court of Georgia N 3b / ad 132, April 10, 2001.

- **Dispute over the Roman Catholic Church in Kutaisi**

As already mentioned, the Catholic Church is one of those groups which have so far been unable to regain their former, historic property. In the case of Catholics, the issue is further complicated by the fact that the disputed former Catholic churches have been transferred by the state to the Orthodox Church, along with ownership rights. Kutaisi Catholic Church is one such church.

Construction of the Roman Catholic Church in Kutaisi dedicated to the Immaculate Conception began in 1826 and was completed in 1862. Soviet authorities closed the church in 1939. The Georgian Orthodox Patriarchate was granted the right to use the church in 1989. Subsequently, in 1990, the Patriarchate was additionally granted the right of ownership, and today it functions as the Orthodox Church of the Annunciation. The church is protected as a cultural heritage site.

Since religious associations, including the Roman Catholic Church, did not have the legal right to register as a religious organization at the time, the Roman Catholic parish of western Georgia established the Savardi Union in 2000. In 2001, Savardi appealed to the court, claiming ownership of the church in Kutaisi. The district court did not consider the Savardi Union to be a legal successor of the Roman Catholic Church, and the dispute continued in the Supreme Court. The Supreme Court decided in 2004 that the union's suit could not be upheld.²³⁹

The Supreme Court's argument raises several questions. The court considered that the Savardi union was not a legal successor to the religious community of the Roman Catholic Church in Georgia in the 19th-20th centuries, as this succession was not confirmed by its founding documents. Although Savardi's direct and exclusive association with the former Roman Catholic Union in Georgia was recognized by the Holy See of Rome and confirmed by a letter from the Apostolic Administrator of the Roman Catholic Church in the Caucasus, the court dismissed this evidence.

Additionally, the court ruled that the disputed church, which had been a place of worship for Roman Catholics until 1939, was an Orthodox church at the time of the dispute. The court did not dispute that the church building belonged to the Roman Catholic community before the Soviet occupation. It argued that, because the Council of Ministers of the USSR had handed over to the Orthodox the right to use the church in 1989, and on April 12, 1990, a decree of the Council of Ministers of the USSR had declared that all religious buildings were for the use of the Georgian Patriarchate, the building should be considered the property of the Patriarchate at the time of the dispute. The Supreme Court of Georgia ruled on the basis of the administrative acts of the Soviet Socialist Republic that "no one has repealed the above-mentioned administrative acts, they are still in force today and thus, the Church of the Annunciation in Kutaisi has been a Georgian Orthodox Church since 1989-1990".

It is interesting to compare the case of the synagogue with that of the Roman Catholic Church in Kutaisi. In the first case, the court did not question the affiliation and legal continuity of the Jewish religious community with the pre-Soviet Jewish community, nor was it guided by the community's legal status in the decision-making process, but instead gave priority to the constitutional rights of the community. In the case of the Savardi Union however, the court did not discuss the constitutional rights of Roman Catholics at all and made a decision that ignored a number of circumstances.

239. Judgment of the Supreme Court of Georgia of April 27, 2004 on the claim of Savardi, the Union of Roman Catholics of Western Georgia.

- **Dispute over two church buildings of the Armenian Apostolic Church**

Following the lawsuits of the Catholic Church and the Synagogue, religious associations were not allowed to defend their own historical property for a long time. Such an opportunity was given to the Georgian Diocese of the Armenian Apostolic Church in 2018.

In 2017, the state transferred to the ownership of the Georgian Patriarchate the historically Armenian church of **Tandoyants Surb Astvatsatsin**, located at 38 Agmashenebeli Avenue in Tbilisi. Prior to the Soviet occupation, the church belonged to the Armenian Apostolic Church. In 1924, the Soviet regime seized the church from the Armenian community and closed it. The historical and denominational origin of the building is confirmed by official documents issued by state agencies, as well as numerous historical and archival sources. The Patriarchate began reconstruction work on the site of the church as soon as it acquired ownership thereof.²⁴⁰

In 2018, the Diocese of the Armenian Apostolic Church in Georgia filed a lawsuit against the National Agency of Public Registry in the Tbilisi City Court, as it was this agency that registered the building under the ownership of the Patriarchate. The diocese also filed a lawsuit against the National Agency for State Property, seeking the annulment of a decision by the property agency which abolished state ownership of the church, and thus allowing the public registrar to re-register the property to the Patriarchate. The Tbilisi City Court refused to accept either lawsuit for substantial consideration. The court did not recognize the Armenian Apostolic Church either as a body with a legal interest in the dispute, or as an entity that has the right to dispute the legality of the transfer of its historical property to another religious association.²⁴¹

A similar decision was made by the court at the second hearing of the case of the Armenian Apostolic Church. The eighteenth-century **Surb Nshan Armenian Church**, a noted historical monument in Tbilisi, is now owned by the state. The building is a cultural heritage site. By a September 2016 order of the Tbilisi Municipality, the owner of the land adjacent to the Surb Nshani Church was given the right to carry out construction work. Thus this important part of Tbilisi's cultural heritage - the church Surb Nshani - was exposed to serious risk of damage. The Tbilisi City Court considered that the proceedings should be terminated because the court did not recognize the Armenian Apostolic Church as an entity with a legal interest, whose rights and interests could be violated by the above-mentioned order issued by the Tbilisi City Hall.²⁴²

In both cases, the court refused to hear the case on the ground that the plaintiff - the Georgian Diocese of the Armenian Apostolic Church - did not have documents proving the right of ownership of the disputed property. Moreover, the court held that since the diocese is not the owner of these church buildings, it would not have a legal interest in the disputed

240. The legality of the transfer of the "Tandoyants" Church to the Patriarchate was examined and evaluated by the Public Defender. The Public Defender found that the acts issued by the National Agency of Public Registry and Property Management, on the basis of which the property was registered as the property of the Georgian Patriarchate, were issued in violation of the law, without investigation of the circumstances of the case, and there are reasons for their annulment. Recommendation N 04-9 / 3883 of the Public Defender of March 13, 2018.

241. Judgment of the Administrative Cases Panel of the Tbilisi City Court, January 24, 2019, Case N 3/1555 -18; Chamber of Administrative Cases of the Tbilisi Court of Appeal, March 29, 2019, Case N 3b / 705-19.

242. For more on the affairs of both Armenian Churches Tandoyants and Surb-Nshan, see Report of the Tolerance and Diversity Institute Freedom of Religion and Belief in Georgia, available at: http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-report-freedom_of_religion_in_georgia_2010-2019.pdf

property and its right could not be harmed directly and immediately. It is self-evident that the Armenian Apostolic Church has no right to ownership over these buildings today, as the state refuses to return this property to them. The court has an extremely important role to play in investigating and assessing the facts, in protecting both the property interests of a religious group and the freedom of religion. In this case, the court did not even bring the case to the substantive stage, where it would be possible to examine the historical facts and evidence and establish the legitimate interest of the Armenian Apostolic Church.

If we draw a parallel with the case of the Armenian Church in 2019 with the decision made on the Roman Catholic Church in Kutaisi in 2004, we will see the nature of the systemic problem we have been dealing with for years. In the wake of the state's discriminatory policy on the issue of restitution, religious groups often fail to defend their fundamental rights in court.

- ***Dispute over the mosque in Mokhe village***

The mosque in the village of Mokhe in Adigeni Municipality was built by Meskhetian Muslims in the first half of the 20th century. Today the building is ruined and damaged. It has architectural details typical of Islamic shrines. Since 2007, the mosque has been the property of Adigeni Municipality. Local Muslims have been claiming the mosque from the state since the 1990s. In 2014, the local government decided to transform the building for another purpose and hired a private company to conduct the relevant works. The company began dismantling the mosque, triggering mass protests among the local Muslim population. They guarded the historic mosque and did not allow the state to demolish it. The state confronted the Muslims gathered in protest, and the law enforcement officers verbally and physically abused them. The dismantling of the mosque was halted, and the dispute over the building entered a new phase. The Orthodox Church came into the arena and demanded that the building be handed over to the church. The church cited two arguments: in the 18th century, they claimed, a Christian church stood on the site; the second argument of the Patriarchate insisted that the mosque was built with Christian stones. The church has not submitted any expert or historical material to support its assumptions.

The State Agency for Religious Issues under the Prime Minister was involved in the case and set up a special commission to investigate the disputed building. Despite requests from the Muslim community, the State Agency for Religious Affairs refused to include independent experts and the ombudsman as observers in the process. The commission formally existed for two years, and in 2017 decided that the building would not be handed over to the historic owner, but would be transferred from the municipality to the National Agency for State Property and included in the list of cultural heritage sites with the status of "disputed building". Thus, the involvement of the State Agency for Religious Issues postponed the discussion on the mosque issue for two years, and then it was canceled for an indefinite period by granting to the mosque the status of a "disputed building". This allowed the state to avoid considering the case legally. The rights of Muslims are still unprotected.

In 2018, local Muslims appealed to the UN Human Rights Committee over the historic Mokhe Mosque case. As of January 2021, proceedings continue.

OBSTACLES IN THE CONSTRUCTION OF NEW RELIGIOUS BUILDINGS

In order for people to be able to fully realize the freedom of their own religion, it is of utmost importance to have the right to freely own and manage their places of worship. Georgian law does not impose any special regulations on the construction of religious buildings. A religious group wishing to construct a new building relies on general rules in the field of

construction. Such an approach is welcome, because should special legislation be made, the state would have power to create a number of obstacles specifically for religious groups.

However, although existing legislation in the field of construction is neutral and liberal towards religious organizations, minority religious groups still face many obstacles when seeking to construct new religious buildings.

Construction permits are issued by local self-government bodies. Local governments often discriminate against religious minorities and create various types of bureaucratic barriers when faced with applications for the construction of religious buildings. Often, the basis of these discriminatory decisions is the protest of the Orthodox parish and the clergy, who do not want to build a building of this or that religious group. In this respect, too, the situation has not improved over the years.

For example, the Religious Freedom 1999 Report of the US Department of State²⁴³ states that “Armenian Apostolic and Roman Catholic Churches, as well as Protestant denominations, face difficulty in obtaining building permits to build new churches, presumably due to opposition coming from the Georgian Orthodox Church”. By comparison, another report on Georgia 20 years later²⁴⁴ states that non-dominant religious groups continue to face opposition from the state in obtaining a building permit for places of worship, which, according to religious freedom organizations, is due to the state’s biased attitude toward the Orthodox Church.

The role of the State Agency for Religious Issues, established in 2014, is also problematic in regard to the process of obtaining a permit for the construction of religious buildings for religious minorities. The agency has taken on a recommendatory function on the construction of religious buildings. In the cases discussed below, it is apparent that in many cases the agency is the very body that creates the obstacle.

According to the guidelines of the OSCE and the Venice Commission, the state may abuse the law and create obstacles for religious associations in the process of building shrines, and then attempt to justify their position using apparently reasonable, neutral arguments. For example, it can state that it will impede traffic, or disturb the harmony with other buildings, or else cite noise prevention as an argument. It is therefore important that legislation be drafted and enforced impartially.²⁴⁵

The present cases clearly show the artificial obstacles that religious minority organizations have been facing for years due to the discriminatory approach of the state.

- **New mosque of Batumi**

The matter of the construction of a new mosque in Batumi is one of the most visible examples of the state’s discriminatory policy. Muslims in Batumi have been striving for almost 25

243. U.S. Department of State, “Annual Report on International Religious Freedom for 1999: Georgia” (Washington DC: U.S. Department of State, September 9, 1999), https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/irf/irf_rpt/1999/irf_georgia99.html?fbclid=IwAR1FPkvwQZb0pWGVvEEwM65qki5LjdwtdPedQ_u6whNJo31to2-72m0WMuakWc.

244. U.S. Department of State, “2018 Report on International Religious Freedom: Georgia” (Washington DC: U.S. Department of State, 2018), <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>; U.S. Department of State, “2019 Report on International Religious Freedom: Georgia” (Washington DC: U.S. Department of State, 2019), <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.

245. Council of Europe (Venice Commission), “Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief.”

years to build a new mosque. The only functioning mosque in the city is insufficient for worshipers and people often gather for prayer in the street, under the open air. Over the years, the authorities have made numerous promises to the Muslim community that they would identify a location where a new mosque could be built. None of these promises were followed by action. Finally, in 2017, local Muslims established the “New Mosque Construction Fund in Batumi”, purchased a plot of land, and applied to the Batumi City Hall for a permit to build a mosque.

On May 5, 2017, the local government refused to issue them a construction permit. The City Hall gave the reasons for the refusal as follows: 1. The construction land is situated in a residential area and should be used for the building of residential complexes in the future; 2. A religious building requires special infrastructures in terms of access, traffic, parking, etc., and these could be difficult to arrange on this particular plot of land.

It is noteworthy that in the same area, Residential Zone 6, there are several churches, many of which have been recently built - most of them without a building permit. The Public Defender also drew attention to this fact and noted that the Batumi City Hall had mixed approaches to different denominations, as a number of Orthodox churches have been built in the same area, for which not even a single construction permit has been issued. The Public Defender believes that the City Hall made the decision without examining the circumstances relevant to the case and without proper justification.²⁴⁶

On June 10, 2017, the Mosque Construction Fund appealed to the Batumi City Court against the City Hall’s refusal, requesting that the unjustified refusal be annulled. The case has been postponed for more than two years. The court offered a deal to the parties several times. Several meetings were held between the Construction Fund and the City Hall, although the position of the City Hall was discriminatory each time.²⁴⁷ Consequently, an agreement could not be reached.

Finally, on September 30, 2019, the Batumi City Court ruled and partially granted the construction fund’s request:

- The court found discrimination. The judge noted that the City Hall’s approach to two different religious groups was inconsistent, as seven Orthodox churches were built in the same residential area, including on the land owned by several municipalities.
- The court annulled the decision of the Batumi City Hall to refuse to issue the first stage of the construction permit and returned the case to the Batumi City Hall for reconsideration.
- The court did not satisfy the request of the claimant to order the Batumi City Hall to provide a report on the satisfaction of the first stage of the construction permit.

Batumi City Hall appealed the court decision to the Kutaisi Court of Appeal. The Fund for the Construction of a New Mosque in Batumi also filed an appeal requesting a direct obligation on the City Hall to issue the first stage of a construction permit. In April 2021 the Kutaisi Court of Appeals upheld the decision of Batumi City Court by which the decision of the City Hall was declared unlawful and discriminatory. Even after two court decisions, Batumi City

246. Public Defender of Georgia, “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2017” (Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2017), <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409381039906.pdf>; Public Defender of Georgia, “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2018.”

247. The Mayor of Batumi said that had the Fund for the Construction of the New Mosque withdrawn the lawsuit and transferred the land owned by it to the LEPL Administration of All Muslims in Georgia, the City Hall would have considered issuing a permit for the construction of a new mosque.

Hall continues disregarding Muslims' fundamental rights and protracts the process. In July 2021, it appealed the Court of Appeal's decision in the Supreme Court. As of March 2023, the case remains pending at the Supreme Court.

In parallel, since June 2017, hundreds of local Muslims have been regularly gathering for prayer on the land they have purchased. According to them, the new mosque in Batumi already exists, although they have so far been unable to build a proper mosque building.

The role of the State Agency for Religious Issues in the case of the mosque is noteworthy. The agency has never supported the Muslim's just demand for the opportunity to exercise their constitutional right. On the contrary, in exchange for the construction of a new mosque, the agency handed over to the Administration of all Muslims of Georgia in 2014 several buildings for being used as a residence and host their theological school in Batumi. Muslims believe that the state is putting pressure on the Administration of Muslims and, ultimately, this body does not represent the interests of the Muslims of Adjara.

- ***Roman Catholic Church in Rustavi***

It took the Roman Catholic Church five years to build a church in the city of Rustavi. In 2013, the Roman Catholics applied for a construction permit for the land they owned, from the Rustavi City Hall. The City Hall of Rustavi Municipality issued the first stage of a permit, which approved the conditions in the application to use the land for construction. Accordingly, the Roman Catholic Church has already applied to the City Hall with a request to issue the second stage of the permit. The local government not only refused to issue a permit in response to the request, but also failed to report the refusal to the applicant.

The local clergy and parishioners of the Georgian Orthodox Church objected to the construction of a religious building in Rustavi by the Roman Catholic Church. They also held meetings at the City Hall. The discriminatory actions of the City Hall seem to have been influenced by the objections of the Orthodox Church.

The Catholic Church appealed to the court. In 2014, the court ruled that since the administrative body did not notify the claimant of the refusal within the prescribed time limit, the permit was deemed to have been issued. Based on this decision, the Roman Catholic Church applied to the Rustavi City Hall several more times and, in accordance with the court's decision, requested the issuance of a construction permit. Rustavi City Hall left these statements unanswered again.

In 2015, the Roman Catholic Church re-applied to the court and asked for a building permit. In its 2016 decision, the Rustavi City Court granted the claimant's request and instructed the Rustavi Municipality to grant permission for the construction of a religious building on a plot of land owned by the Latin Catholic Apostolic Administration of the Caucasus. City Hall appealed the court decision to the Tbilisi Court of Appeal.

At the same time, the authorities were negotiating with the Roman Catholic Church and advising them to exchange the former plot of land they owned in the center of the city for a different plot owned by the state, upon which they might build their church without upsetting the Orthodox.

After years of litigation and controversy, the Roman Catholic Church decided to accept a discriminatory offer of land exchange. Finally, a new church was opened in a different area in Rustavi in October 2018.

- **Obstacles created to impede the construction of The Kingdom Halls of Jehovah's Witnesses**

Jehovah's Witnesses have faced obstacles to building new religious buildings since the 1990's. Due to the discriminatory and intolerant environment, they, like other non-dominant religious groups, were not allowed to register as a religious organization and to freely acquire, rent, build or manage property. Thus, in recent years, Jehovah's Witnesses had to use private homes as places of worship.

Since 2004, the status of religious organizations has changed. The state began responding to the actions of extremist groups that attacked and abused religious minorities. The victims of such violence were most often Jehovah's Witnesses. It was also possible by then to register religious organizations. Nevertheless, they still faced bureaucratic and artificial obstacles impeding the building of Kingdom Halls.

The legal battle of the Christian Organization of Jehovah's Witnesses should be highlighted. For years, Jehovah's Witnesses have used local and international mechanisms to defend their rights. They set significant court precedents for protecting religious freedom in Georgia, which had a positive impact not only on them, but also on the legal status of other religious organizations.

For example, in 2004 the government opposed the construction of Kingdom Halls of Jehovah's Witnesses in Telavi and Samtredia. A 2004 report by the United States Department of State on Religious Freedom states that the Telavi government's denial of a building permit was justified by the fact that the neighbors did not like Jehovah's Witnesses. Jehovah's Witnesses sued in court, and eventually the state granted them permission to build a religious building.

To see how much the state policy and public attitudes have changed, we can compare the above-mentioned 2004 Telavi case with the 2014 Terjola case. In 2014, Terjola Municipality authorities suspended the construction permit for Jehovah's Witnesses, citing, as a pretext, a neighbor's statement that the construction put his house in danger. Yet, it should be noted that the neighbor's statement was preceded by protests against Jehovah's Witnesses from the local Orthodox clergyman and the parish. Local public school principals, teachers and students also took part in the rallies.

The Jehovah's Witnesses appealed to the court. The State Agency for Religious Issues also became involved in the case. The agency recommended to the Terjola Municipality Council "for the purpose of peaceful coexistence" to allocate an alternative place to Jehovah's Witnesses for the construction of their building. The Jehovah's Witnesses refused to accept the state's discriminatory offers and fought in court to the bitter end, which ultimately ruled in their favor. An organization of Jehovah's Witnesses was able to build a Kingdom Hall in Terjola.

- **The case of the Savior Bible Church**

The current religious policy of the state and the negative role of the State Agency for Religious Issues under the Prime Minister are well illustrated in the case of the Savior Bible Church.

The Christian Evangelical Association, the Savior Bible Church applied to the Architecture Services of Tbilisi City Hall in 2015 to request a building permit. Obtaining a construction permit involves three stages. The Office of the Architecture Services approved the application for the first stage of the permit. Accordingly, in order to pass the second stage, the religious association again applied to the Architecture Services of Tbilisi Municipality in 2016 with a statement. This time the administrative body refused to satisfy the request. In particular, in order to continue the consideration of the application, the Architecture Services requested

the submission of a recommendation issued by another administrative body - the State Agency for Religious Issues - to the applicant, which would assess the appropriateness of the project proposed by the religious organization. The Savior Bible Church considered this request illegal and appealed to the court.

On January 31, 2017, the court satisfied the claim of the religious organization and explained that 1. Under the law, the administrative body was not authorized to request any additional documents or information from the applicant (including a recommendation from the State Agency for Religious Issues) other than a document provided by law; 2. The Tbilisi Architecture Services had no right to oblige the applicant to submit such a document. If such a conclusion (recommendation) is desired, the administrative body could apply to the relevant agency; 3. The order of the Mayor of Tbilisi Municipality was issued in violation of the law and thus restricted the claimant's right to use land they own for construction and operation.

City Hall appealed the court decision. However, the position of the City Court was shared by both the Court of Appeals and the Supreme Court and the decision was therefore upheld.

Although there are separate court rulings that point to discriminatory policies by administrative bodies against non-dominant religious groups, the overall picture remains problematic. The state does not have a unified approach or policy based on the equality of religious organizations and the unwavering protection of their fundamental, constitutional rights.

THE IMPACT OF RELIGION ON PUBLIC EDUCATION

Promotion of critical thinking among young people, promotion of democratic values, respect for fundamental human rights, and promotion of tolerance and acceptance of diversity ought to be a priority for the state. The state education system plays a fundamental role in this regard. Despite a number of reforms carried out over the past thirty years, the introduction of a secular and non-discriminatory environment in public schools remains one of the most acute problems. The Georgian Orthodox Church still has a significant influence on the education system. Students from non-dominant religious groups systematically face discrimination.

1990-2005 – THE RISE OF RELIGIOUS FUNDAMENTALISM IN SCHOOLS

During the last period of the Soviet regime, and especially after the restoration of Georgia's independence in 1991, the sense of religious nationalism grew stronger in the country. The role and influence of the Orthodox Church in political and public life was also growing. It seems that one of the priorities was to spread this awareness among young people. Therefore, the propaganda of religious nationalism soon began to spread within the education system.

Within the context of the collapse of state institutions, the traumatic experience of the Soviet legacy, and the grievous social situation, the Orthodox Church easily managed to establish itself as an agent with moral superiority, claiming responsibility for the preservation of Georgian identity. Schoolteachers also easily fell under the same influence. They assumed the role of agents responsible for the moral and religious upbringing of their pupils. The teacher, actively preaching Marxism a little while ago, was now defending the Georgian Orthodox Church with great enthusiasm.²⁴⁸ Within the domain of the school, Soviet symbols were replaced by religious ones, and Soviet slogans were replaced by prayers.

The History of the Christian Religion was introduced as an optional subject in schools as early as 1988. "In 1989-1990, the process almost went out of control. The introduction of religious education into schools acquired a rather spontaneous character. Every teacher conducted the teaching of the subject according to their personal understanding of it and gave the lessons in whichever class was available. The subject was sometimes called Divine Law, sometimes The Bible, sometimes The History of Religion, and at other times it was designated by its initial, authorized title: The History of the Christian Religion".²⁴⁹

From the beginning of the 1990s, attempts have been made to systematize the teaching of religion, and to retrain specialized teachers, a move which was initiated by the Republican Institute for Teacher Career Development and Re-training in Georgia. The teachers were required to be persons with a higher education in humanities, who could teach religion from a non-denominational, comprehensive perspective, while employing an impartial method. One-year training courses began at this time. In 1991, the Department of Religious History was established at the Institute for Teacher Career Development and Re-training in Georgia, and the Teaching-Methodological Council for the History of Religions was established at the Ministry of Education. At this time, the Georgian Patriarchate of the Orthodox Church became

248. Irina Sulkhaniashvili, "განათლების მართლმადიდებლური სინდრომი საქართველოში [Orthodox Syndrome of Education in Georgia]," in Идентичность, власть и город в работах молодых учёных Южного Кавказа [Identity, Power and the City in the Works of Young Social Scientists in the South Caucasus] (Tbilisi: Heinrich Böll Foundation, 2005).

249. Nugzar Papuashvili, "რელიგიური სწავლების via Dolorosa საქართველოში [the via Dolorosa of Teaching Religion in Georgia]," Tavisupleba #9 (33) (2004).

actively involved in determining the form and content of the teaching of religion. The church was trying to come up with its own views. As Professor Nugzar Papuashvili describes, the clergy of the Orthodox Church participated in the work of the council in the name of the Patriarchate.

The department came up with the concept of “introducing religious education in Georgian schools”, which was later approved by the Ministry of Education on July 8, 1993. Based on this act, the order issued by the Minister of Education on May 16, 1994 officially established the teaching of the subject “Religion and Culture” as compulsory for the 3rd to 5th grades, beginning from the 1994-1995 academic year in Georgian secondary schools.²⁵⁰ R. Tvaradze’s book *Religion and Culture* was approved as the textbook for the class.²⁵¹

The teaching of religion in schools was rather chaotic and out of control. The schoolchildren were often forced to pray in class and to set up prayer corners in classrooms. Chapels have been built on the territories of some of the schools, and orthodox clergymen visited schools during lessons. As regards to the handbook material, teachers used different literature according to their own views and preferences. Acts of proselytism to the Orthodox faith were performed not only during the religious education lessons, but also in other classes.

The Georgian Parliament passed the Education Act in 1997.²⁵² Although the independence of educational institutions from religious associations (Article 1) was defined as a main principle of educational policy, the Patriarchate was still granted the right to participate in the educational affairs of the state. Namely, it was written in the law that the Ministry of Education, together with the Georgian Patriarchate, will draft the projects setting the standards for state educational programs and for various types of nurturing and educational institutions (Article 18).

In 1997, the Education Committee of the Patriarchate requested the Ministry of Education to revoke the license for the subject Religion and Culture and its textbooks (both the primary handbook and the supplementary materials). The books were accused of being “non-Orthodox.”²⁵³ The Union of Orthodox Parents, known for being an extremist organization affiliated with the Georgian Orthodox Church, engaged in the process, and vigorously insisted on the abolition of the textbooks.

At the same time, on March 27, 1998, the Union of Orthodox Parents filed a lawsuit in the Didube District Court, requesting the removal of the subject Religion and Culture from the secondary school curriculum, and also requesting the abolition of the book with the same name and the revocation of the license for the supplementary textbook *Gateway to Religion*. According to the plaintiff, the textbooks “misrepresent the essence of the Orthodox faith.” The court upheld the claim of the Union of Orthodox Parents: it found that the Order N132 of the Minister of Education of Georgia issued on May 16, 1994, which allowed the teaching of the subject Religion and Culture in schools, had no legal authority because the order was not registered by the Ministry of Justice. Based on this, the court demanded the subject Religion and Culture be removed from the general education program in schools, and the same applied to the textbook of the same name and the supplementary textbook *Gateway*

250. Order of the Minister of Education of Georgia №132 On the introduction of a new subject: Religion and Culture, commencing in the 1994-1995 academic year in the Georgian secondary schools of Tbilisi (May 16, 1994).

251. Nugzar Papuashvili, “რელიგიური სწავლების *via Dolorosa* საქართველოში [the *via Dolorosa* of Teaching Religion in Georgia].”

252. Law on Education (June 27, 1997). The law was declared invalid on 01.09.2010.

253. Ibid.

to Religion.²⁵⁴ The Ministry of Education, based on a court decision, abolished the teaching of the subject Religion and Culture in secondary schools.²⁵⁵

Before long, the Ministry of Education registered the subject for 3rd-7th grades under a new name - History and Culture of Religion, and approved a textbook with the same name. The Union of Orthodox Parents insisted that the ministry should approve the guide that they had offered, otherwise they would file another complaint. The ministry agreed, and in 2002 it approved the textbook *The Way of Christ*, which was a translation of a textbook for the Greek Orthodox Church Sunday Schools.²⁵⁶

The United States Department of State notes in the 1999 and 2000 Reports on Religious Freedom that the Ministry of Education of Georgia, under pressure from the Orthodox Church, banned the use of two textbooks on religious history because the Church considered that the books failed to give absolute priority to Orthodoxy.

Thus, the Patriarchate gained the right to intervene in the state educational domain, influenced the decisions of the state, and introduced a textbook with strict confessional content for use in schools. Although the subject History and Culture of Religion was registered as optional, it was still taught in most schools. The practice of proselytizing by teachers and clergy in schools also continued.

If the Education Law in 1997 allowed the Orthodox Church to participate in the development of state educational programs, the role of the church was further enhanced by the 2002 constitutional agreement between the state and the church. According to the document: "The teaching of the Orthodox Faith as a subject in educational institutions is voluntary. The formulation of the curricula, any alterations thereof, and the appointment and dismissal of teachers are subject to representations by the Church; the state and the church are authorized to implement joint programs in the education system" (Article 5).

Naturally, the non-secular environment in state schools led to the violation of students' rights, and the discrimination against religious minorities acquired a systemic character. The Public Defender of Georgia declared in her report on the Situation of Human Rights and Freedoms in Georgia in 2001²⁵⁷ that discrimination against members of religious minorities is widespread in schools. For example, a schoolteacher in Tsageri forced Jehovah's Witness students to make the sign of cross and threatened them with expulsion from the school, while in Bolnisi, a teacher of religion systematically humiliated and insulted a student because of his faith.

According to the 2004 report of the Public Defender, *"the nature of the teaching of religion in secondary schools is worrying. Schools teach a subject called History and Culture of Religion, which is perceived by teachers as a teaching of "Divine Law". The quality of education of the teachers of religion is extremely poor. It is a common practice in schools to pray before any class, to hold various religious-patriotic events at the initiative of the school administration,*

254. The judgment of the Didube District Court of Tbilisi, Civil Case N2 / 264 (April 1, 1999).

255. Order N469 of the Ministry of Education of Georgia issued on August 17, 1999, which repealed the Order N132 of the Minister of Education of Georgia issued on May 16, 1994 on the introduction of a new subject Religion and Culture in Georgian secondary schools in Tbilisi beginning from the 1994-1995 academic year.

256. Beka Mindiashvili, "რელიგიური განათლების პერსპექტივა სახელმწიფო სკოლებში [the Prospects of Religious Education in Public Schools]," 24 Saati, 2004.

257. Public Defender of Georgia, "საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - Second Half of 2001]."

*and to invite Orthodox clergy to give sermons. There are “sacred corners” in classrooms and religious symbols are displayed. Many teachers admit that their main goal is to convert children to the Church, i.e., to indoctrinate them.”*²⁵⁸

The European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) in the first report on Georgia²⁵⁹ published in 2001 speaks about the increase in the daily humiliation and harassment of members of religious minorities, including schoolchildren.

According to a 2005 report by the United States Department of State on Religious Freedom, although the subject of religious history is optional, students are still forced to attend it. The lesson teaches Orthodox Christianity, while the Patriarchate largely controls the content of the teaching. In some cases, priests also teach the subject. Schoolchildren are forced to start with prayer not only in the religious education classes, but in other classes as well. Those who refuse to participate (Muslims among them) are punished. Orthodox icons are displayed in classrooms, and some schools have their own chapels. The Orthodox Church is constantly revising the content of textbooks for religious education classes as much as for other subjects. By law, the church has the right only to advise the government, and yet, the comments of the church are almost always considered before the textbooks are published.²⁶⁰

EDUCATION REFORM OF 2005 – ATTEMPTS AT MAINTAINING RELIGIOUS NEUTRALITY AT SCHOOLS

On April 8, 2005, the Parliament of Georgia adopted a new law on general education. The law established strict principles for the protection of religious neutrality and non-discrimination in state schools. Among the main goals of state policy in the field of general education were the establishment of civic awareness based on liberal-democratic values among students and the independence of the state school from religious associations (Article 3). The law prohibits the use of the educational process in a state school for the purposes of religious indoctrination,²⁶¹ proselytism,²⁶² or forced assimilation (Article 13). The law also prohibits the display of religious symbols on public school premises for non-academic purposes (Article 18). The law does not restrict the students’ freedom of faith and religion, or its expression, which means that students are allowed to dress in accordance with their own beliefs and wear religious attire. While it is not permissible within this legislation, to teach religion during the academic year, the students have the right to study religion on a voluntary basis in the school domain, in their free time, or to perform a religious ritual for educational purposes.

At the same time, a memorandum of mutual understanding was signed in 2005 between the Orthodox Church and the Ministry of Education on the basis of a constitutional agreement. The memorandum explains the cooperation between the Church and the Ministry in the teaching of the Orthodox Faith, which includes designing the textbooks and study programs, the training of professional staff, the preparation of curricula, etc. Although the cooperation specifically addresses issues related to Orthodoxy, in practice both the Church and the

258. Public Defender of Georgia, “Report on Conditions of Human Rights in Georgia in 2004.”

259. European Commission Against Racism and Intolerance (ECRI), “Report on Georgia” (Strasbourg: Council of Europe, June 22, 2001), <https://rm.coe.int/first-report-on-georgia/16808b576c>.

260. U.S. Department of State, “International Religious Freedom Report 2005” (Washington DC: U.S. Department of State, 2005), <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51553.htm>.

261. Indoctrination - the spread of religion and its introduction through propaganda.

262. Proselytism - the spread of religious beliefs and attempts to convert others to one’s own religious or political beliefs.

Ministry have repetitively justified the cases of illegitimate interference of the Patriarchate in general education issues by relying on the constitutional agreement and the memorandum.

In 2004, the government approved **the National Goals for General Education** to ensure a unified state policy in the field of education. According to this document, the goal of the state is to raise a tolerant citizen in the modern world, which is diverse both ethnically and culturally. The school is supposed to develop in the adolescents the ability to protect human rights and respect for individuals.

The National Curriculum, which defines the learning process and content, has been designed based on the national goals of education. The previous versions of the curriculum valid until 2011 allowed for the possibility to teach the history of religion as an elective subject. In the ones after 2011, Religion no longer appears on the list of the elective subjects. However, aspects of the history of religion are integrated into the compulsory subjects grouped under social sciences²⁶³ at all the levels of subject curriculum (elementary, basic, secondary).

Nevertheless, the opportunities remain for teaching religion at schools in certain ways. Until August 8, 2019, this option was linked to the existence of supplementary educational and instructive services in schools, while after the order of the Minister on August 8, 2019, this opportunity also appeared within the category of elective subjects.

The difference between elective subjects and supplementary educational services is that in the secondary level of education (from the 9th grade to the first semester of the 12th grade) the school is obliged (in agreement with the pupils) to choose an elective subject and teach it for 2 hours a week, while in the case of a supplementary subject, it is up to the school to either introduce it or not, at any level of teaching. See further details below:

The school has the right to offer students supplementary educational services provided by the national curriculum and / or educational and instructional services not provided by the national curriculum, and these can be either compulsory or optional.²⁶⁴ If the school decides that a supplementary course should be compulsory, attendance is required for all students of that particular school / class, and in the case of supplementary courses that are deemed optional, pupils may choose them as they wish. The school does not need formal approval from the Ministry regarding the subject program offered within the framework of supplementary educational services, nor is the National Curriculum supposed to approve the hours of teaching the supplementary subject and the school is free to teach it at any grade / level. The Ministry has no control over the content of the textbook and other study materials used in teaching the subject. The only general requirement that the law imposes on a school is that the goals of the supplementary subject should be defined by the school in accordance with the National Curriculum.

As for the elective subjects, until 2019, the schools were obliged to choose the elective subjects from the list of subjects listed in Article 54 of the Individual Curriculum. An order issued by the Minister on August 8, 2019, amended the current National Curriculum and allowed schools to also offer students elective subjects different from the ones included in the curriculum;²⁶⁵ this gave schools the option to teach religion as an elective subject. In this case, the Ministry applied a general request to the public school: the subject must meet the objectives of the National Curriculum, and the public school is required to reach

263. The subject group of social sciences includes the following subjects: Society and Me (3rd to 4th grades), Our Georgia (5th to 6th grades), History of Georgia and World History (7th to 12th grades), Civic Education (7th to 10th grades), etc.

264. National Curriculum, Article 22.

265. Order of the Minister of Education, Science, Culture and Sports of Georgia №164 /N (August 8, 2019).

an agreement on an annual curriculum with the Ministry. The Council of Religions under the Public Defender believes that such an approach may lead to the mass introduction of confessional religious teaching in schools, and at the same time, it may place the issue beyond the supervision of the Ministry of Education.²⁶⁶

It should also be noted that when it comes to choosing a subject, choice in this context does not refer to the choice of an individual pupil. The subject is selected and added by the school, it becomes part of the school curriculum and attendance is mandatory for all students in a particular grade / school.

Although standards for maintaining religious neutrality in public schools have been strictly enacted by law since 2005, the practice of proselytizing, indoctrination, displaying religious symbols in schools, and discrimination against some pupils has not ceased. The reports of the Public Defender, and of local and international organizations highlight a number of instances of discrimination and provide a critical assessment thereof. To illustrate the problem, only some of the instances of discrimination are mentioned below:

- According to the 2006 report by the Public Defender, a Roman Catholic pupil in the 3rd grade in the town of Vale in Akhaltsikhe Municipality was physically assaulted by the teacher for “making a sign of cross in a non-Orthodox way. In particular, the teacher pulled his ear so forcefully that it broke his skin.
- The Public Defender’s report of 2007 states that Muslim children are taught the Orthodox faith in schools in Adjara. At one of the schools in Telavi, the teacher sold candles, church literature and incense in the classroom and explained to the students how to use them. In Rustavi a biology teacher, insisted that a 7th grade student, who was a Jehovah’s Witnesses, must change his religion: “What are you looking for in that Jehovah?... leave that faith... come to our faith instead and I shall adore you. I shall baptize you and then we can get closer with each other’s families and become good friends”.
- According to the Ombudsman’s report of 2012, a biology teacher in the local public school in the town of Oni used psychological duress on a 12-year-old student and took her to the local Orthodox Church without the permission of her parents who are Jehovah’s Witnesses, where she baptized her according to the rule of Orthodox baptism. After this event, the student tried to commit suicide twice.
- According to the report of 2013, a pupil in the public school of the village Chumlaki, who was a member of the Evangelical Baptist Church, was systematically emotionally abused by his teacher, who urged him to be baptized in an Orthodox manner. The teacher also physically abused the minor.
- In 2014, in one of the public schools in Tbilisi, the minors at school beat up their peers because of religious intolerance, when the child referred to Christian miracles as myths. The physical violence and bullying were assessed as an “isolated incident” by the Ministry of Education.
- In 2016, the principal of a public school in the village of Mokhe told a Muslim girl that she would not let her into the school if she continued wearing hijab. During the same period, the same principal, being a member and supporter of the Orthodox Church, actively participated in rallies against the building of a mosque in Mokhe and openly made public statements against Muslims.

266. Mariam Gavtadze et al., “Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2020.”

The leaders of non-dominant religious associations and parents involved in them point out that religious discrimination in public schools is systemic. Nevertheless, the number of complaints and appeals is quite small. Parents and students say that the influence of the Orthodox Church in the educational domain is enormous, while the state fails to safeguard neutrality. Against this background, they cannot hope that their rights will be protected if they start talking about the problem openly. On the contrary, they fear that pressure and discrimination against students will increase if they complain and make the facts public.

There has been a scarcity of formal statements from the Ministry of Education on this matter, and an avoidance of facing up to the systemic problem. The Ministry of Education and Science's Internal Audit Department is responsible for controlling the activities of public schools and their compliance with the law. In addition to reviewing the applications received, the department can proactively check, on its own initiative, whether the General Education Law is observed in public schools, and to identify violations of student rights, especially since the systemic cases of religious discrimination and violation of neutrality in public schools have been mentioned continuously for years. The department has never conducted a large-scale study in order to identify the cases of violation of religious neutrality, indoctrination, and proselytism in schools.²⁶⁷

In addition to students, teachers may also face the problems of violation of religious neutrality. In private conversations, some teachers (especially the Civic Education teachers) point out that they also often face intolerance coming from their colleagues and school administration when they confront discrimination, or if they talk within their own curriculum about the importance of diversity, tolerance, and equality.

In 2019, information was spread on media and social networks that hundreds of public school teachers in different regions of Georgia were given theological lectures on the feast day commemorating Georgia's being the Allotted Portion of the Mother of God. Some of the teachers were ordered to attend the lecture without being previously informed about the topic of discussion. The teachers noted that the lectures discussed the essence of Christianity and the gospel and were not interactive at all.²⁶⁸

Besides the schools, the problem of maintaining religious neutrality is also relevant in nursery schools. There are frequent cases of violation of neutrality, conducting religious rituals and acts of intolerance towards different religious groups in nursery schools. Icon corners are set up in nursery schools. There are cases, especially in areas densely populated by religious minorities, when children are forced to be involved in public prayer rituals at various events dedicated to religious festivals.²⁶⁹

WHETHER RELIGION SHOULD BE TAUGHT IN SCHOOLS

As we have seen, since the 1990s, religion has been taught in public schools in one way or the other, sometimes as an elective subject, yet often it was taught arbitrarily. The teaching usually addressed the confessional content of the Orthodox faith.

The Patriarchate of the Orthodox Church is still actively lobbying for the introduction of religion in public schools. In December 2017, Patriarch Ilia II said that the history of religion should be taught in public schools and that the government should take care of that. The

267. Mariam Gvartadze et al., "Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019"

268. Ibid.

269. Mariam Gvartadze et al., "Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2020."

Minister of Education and Science, Mikheil Chkhenkeli, responded to the Patriarchate's initiative in January 2018 by saying: "I believe that the history of religion, as an elective subject, should be in every school and we are now moving in that direction". This exchange was followed by numerous debates and discussions.

A large section of the society agrees that teaching the history of religion, which will give students knowledge about different religions and cultures, is acceptable as it will help young people to better understand and appreciate diversity. However, considering the years of non-secular and discriminatory environment in Georgian public schools, the influence of the Orthodox Church and the lack of will from the state, there is a real danger that the introduction of any form of teaching religion will likely take the form of proselytism. In addition, the teaching of the subject requires the existence of relevant teachers who will be able to teach with high quality and without bias.

The Council of Religions under the Public Defender also points out these dangers, recommends that the Ministry of Education refuse the introduction of the subject of religion in public schools due to the sensitivity of the subject, and offers instead to strengthen the component of teaching about religions in other subjects such as history and civic education.²⁷⁰

Experts in the field of education believe that information about religion is sufficiently integrated into the curricula of the social sciences and there is no need to teach it separately.²⁷¹

THE CONTENTS OF SCHOOL TEXTBOOKS

The content of textbooks is also problematic. As the analysis of the textbooks conducted by the Tolerance and Diversity Institute (TDI)²⁷² shows, most of them are written from the position of the ethnic / religious majority, where part of Georgian history is considered mainly in a mono-religious and ethnocentric context. Therefore, the main discourse of the textbooks addresses only the ethnic and religious majority as its audience.

Since the 1990s, the patriarchate of the Georgian Orthodox Church has interfered in the content of textbooks, pointing out to the state what changes should be made to textbooks not only in religion but also in other subjects. Since 1999, we have seen that the report of the US Department of State on religious freedom assesses that the church constantly interferes with and reviews the contents of textbooks, assuring their relevance to the Orthodox faith. Although by law the church has the role of a consultant and has no veto power, the state almost always takes into account the remarks of the church.²⁷³

The influence of the Georgian Orthodox Church Patriarchate on the content of textbooks also manifested in 2014-2016, in the process of working on the standards for a new subject, Society and Me. The original working drafts of the standards included a chapter with the title "What I have faith in and what I believe", as well as discussion topics "Why violence should not be committed in the name of religion?", "Why we ought to respect people of different beliefs", etc., also, the terms "Tolerance", "Minority", "Gender". Orthodox clergy perceived the initiative as an attack on national traditions. The Ministry of Education involved the Patriarchate in the process of drafting the standard, considered their views, and as a result, the above-

270. Ibid.

271. Shalva Tabatadze, "რელიგიის სწავლება საჯარო სკოლებში [Teaching Religion in Public Schools]" (Tbilisi: Tolerance and Diversity Institute), accessed September 10, 2022, <http://tdi.ge/ge/page/religiis-scavleba-sajaro-skolebshi>.

272. Mariam Gvartadze et al., "Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019."

273. See Religious Freedom Reports for 1999-2007 of the U.S. Department of State.

mentioned discussion topics are no longer found in the document approved in 2016. The Minister of Education justified the intervention of the Patriarchate with a memorandum of mutual understanding signed between the Church and the Ministry.

Below is a brief overview of the textbook analysis conducted by the Tolerance and Diversity Institute.

When the textbooks speak of Christianity, Orthodoxy, or ethnic Georgians, the narrative in some cases is given in first person.

“St George was also from Cappadocia – one of our greatest saints and it may be said, the most venerable one ...” (History of Georgia, 9th grade)

The textbooks also contain texts in which ethnic Georgians and members of other ethnic groups, the Orthodox and citizens of other faiths are presented in the context of “guest and host”, “them” and “us”.

“The Georgian people coexisted peacefully with the representatives of other ethnic groups - Jews, Greeks, Armenians and others, who took refuge in Georgia in times of historical turmoil and who have since then shared its grief and joys”. (History of Georgia, 9th grade)

Some chapters of Georgian literature, as well as history textbooks, contain xenophobic references without the relevant critical comments of the textbook compilers or authors, and in some cases the compilers’ questions and comments themselves are biased and stand as examples of xenophobic narrative. Texts based on stereotypical representations are also common, when generalized stereotypical features are attributed to a particular ethnic or religious group and are misrepresented as their common negative characteristic.

“Kurds. It smells sweaty as if you were walking next to the Jewish Mikveh. I wonder if the good race is going to vanish in Tbilisi?!”

“Assyrian yard sweeper” - women are piled up in clothes: as if they have put on all of their clothes at once - they bump into you – At first, you shall smell the spicy sweat. ... Assyria strangles the lion of Iran. Its offspring is a yard sweeper in Tbilisi; shoe cleaners are its progeny”.

Assignment: *Analyze the excerpt and create a “portrait” of the people described in this section. Describe their appearance, clothing, activities, character, nationality, profession, etc.” (Civic Education, 10th grade)*

Textbooks also often conceal the role of groups with different identities, historical characters, or authors in the historical or literary process. The texts insufficiently portray characters and authors of different ethnic and religious identities.

There are cases in which ecclesiastical narratives and legends are presented without taking an academic perspective - as if they were a historical, scientifically proven fact, and not part of the church tradition. Also, when describing different religious or ethnic groups in textbooks, we sometimes come across erroneous, diminishing, and non-academic terminology.

Since 2019, the Ministry of Education began, and continues, the process of approving new textbooks for the basic school level. It should be given a positive assessment that in the process of approving all textbooks for 7th to 9th grades in 2019 and 2021 the Ministry involved human rights experts together with field specialists, in coordination with the Public Defender

of Georgia in the evaluation of the textbooks submitted for the competition. The criteria for human rights and the prohibition of discrimination considers the assessment of the content of the textbooks in terms of tolerance and a culture of diversity.

JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN CASES OF FREEDOM OF RELIGION

The European Court of Human Rights has so far issued three judgments against Georgia over numerous crimes committed against Jehovah's Witnesses in 1999-2001. Investigations and internal operating procedures in courts for some of the cases continued even after the Rose Revolution. The judiciary and investigative bodies have also become the subject of criticism by the European Court. The European Court assessed the overall context, which suggested systemic inaction of government officials regarding religious violence against Jehovah's Witnesses in Georgia. It has been possible for the Georgian state to appeal to the European Court against the violation of religious freedom since the European Convention on Human Rights came into force on May 20, 1999. The first decision on the above-mentioned cases was made in 2007, and the most recent in 2017. It is no coincidence that the Committee of Ministers of the Council of Europe, which supervises the enforcement of European Court rulings against Georgia, has combined all three cases and linked them with another case - *Identity v. Georgia*, which considers the criminal acts committed against LGBT activists in 2012. Even though there is an interval of a decade between them, the circumstances in all four cases are similar - discrimination against minorities, forceful violations of the freedom of assembly of victims, attacks, and the lack of effective investigation. We have already reviewed several assessments made by the European Court of Human Rights on cases within the context of hate crimes, while here we shall briefly address some other circumstances.

1. 97 Members of the Gldani Congregation and Four Other Persons v. Georgia. The European Court of Human Rights ruled on the case on May 3, 2007 and found not only a violation of religious freedom and of prohibition of discrimination, but it also outlined a violation of the prohibition of torture, and inhuman and degrading treatment (Articles 3, 9 and 14 of the European Convention on Human Rights). The case examined the religious attack on 120 members of the Congregation on October 17, 1999 by a group of Orthodox believers led by Basil Mkalavishvili ("Father Basil") and related events.

The European Court of Human Rights has held that the acts of violence and crime committed against some of the Jehovah's Witnesses have reached the point where they could be classed as inhuman treatment within the meaning of Article 3 of the Convention.²⁷⁴ The European Court of Human Rights has concluded that the competent authorities, having possessed satisfactory and sufficient evidence to carry out their statutory duties, demonstrated an obvious negligence in identifying the alleged perpetrators.²⁷⁵ The issue of the responsibility of dozens of attackers failed to become the subject of a serious inquiry.²⁷⁶ The mere commencement of an investigation, as happened this case, which was repeatedly suspended without good cause and which ultimately did not lead to any decision, was clearly insufficient to meet the requirements of Article 3 of the Convention.²⁷⁷

The European Court of Human Rights has stated that the role of the government is not to eliminate the cause of tension by eliminating pluralism, but to ensure that a tolerant attitude is established between the opposing groups."²⁷⁸ The European Court concluded about the

274. Case of 97 Members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others v. Georgia (Application no. 71156/01), par. 102. (European Court of Human Rights, 2007), <https://cutt.ly/B5SAXtb>.

275. *Ibid.*, par. 119.

276. *Ibid.*

277. *Ibid.*

278. *Ibid.*, par. 132.

present case that the negligence of the authorities enabled the same group of aggressors to spread religious violence throughout Georgia.²⁷⁹ The applicants became fearful that they would become victims of violence repeatedly had they expressed their faith any further.²⁸⁰ The European Court held that it was because of prejudice against the religious views of the complainers that the police refused to take immediate on the spot action to protect the applicants and even the children of some of them from religious violence, and for the same reason, the relevant authorities showed a subsequent indifference to their predicament.²⁸¹ The negligent attitude of the police and those involved in the investigation toward such serious wrongdoing derived from their attitude toward the beliefs of the applicants. This negligence, in turn, enabled Father Basil and his supporters to incite hatred through the media, and to continue to commit numerous acts of religious violence. In addition, he pointed out that these actions enjoyed the tacit support of the authorities, which raised a reasonable suspicion in civil society that the perpetrators of this crime were allied with state officials.²⁸²

2. Begheluri and others v. Georgia. The European Court of Human Rights made a decision for the case on October 7, 2014. In this case, too, the court found not only a violation of freedom of religion and of the prohibition of discrimination, but also a violation of the prohibition of torture, and inhuman or degrading treatment (Articles 3, 9 and 14 of the European Convention on Human Rights). It was concerned with thirty cases of violence and assaults against the complainers attacked at different times between 2000 and 2001. The applicants filed approximately 160 complaints with the investigating authorities, including the Office of the Prosecutor General of Georgia, requesting the prosecution of perpetrators. The complaints did not produce any discernible consequences.

As the European Court of Human Rights points out, applicants deprived of all means of having advocacy were unable to defend their rights under the freedom of religion in national courts. The indifference of the authorities paved the way for widespread religious violence against Jehovah's Witnesses throughout Georgia.²⁸³ The European Court considers that, with their participation, support or at least tacit consent, the relevant authorities have failed in their duty to take the necessary measures to ensure that Jehovah's Witnesses are allowed to exercise their right to freedom of religion. The attitude of state authorities has contributed to the escalation of religious violence.²⁸⁴ The European Court concludes that the tolerant attitude of the Georgian authorities towards violence against Jehovah's Witnesses had a systemic character.²⁸⁵ In many cases, prosecutors in charge of the case and the domestic courts were well aware of the shortcomings in the way the investigations were conducted, yet, they did nothing about it.²⁸⁶ It was widely known that religiously motivated violence was a serious problem in Georgia, although very little was done to prevent and / or to stop it.²⁸⁷

279. Ibid, par. 133.

280. Ibid.

281. Ibid.

282. Ibid., par. 141.

283. Case of Begheluri and Others v. Georgia (Application no. 28490/02), par. 163, (European Court of Human Rights, 2014).

284. Ibid., par. 165.

285. Ibid., par. 174.

286. Ibid., par. 136.

287. Ibid., par. 175.

3. **Tsartsidze and Others v. Georgia.** The European Court of Human Rights made a decision on this case on January 17, 2017 and found a violation of freedom of religion and of the prohibition of discrimination (Articles 9 and 14 of the European Convention on Human Rights). It covers three instances of religiously motivated aggression against Jehovah's Witnesses occurring in 2000-2001.

In this case, too, the European Court has made similar assessments, as in the previous two cases, and it is critical of the work of police officers and the courts. In the context of one of the criminal cases, the European Court took note of the testimony given by a police officer to the national courts where he claims that his colleague had asked Jehovah's Witnesses "to stop their meetings" in order to avoid confrontation with their opponents.²⁸⁸ The Court considers that, even assuming that this request by a police officer did not involve humiliation or assault in any form, it still amounted to interference with the complainers' rights under Article 9th of the Convention. Given that this request was made by at least one police officer, his actions clearly pointed to the responsibility of the government.²⁸⁹ The court also found that some of the complainers became victims of police violence on the basis of their religious beliefs.²⁹⁰

The Committee of Ministers of the Council of Europe continues to oversee the enforcement of the court's decision for the case – "97 members of the Gldani Congregation v. Georgia" – and does not consider it to be enforced so far.²⁹¹ It requires the state to take general measures towards improving the investigations of hate crimes.

288. Tsartsidze and Others v. Georgia (Application no. N°18766 / 04), par. 80. (European Court of Human Rights, 2017).

289. Ibid.

290. Ibid., par. 85.

291. Council of Europe (Committee of Ministers), "Identoba and Others Group v. Georgia (Application No. 73235/12)" (Strasbourg : Council of Europe, October 1, 2020), [https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22EXEClidentifier%22:%22CM/Del/Dec\(2020\)1383/H46-5E%22](https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22EXEClidentifier%22:%22CM/Del/Dec(2020)1383/H46-5E%22)].

BIBLIOGRAPHY

Advisory Committee on Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM). “Third Opinion on Georgia.” Strasbourg: Council of Europe, March 7, 2019. <https://rm.coe.int/3rd-op-georgia-en/1680969b56>.

Civil Georgia. “ახალი მემარჯვენეების საპრეზიდენტო კანდიდატი პრიორიტეტებზე საუბრობს [the New Right Party Presidential Candidate Talks about Priorities],” November 26, 2007. <https://civil.ge/ka/archives/142088>.

———. “ილია მეორე: რელიგიური გაერთიანებების სტატუსზე კანონი ‘საშიშია’ [Ilia the Second: The Law on Religious Associations Is ‘Dangerous’],” July 7, 2011. <https://civil.ge/ka/archives/149292>.

———. “პატრიარქი: თვითმმართველობის ახალი კოდექსის პროექტი ქვეყნის ‘დაშლას’ გამოიწვევს [Patriarch: The New Project of Self-Government Code Will Lead to the ‘Disintegration’ of the Country],” December 5, 2013. <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=27635>.

———. “პრეზიდენტი ეკუმენისტურ ლოცვას დაესწრო ბაპტიკურ ეკლესიაში [President Attends Ecumenical Prayer at Baptist Church],” March 15, 2003. <https://civil.ge/ka/archives/129236>.

———. “სამართალდამცავებმა ბასილ მკალავიშვილი დააპატიმრეს [Law Enforcement Officers Arrested Basil Mkalavishvili],” March 12, 2004. <https://civil.ge/ka/archives/131756>.

———. “საქართველო უარს ამბობს ვატიკანთან ხელშეკრულების გაფორმებაზე [Georgia Refuses to Sign an Agreement with the Vatican],” September 19, 2003. <https://civil.ge/ka/archives/130387>.

———. “საქართველოს პატრიარქი ანტიდისკრიმინაციული კანონმდებლობის მიღებაზე [the Patriarch of Georgia on the Adoption of Anti-Discrimination Legislation],” May 6, 2014. <https://civil.ge/ka/archives/152945>.

Council of Europe (Committee of Ministers). “Identoba and Others Group v. Georgia (Application No. 73235/12).” Strasbourg : Council of Europe, October 1, 2020. [https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22EXECIdentifier%22:%22CM/Del/Dec\(2020\)1383/H46-5E%22](https://hudoc.exec.coe.int/ENG#%22EXECIdentifier%22:%22CM/Del/Dec(2020)1383/H46-5E%22)].

Council of Europe (Venice Commission). “Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief.” Strasbourg: Council of Europe, June 11, 2004. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2004\)061-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2004)061-e).

———. “Guidelines for Legislative Reviews of Laws Affecting Religion or Belief.” Strasbourg: Council of Europe, June 11, 2004. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2004\)061-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2004)061-e).

Council of Religions, and Tolerance Centre. “საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული რელიგიათა საბჭოს რეკომენდაციები 2017

[Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2017].” *Tolerantoba.ge*, May 17, 2017. http://tolerantoba.ge/failebi/qartuli_broshura_saxalxo_damcveli_87902.pdf.

Deisadze-Sharvashidze, Lasha. “საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია და თანამედროვე გამოწვევები (XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან დღემდე) [the Georgian Orthodox Church and Modern Challenges (from the 1920s to the Present Day)].” PhD thesis, 2019.

European Commission Against Racism and Intolerance (ECRI). “Report on Georgia.” Strasbourg: Council of Europe, June 22, 2001. <https://rm.coe.int/first-report-on-georgia/16808b576c>.

———. “Report on Georgia (Fifth Monitoring Cycle).” Strasbourg: Council of Europe, March 1, 2016. <https://rm.coe.int/fourth-report-on-georgia-georgian-translation-/16808b5775>.

European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). “Draft Opinion on the Draft Revised Constitution as Adopted by the Parliament of Georgia at the Second Reading on 23 June 2017.” Strasbourg: Council of Europe, September 22, 2017. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2017\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2017)006-e).

———. “Report on the Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulations and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred.” Strasbourg, 2008. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e).

Tabula. “გახარია: ეკლესია არ უნდა დაიხუროს, რაც გასაგებია, ჩვენ ხომ მართლმადიდებლური სახელმწიფო ვართ [Gakharia: ‘the Church Should Not Be Closed, Which Is Understandable, We Are an Orthodox State’, - Tabula, 14.09.2020,],” April 14, 2020. <https://tabula.ge/ge/news/644208-gakharia-eklesia-ar-unda-daikhuros-rats-gasagebia>.

Gamsakhurdia, Zviad. “საინაუგურაციო სიტყვა [Inaugural Address],” June 7, 1991. <https://www.youtube.com/watch?v=Rn1ja0DApDw>.

Gavtadze, Mariam, Eka Chitanava, Anzor Khatiashvili, Mariam Jikia, Shota Tutberidze, and Gvantsa Lomia. “Freedom of Religion or Belief in Georgia - Report 2010-2019.” Tbilisi: Tolerance and Diversity Institute, 2020. http://tdi.ge/sites/default/files/tdi-report-freedom_of_religion_in_georgia_2010-2019.pdf.

Gavtadze, Mariam, Giorgi Gotsiridze, Nino Tsintsadze, and Tamta Mikeladze. “Recommendations Developed by the Council of Religions under the Auspices of the Public Defender of Georgia 2020.” Edited by Beka Mindiashvili. Tbilisi: Council of Religions and Tolerance Centre, September 24, 2020. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020092417162890655.pdf>.

Ghoghoberidze, Khatia. “ელჩები, აქტივისტები, NGO-ები, სასულიერო პირები, ახალი პატრიარქის მოლოდინი — ჩანაწერები, ნაწილი II [Ambassadors, Activists, NGOs, Clergy, Awaiting the New Patriarch — Notes, Part II].” *On.ge*, September 14, 2021. <https://on.ge/story/89086>.

Giorgadze, Lela. “საქართველოსა და რუსეთის საეკლესიო ურთიერთობები პოსტსაბჭოურ პერიოდში (1990-2004 წლებში) [the Church Relations between Georgia and Russia in the Post-Soviet Era (1990-2004): An Attempt of a Church Split in the Georgian Orthodox Church of the Post-Soviet Era].” PhD thesis, 2014. https://tsu.ge/assets/media/files/48/disertaciebi/Lela_Giorgadze.pdf.

Gunn, Jeremy, and Dag Nygaard. “Georgian Constitutional Values versus Political and Financial Interests: The Constitutional Agreement’s Departure from the Georgian Principle of Equality.” Oslo: Norwegian Centre for Human Rights, 2015. <https://cutt.ly/P5n7uEN>.

Gvakharia, Giorgi. “დაპირისპირება ქართულ საზოგადოებაში [Confrontation within Georgian Society].” Radio Liberty, June 14, 2013. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/red-zone-confrontation/25017433.html>.

Gvritishvili, Eter, Eka Chitanava, Tamta Mikeladze, and Mariam Kvaratskhelia. “რელიგიური ორგანიზაციების სახელმწიფო დაფინანსების პოლიტიკა (2014-2015) [State Funding Policy of Religious Organizations (2014-2015)].” Tbilisi: EMC and TDI, July 16, 2016. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/kvleva-religiuri-organizatsiebis-sakhelmtsifo-dafinansebis-politika-2014-2015>.

Georgian Young Lawyers’ Association. “GYLA APPEALS to the CONSTITUTIONAL COURT against DISCRIMINATORY PRACTICES of FUNDING the MUSLIM COMMUNITY from the STATE BUDGET,” April 5, 2016. <https://gyla.ge/en/post/saia-sakhelmtsifo-biujetidan-muslimebis-diskriminaciuli-dafinansebis-tsess-sakonstitucio-sasamartloshi-asachivrebs#sthash.rFGbgrf.dpbs>.

Human Rights Education and Monitoring Center. “Protection of Religious Minorities - Report on the Monitoring of the Implementation of Human Rights Strategies and Action Plans for 2016-2017.” Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, October 3, 2018. <https://socialjustice.org.ge/en/products/religiuri-umtsiresobebis-datsva-adamianis-uflebata-datsvis-strategiebisa-dasamokmedo-gegmebis-shesrulebis-monitoringis-angarishi>.

———. “რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს საქმიანობის კრიტიკული ანალიზი [Critical Analysis of the State Agency for Religious Issues].” Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, October 14, 2020. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/religiis-sakitkhta-sakhelmtsifo-saagentos-sakmianobis-kritikuli-analizi-1>.

Ilia II. საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქი ილია II. ეპისტოლენი, სიტყვანი, ქადაგებანი [Catholicos Patriarch of Georgia Ilia II: Epistles, Orations, Sermons]. Vol. 2. Tbilisi, 1997.

———. “საშობაო ეპისტოლე [Nativity Epistle],” 1994. <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/epistoleebi/sashobao1994.htm..>

———. “შევარდნაძე არ გადადგება [Shevardnadze Will Not Resign],” 1994. <https://www.youtube.com/watch?v=ddFfWhMRNtk>.

Interpressnews. “ბიძინა ივანიშვილი - აჭარაში მეჩეთის მშენებლობის თემა პოლიტიზირებული ხელოვნურად გახდა [Bidzina Ivanishvili - the Issue of Mosque Construction in Adjara Has Become Politicized Artificially],” March

14, 2013. <https://www.interpressnews.ge/ka/article/232769-bizina-ivanishvili-acharashi-mechetis-msheneblobis-tema-politizirebuli-xelovnurad-gaxda/>.

———. “საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის განცხადება [Statement of the Catholicos-Patriarch of Georgia],” May 10, 2011. <https://www.interpressnews.ge/ka/article/180862-sakartvelos-katolikos-patriarkis-gancxadeba>.

Japaridze, Anania. “საეკლესიო კრებები 1918-1995 წლებში [Church Councils: 1918 – 1995].” meufeanania.info, April 6, 2017. <http://meufeanania.info/saeklesioni/>.

Kartvelishvili, Mikheil. “ეროვნული ხელისუფლების რელიგიური პოლიტიკა [Religious Policy of the National Government].” In ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა [Zviad Gamsakhurdia: Politics, Science, Literature]. Tbilisi: Artanuji, 2020.

Kevanishvili, Eka. “იცი რატომ მომკლეს? - ვიტალი საფაროვი [Do You Know Why They Murdered Me? - Vitaly Safarov].” Radio Liberty, October 15, 2019. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/30217488.html>.

———. “თბილისში ”სახალხო-მართლმადიდებლური მოძრაობა“ ფუძნდება [the ‘People’s Orthodox Movement’ Is Founded in Tbilisi].” Radio Liberty, March 25, 2010. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1993772.html>.

Liberty Institute. “ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. 2002 წლის ანგარიში [Human Rights Review. 2002 Report].” Tbilisi: Liberty Institute, 2003. <https://liberty.ge/en/books/29>.

———. “ადამიანის უფლებების მიმოხილვა. იანვარი-მარტი 2002 [Review of Human Rights. January-March 2002].” Tbilisi: Liberty Institute, 2002. <https://liberty.ge/books/24>.

———. “აღმსარებლობის თავისუფლება საქართველოში [Freedom of Religion in Georgia].” Tbilisi: Liberty Institute, 2002. <https://liberty.ge/en/books/9>.

Metreveli, Archil. რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება, წიგნი II: კოლექტიური და ინსტიტუციური ასპექტები [Freedom of Religion and Belief, Book II: Collective and Institutional Aspects]. Tbilisi: University of Georgia, 2022.

Mikeladze, Tamta, Mariam Begadze, Eto Gvritishvili, Ketii Chutlashvili, Nino Sukhishvili, and Ketii Sartania. “Freedom of Religion – Critique of Discriminatory and Nonsecular State Policy.” Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, 2016. <https://socialjustice.org.ge/uploads/products/pdf/Freedom-of-Religion.pdf>.

Mindiashvili, Beka. “რელიგიური განათლების პერსპექტივა სახელმწიფო სკოლებში [the Prospects of Religious Education in Public Schools].” 24 Saati, 2004.

Ministry of Internal Affairs of Georgia, Prosecutor’s Office of Georgia, and Supreme Court of Georgia. “დისკრიმინაციის ნიშნით შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დანაშაულის სტატისტიკის ერთიანი ანგარიში [Complete Report on Statistics on Crimes of Intolerance Based on Discrimination].” Tbilisi:

National Statistics Office of Georgia, 2020. https://www.geostat.ge/media/36779/diskriminaciis-nishnit_2020_IV.pdf.

Nanuashvili, Ucha. “სახალხო დამცველის განცხადება რელიგიური გაერთიანებების დაფინანსებასთან დაკავშირებით [Statement of the Public Defender Regarding the Financing of Religious Organizations].” Tolerantoba.ge. January 28, 2014. http://tolerantoba.ge/index.php?news_id=534.

National Statistics Office of Georgia. “ურთიერთთანამაშრომლობის ოთხმხრივი მემორანდუმი [Quadrilateral Memorandum of Cooperation],” September 23, 2020. <https://www.geostat.ge/index.php/ka/single-news/1941/urtierttanamashromlobis-otkhmkhrivi-memorandumi>.

Papuashvili, Nugzar. “რელიგიური სწავლების via Dolorosa საქართველოში [the via Dolorosa of Teaching Religion in Georgia].” Tavisupleba #9 (33) (2004).

Parliamentary Assembly of the Council of Europe. “Recommendation 1805 (2007) Blasphemy, Religious Insults and Hate Speech against Persons on Grounds of Their Religion,” 2007. <https://cutt.ly/K5vsvHf>.

Prosecutor General of Georgia. “რელიგიური შეუწყნარებლობის მოტივით ჩადენილი დისკრიმინაციული დანაშაულები 2018-2020 [Discriminatory Crimes Committed on Grounds of Religious Intolerance (2018-2020)].” Tbilisi: Prosecutor General of Georgia, 2020. <https://pog.gov.ge/uploads/886a091c-religiis-nishniT-diskriminaciis-motivi.pdf>.

Prosecutor’s Office of Georgia. “გენერალური პროკურორის ანგარიში 2020 [Report of the Prosecutor General 2020].” Tbilisi: Prosecutor’s Office of Georgia, 2021. <https://pog.gov.ge/uploads/c7c23efb-generaluri-prokuraturis-saqmianobis-angarishi-2020-compressed.pdf>.

Public Defender of Georgia. “ტოლერანტობა საქართველოში – მიღწევები და გამომწვევები [Tolerance in Georgia - Achievements and Challenges].” November 16, 2009. http://tolerantoba.ge/index.php?id=1281619822&sub_id=1321954386.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 1 ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia on Defence of Human Rights and Liberties in Georgia - First Half of 2005].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2005. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373649624.pdf>.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2005წ. / 2 ნახევარი [Human Rights and Liberties in Georgia - Second Half of 2005].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2005. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373732914.pdf>.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 1 ნახევარი [Human Rights in Georgia - First Half of 2007].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2007. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373659470.pdf>.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2007წ. / 2 ნახევარი [Human Rights in Georgia - Secod Half of 2007].” Tbilisi: Public Defender

of Georgia, 2007. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628524.pdf>.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2008წ. / 2 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – Second Half of 2008].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2008. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373628768.pdf>.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2009წ. / 1 ნახევარი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – First Half of 2009].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2009. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373657799.pdf>.

———. “ადამიანის უფლებათა მდგომარეობა საქართველოში - 2010წ [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2010].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2010. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019040411373770553.pdf>.

———. “ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2011 წელი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2011].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2011. <https://drive.google.com/file/d/1BIXIPKQaeHyML-yfUQbxxRg3lOh07NJA/view>.

———. “ანგარიში საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ 2012 წელი [the Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2012].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2012. https://drive.google.com/file/d/1HZ3-Aqw16A1_vGouD7apUmMR6MImiHIP/view.

———. “Public Defender’s Statement on Events Developed in Buknari Village of Chokhatauri Municipality,” January 13, 2021. <https://www.ombudsman.ge/eng/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsvelis-gantskhadeba-chokhatauris-munitsipalitetis-sofel-buknarshi-ganvitarebul-movlenebtan-dakavshirebit>.

———. “Report on Conditions of Human Rights in Georgia in 2004.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2004. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409162470858.pdf>.

———. “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2000 წ. [Report of the Public Defender of Georgia on Defence of Human Rights and Liberties in Georgia - 2000].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2000. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916215560300.PDF>.

———. “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის მეორე ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - Second Half of 2001].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2001. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916230381070.PDF>.

———. “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2001 წლის პირველი ნახევარი [Report of the Public Defender of Georgia - First Half of 2001].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2001. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916223333497.PDF>.

———. “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის მეორე ნახევარი [the Situation of Protection of Human Rights and Freedoms in Georgia - Second Half of 2002].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2002. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916241698560.PDF>.

———. “საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ - 2002 წლის პირველი ნახევარი [the Situation of Protection of Human Rights and Freedoms in Georgia - First Half of 2002].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2002. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019072916234077675.PDF>.

———. “სპეციალური ანგარიში დისკრიმინაციის წინააღმდეგ ბრძოლის, მისი თავიდან აცილებისა და თანასწორობის მდგომარეობის შესახებ [Special Report on the Fight against Discrimination, Its Prevention, and the Situation of Equality].” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2019.

———. “Special Report on the Fight against Discrimination, Its Prevention, and the Situation of Equality.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2019. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019042317142950340.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – 2013.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2013. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409162473497.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia – Second Half of 2009.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2009. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409162486316.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2017.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2017. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019062409381039906.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2018.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2018. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2019101108583612469.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2019.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2019. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2020070407523954521.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2020.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2020. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2021070814020446986.pdf>.

———. “The Situation in Human Rights and Freedoms in Georgia 2021.” Tbilisi: Public Defender of Georgia, 2021. <https://www.ombudsman.ge/res/docs/2022070612391254904.pdf>.

———. “Statement by Public Defender’s Council of Religions: We Condemn Violence, Do Not Welcome the Initiative Relating to the Law on Insulting Religious Feelings,” July 10, 2021. <https://www.ombudsman.ge/eng/akhali-ambebi/sakhalkho-datsveltan-arsebuli-religiata-sabchos-gantskhadeba-vgmobt->

[dzaladobas-ar-mivesalmebit-religiuri-grdznobebis-sheuratskhqofis-shesakheb-kanonis-initsiativias.](#)

———. “რელიგიათა საბჭოს წევრი გაერთიანებების მიმართ ვასაქართველოს პარლამენტს [Address of the Council of Religions under the Public Defender to the Parliament of Georgia],” August 2, 2017. <https://ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/religiata-sabchos-wevri-gaertianebebis-mimartva-saqartvelos-parlaments>.

Radio Liberty. “ვინ დაარბია თავისუფლების ინსტიტუტი [Who Raided the Liberty Institute],” July 18, 2002. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1522150.html>.

Putkaradze, Taniel. “1991 წლის აპრილ-მაისში აჭარაში განვითარებული მოვლენები [Events Developed in Adjara in April-May of 1991].” In ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა [Zviad Gamsakhurdia. Politics, Science, Literature]. Tbilisi: Artanuji, 2020.

Rekhviashvili, Jimsher. “დაპირისპირება თბილისის სასულიერო აკადემიაში [Confrontation at Tbilisi Theological Academy].” Radio Liberty, November 12, 2004. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/1538189.html>.

Public Defender of Georgia. “Religious Associations of Public Defender’s Council of Religions and Tolerance Center Express Protest against Released Secret Materials,” September 19, 2021. <https://www.ombudsman.ge/eng/akhali-ambebi/sakhalkho-damtsveltan-arsebuli-tolerantobis-tsentrisa-da-religiata-sabchos-tsevri-religiuri-gaertianebebis-protesti-gavrtselebuli-saidumlo-masalebis-tsinaaghmdeg>.

Robakidze, Nino. “მთავრობა ეკლესიის სამსახურში [the Government in the Service of the Church].” Liberali, June 2009. https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/8556/1/Liberali_2009_N2.pdf.

Sarajishvili, Nikoloz. “მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო” და 1990 წლის 28 ოქტომბრის უზენაესი საბჭოს არჩევნები [Round Table - Free Georgia and the Elections of the Supreme Council of October 28, 1990].” In ზვიად გამსახურდია: პოლიტიკა, მეცნიერება, ლიტერატურა [Zviad Gamsakhurdia: Politics, Science, Literature]. Tbilisi: Artanuji, 2020.

Sulkhanishvili, Irina. “განათლების მართლმადიდებლური სინდრომი საქართველოში [Orthodox Syndrome of Education in Georgia].” In Идентичность, власть и город в работах молодых учёных Южного Кавказа [Identity, Power and the City in the Works of Young Social Scientists in the South Caucasus]. Tbilisi: Heinrich Böll Foundation, 2005.

Tabatadze, Shalva. “რელიგიის სწავლება საჯარო სკოლებში [Teaching Religion in Public Schools].” Tbilisi: Tolerance and Diversity Institute. Accessed September 10, 2022. <http://tdi.ge/ge/page/religiis-scvleba-sajaro-skolebshi>.

Tabula. “რელიგიათა საბჭო: რელიგიურ ორგანიზაციებზე კანონის შემუშავება დღის წესრიგში არ უნდა დადგეს [Council of Religions: The Development of the Law on Religious Organizations Should Not Be on the

Agenda],” February 1, 2019. <https://tabula.ge/ge/news/619285-religiata-sabcho-religiur-organizatsiebbe-kanonis>.

———. “ღარიბაშვილი 5 ივლისზე: 30 კაცი როგორ უნდა დაიცვას სახელმწიფომ, უმრავლესობას გადაუაროს? [Gharibashvili on July 5: How Is the State Supposed to Protect 30 People, Should It Trample down the Interests of the Majority?],” September 17, 2021. <https://tabula.ge/ge/news/673168-gharibashvili-5-ivlisze-30-katsi-rogor-unda>.

Tolerance and Diversity Institute. “Antisemitism of the Church - Updated Summary,” February 9, 2021. <http://tdi.ge/ge/statement/saeklesio-antisemitizmi-ganaxlebad-inpormacia>.

———. “TDI’s Assessment on Restriction of Freedom of Religion in the Constitution of Georgia,” July 6, 2017. <https://tdi.ge/en/statement/tdis-assessment-restriction-freedom-religion-constitution-georgia>.

———. “The Human Rights Organizations Respond to the Government’s Decision on the Abolition of the State Agency for Religious Issues,” July 4, 2018. <https://tdi.ge/en/statement/human-rights-organizations-respond-governments-decision-abolition-state-agency-religious>.

———. “Statement on Limitation of Freedom of Religion in the Constitution,” September 24, 2017. <https://tdi.ge/ge/statement/gancxadeba-konstituciashi-religiis-tavisuplebis-shezgudvastan-dakavshirebit>.

———. “რელიგიური გაერთიანებების განცხადება ვიცე-პრემიერ მაია ცქიტიშვილის პოზიციასთან დაკავშირებით [Statement of Religious Organizations Regarding the Position of Vice Prime Minister Maya Tskitishvili],” December 1, 2020. <https://www.tdi.ge/ge/statement/religiuri-gaertianebebis-gancxadeba-vice-premier-maia-ckitishvilis-poziciastan>.

Tsereteli, Koka. “საქართველოს ეკლესიის არუაცხელი ქონება და უკიდევანო გავლენა [the Immense Wealth and Boundless Influence of the Church of Georgia].” NATION, February 9, 2020. https://nation.ge/index.php?m=5&news_id=11.

Tsuladze, Zaza. “მცირე მთავრობა“: ქართული ოცნების ‘ქამრების შემოჭერის’ „მეორე ტალღა“ [‘the Small Government’: The ‘Second Wave’ of ‘Tightening the Belt’ of the Georgian Dream].” Voice of America, June 26, 2018. <https://www.amerikiskhma.com/a/georgia-new-pm-mamuka-bakhtadzes-small-government/4455610.html>.

U.S. Department of State. “2018 Report on International Religious Freedom: Georgia.” Washington DC: U.S. Department of State, 2018. <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.

———. “2019 Report on International Religious Freedom: Georgia.” Washington DC: U.S. Department of State, 2019. <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/georgia/>.

———. “Annual Report on International Religious Freedom for 1999: Georgia.” Washington DC: U.S. Department of State, September 9, 1999. <https://1997-2001>.

state.gov/global/human_rights/irf/irf_rpt/1999/irf_georgia99.html?fbclid=IwAR1FPkvwQZb0pWgvEEwM65qkl5LjdwtPedQu6whNJo31to2-72m0WMuakWc.

———. “International Religious Freedom Report 2003.” Washington DC: U.S. Department of State, 2003. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2003/24358.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2004.” Washington DC: U.S. Department of State, 2004. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2004/35455.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2005.” Washington DC: U.S. Department of State, 2005. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51553.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2009.” Washington DC: U.S. Department of State, 2009. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127311.htm>.

———. “International Religious Freedom Report 2010.” Washington DC: U.S. Department of State, 2010. <https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148936.htm>.

U.S. Embassy Moscow. “1991 USSR Country Report on Human Rights.” IDFI, March 27, 2017. https://idfi.ge/ge/human_rights_in_georgia_in_1991.

UN General Assembly. Resolution 36/55, Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (1981). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination>.

United Nations (Human Rights Committee). “General Comment No. 34,” 2011. <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf>.

Zviadadze, Sophie, Nargiza Arjevanidze, Ruslan Baramidze, Teona Piranishvili, Mariam Begadze, and Konstantine Chachibaia. “რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები - კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული [Religion, Politics, and Social Contexts - Collection of Studies, Reports, and Articles].” Tbilisi: Human Rights Education and Monitoring Center, 2020. <https://cutt.ly/DcrZh9L>.

